

การศึกษาคติความเชื่อของชุมชน โบราณสมัยทวารวดีในกลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน
กรณีศึกษาจากพระพิมพ์ดินเผา

โดย

นายธนกฤต ลออสุวรรณ

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์

ภาควิชาโบราณคดี

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2546

ISBN 974-464-001-4

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

THE STUDY OF RELIGIOUS BELIEFS OF DVARAVATI COMMUNITIES IN THE
MAE-KLONG AND THA-CHIN BASIN : CASE STUDY OF CLAY VOTIVE TABLETS

By

Dhanakrit Laorsuwan

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree

MASTER OF ARTS

Department of Archaeology

Graduate School

SILPAKRON UNIVERSITY

2003

ISBN 974-464-001-4

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้วิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาคติความ
เชื่อของชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในกลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน: กรณีศึกษาจากพระพิมพ์ดินเผา”
เสนอโดย นายชนกฤต ลออสุวรรณ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหา
บัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์

.....
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จิราวรรณ คงคล้าย)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
วันที่ เดือน พ.ศ.

ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์

1. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ มยุรี วีระประเสริฐ
2. ศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทรารูธ

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(ศาสตราจารย์ ดร.หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ มยุรี วีระประเสริฐ)

..... กรรมการ
(ศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทรารูธ)

...../...../.....

..... กรรมการ
(อาจารย์สมิทธิ ศิริภัทร)

...../...../.....

K 42311001 : MAJOR : HISTORICAL ARCHAEOLOGY

KEY WORD : DVARAVATI PERIOD / CLAY VOTIVE TABLETS

DHANAKRIT LAORSUWAN : THE STUDY OF RELIGIOUS BELIEFS OF DVARAVATI COMMUNITIES IN THE MAE-KLONG AND THA-CHIN BASIN : CASE STUDY OF CLAY VOTIVE TABLETS. THESIS ADVISORS : ASST. PROF. MAYUREE VEERAPRASERT, PROF. PHASOOK INDRAWOOTH, Ph.D. 165 pp. ISBN 974-464-001-4

This thesis is intended to study votive tablets of Dvaravati period which were found from the area of Mae-klong and Tha-Chin Basin. These votive tablets were excavated and kept in national museums and private collections. This study also aims to interpret the religious beliefs of the ancient community in this area during the prosperity of Dvaravati period (7-11 century A.D.)

Votive tablets in this area can be divided into 5 groups; group 1. votive tablets showing single Buddha, group 2. votive tablets showing Buddha and stupas, group 3. votive tablets showing Buddha and attendants, group 4. votive tablets showing multiple Buddha and group 5. votive tablets showing Others.

From the studying, these 5 groups of votive tablets could be dated for 2 periods. The first period of votive tablets was influenced by the Amaravati, Gupta and Post-Gupta style around 7-9 century A.D. The style of first period of votive tablets was related to those found in the Southern Peninsular and Dvaravati votive tablets found in the Northeastern Thailand. The second period of votive tablets was influenced by the Pala style around 10-11 century A.D. The style of second period votive tablets was related to those found in Burma and Haripunjaya in the Northern Thailand.

The results of study found that these votive tablets were made by the Theravada and Mahayana Nikaya beliefs in order to make merits and to renew Buddhism. Some votive tablets were made as the identity of the area based on the both Nikaya of Buddhism. Some votive tablets indicate the imposition of Mahayana beliefs in the Theravada beliefs. Those votive tablets are the evidence that the ancient communities during Dvaravati period in this Basin believed in Buddhism in both branches and sometime these was the mixture beliefs of these branches. It also indicated the relationship of Buddhist beliefs with neighbouring regions in Thailand and neighbouring countries in contemporary period. However, the Theravada Nikaya was the dominant belief in the ancient Dvaravati community, even though the progress of these two branches was found.

Department of Archaeology

Graduate School, Silpakorn University

Academic Year 2003

Student's signature

Thesis Advisors' signature 1. 2.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สามารถสำเร็จลุล่วงลงได้ ก็ด้วยความอนุเคราะห์จากบุคคลและหน่วยงานต่างๆเป็นจำนวนมาก ที่ให้ความช่วยเหลือในด้านต่างๆแก่ผู้เขียนเป็นอย่างดี

ผู้เขียนขอกราบนมัสการมายัง พระเทพปริยัติมุนี เจ้าอาวาสวัดพระปฐมเจดีย์ราชวรมหาวิหาร, พระครูจริยาภิรัต เจ้าอาวาสวัดคงสัก และพระอธิการบุญช่วย อาทโร เจ้าอาวาสวัดกลางบางแก้ว ที่ได้กรุณาอนุญาตให้ผู้เขียนศึกษาข้อมูลพระพิมพ์ดินเผา ที่ทางวัดเก็บรักษาไว้ได้โดยสะดวก

ผู้เขียนขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงต่อ ผู้ช่วยศาสตราจารย์มยุรี วีระประเสริฐ และศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทราวุธ ที่รับเป็นผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์ และให้คำแนะนำปรึกษาที่เป็นประโยชน์มาตลอด รวมถึงคณาจารย์ประจำคณะโบราณคดีอีกหลายท่าน ทั้งศาสตราจารย์ ดร. หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์พัชรีย์ สาริกบุตร อาจารย์ ดร.จิรัสสา คชาชีวะ อาจารย์สมิทธิ ศิริภัทร อาจารย์ประอร ศิลาพันธุ์ ที่ช่วยชี้แนะแนวทางในการศึกษาเสมอมา

นอกจากนี้ ผู้เขียนได้รับความช่วยเหลือเป็นอย่างดีในการเก็บข้อมูล จากหน่วยงานของกรมศิลปากรหลายแห่ง ซึ่งต้องขอขอบพระคุณไว้ที่นี้ ได้แก่ คุณสุบงกช ธงทองทิพย์ ผู้อำนวยการพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง คุณอุษา งามเพียรภาค หัวหน้าพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์ คุณพุลศรี จีบแก้ว หัวหน้าพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี ดร.เพ็ญสุภา สุขคตะ ภัณฑารักษ์พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญชัย คุณถกษณ์ บุญเรือง คุณสำเนา จาดทองคำ คุณดิษพงษ์ เนตรล้อมวงศ์ รวมทั้งพี่ๆเพื่อนๆน้องๆในกรมศิลปากรอีกหลายท่านที่มีได้เอ่ยนามไว้ ณ ที่นี้

ผู้เขียนขอขอบพระคุณ อาจารย์ปีเตอร์ สกิลลิ่ง นักวิจัยของสมาคมบาลีปกรณ์ เป็นอย่างยิ่งที่กรุณาอ่านจารึกภาษาบาลี และชี้แนะข้อมูลทางพุทธศาสนาเป็นอันมาก อีกทั้งขอขอบพระคุณคุณรามพ บัณฑิตย์ อาจารย์รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล คุณสุขกมล วงศ์สวรรค์ คุณปัฐยารัช ธรรมวงษา คุณสุนันทา เงินไพโรจน์ รุ่นพี่ผู้มีน้ำใจเปี่ยมล้น และเป็นกำลังใจให้ทำงานอย่างไม่ท้อถอย

อีกทั้งเพื่อนๆและน้องๆทั้งรุ่นปริญญาตรีและปริญญาโท ที่เป็นกำลังสำคัญให้ทำงานชิ้นนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ ซึ่งต้องขอขอบคุณไว้ ณ ที่นี้ ได้แก่ อาจารย์ศานติ ภักดีคำ อาจารย์รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง อาจารย์เชษฐ ติงสัจญชติ นवलพรรณ บุญธรรม วิริยา อุทธิเสน วาทีนิ คัมแสง สุภรัตน์ ติละกุล

ผู้เขียนขอขอบคุณบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ที่อนุมติทุนสนับสนุนการทำวิทยานิพนธ์ และอำนวยความสะดวกในการศึกษาระดับปริญญาโทของผู้เขียนตลอดมา

สุดท้ายนี้ ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณ บิดาและมารดาอันเป็นที่รักยิ่งของคุณ ที่ส่งเสริมสนับสนุนการศึกษาของคุณมาตลอดโดยไม่เคยขัดข้อง ทั้งยังคอยให้กำลังใจอันยิ่งใหญ่ และสนับสนุนทุนทรัพย์ในการศึกษาเสมอมา ซึ่งผู้เขียนถือว่ากำลังใจนี้เป็นสิ่งที่มีค่าที่สุดในชีวิต

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
กิตติกรรมประกาศ	ฉ
สารบัญภาพ	ฉ
สารบัญภาพประกอบ	ฉ
บทที่	
1 บทนำ	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา	8
ขอบเขตของการศึกษา	8
ขั้นตอนการศึกษา	8
วิธีการศึกษา	8
แหล่งข้อมูลในการศึกษา	9
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	10
2 ประวัติการสร้างพระพิมพ์	11
มูลเหตุที่มีการสร้างพระพิมพ์	11
การทำพระพิมพ์	15
กลุ่มคนที่สร้างพระพิมพ์	16
รูปแบบของพระพิมพ์ในประเทศอินเดีย	17
3 ร่องรอยหลักฐานทางพุทธศาสนาในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน	22
สภาพทางภูมิศาสตร์ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน	22
พัฒนาการของชุมชน โบราณในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน	24
ร่องรอยหลักฐานทางพุทธศาสนาในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน	29
หลักฐานทางด้านเอกสาร	29
หลักฐานทางด้านโบราณสถาน	32
หลักฐานทางด้านโบราณวัตถุ	35

บทที่	หน้า
4 พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน	39
กลุ่มที่ 1 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรเจ้าองค์เดียว	39
กลุ่มที่ 2 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรเจ้ากับรูปสถูป	41
กลุ่มที่ 3 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรเจ้ากับรูปบุคคลอื่นๆ	43
กลุ่มที่ 4 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรเจ้าหลายองค์	46
กลุ่มที่ 5 พระพิมพ์ที่เป็นรูปอื่นๆ	47
แหล่งที่ค้นพบพระพิมพ์ดินเผาในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน	49
5 การวิเคราะห์เปรียบเทียบและแปลความคติของการสร้างพระพิมพ์	53
การวิเคราะห์แปลความคติของการสร้าง	53
กลุ่มที่ 1 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรเจ้าองค์เดียว	53
กลุ่มที่ 2 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรเจ้ากับรูปสถูป	56
กลุ่มที่ 3 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรเจ้ากับรูปบุคคลอื่นๆ	64
กลุ่มที่ 4 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรเจ้าหลายองค์	75
กลุ่มที่ 5 พระพิมพ์ที่เป็นรูปอื่นๆ	77
6 บทสรุป	81
คติของการสร้างที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนานิกายต่างๆ	81
การกำหนดอายุสมัยของพระพิมพ์	83
พุทธศาสนาในลุ่มแม่น้ำกลองและท่าจีน และความสัมพันธ์กับแหล่งอื่นๆ	84
บรรณานุกรม	86
ประวัติผู้วิจัย	165

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	พระพิมพ์แบบที่ 1.1 พระพุทธรูปปางชยานมูทราองค์เดียว	97
2	พระพิมพ์แบบที่ 1.1 พระพุทธรูปปางชยานมูทราองค์เดียว	98
3	พระพิมพ์แบบที่ 1.2 พระพุทธรูปปางชยานมูทราแวดล้อมด้วยเครื่องสูง.....	99
4	ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 1.2	100
5	ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 1.2	101
6	ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 1.3 พระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางวิตรรกมูทรา.....	102
7	ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 1.3	103
8	พระพิมพ์แบบที่ 1.4 พระพุทธรูปประทับยืนแสดงปางวิตรรกมูทราในซุ้มโค้ง	104
9	ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 1.4	105
10	พระพิมพ์แบบที่ 1.5 พระพุทธรูปประทับยืนแสดงปางวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์ ...	106
11	พระพิมพ์แบบที่ 1.6 พระพุทธรูปประทับยืนตรีภังค์แสดงปางวรทมูทรา	107
12	พระพิมพ์แบบที่ 1.7 พระพุทธรูปประทับยืนตรีภังค์แสดงปางวิตรรกมูทรา	108
13	พระพิมพ์แบบที่ 2.1 พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทในซุ้มพุทธคยา	109
14	พระพิมพ์แบบที่ 2.2 พระพุทธรูปปางภูมิสถาปนาในซุ้มพุทธคยา	110
15	พระพิมพ์แบบที่ 2.3 พระพุทธรูปปางภูมิสถาปนาในซุ้มวงโค้งประกอบฉัตร.	111
16	พระพิมพ์แบบที่ 2.4 พระพุทธรูปปางชยานมูทราขนาดข้างด้วยสลูปนขนาดใหญ่ ...	112
17	พระพิมพ์แบบที่ 2.5 พระพุทธรูปปางชยานมูทราขนาดข้างด้วยสลูปนขนาดเล็ก	113
18	พระพิมพ์แบบที่ 3.1 พระพุทธรูปแสดงมหาปาฏิหาริย์ แบบที่ 1	114
19	พระพิมพ์แบบที่ 3.2 พระพุทธรูปแสดงมหาปาฏิหาริย์ แบบที่ 2	115
20	จารึกคาถาเย ธมฺมา ด้านหลังพระพิมพ์แบบที่ 3.2	116
21	พระพิมพ์แบบที่ 3.3 พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทขนาดข้างด้วยรูปบุคคล	117
22	พระพิมพ์แบบที่ 3.4 พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทขนาดข้างด้วยรูปบุคคล	118
23	พระพิมพ์แบบที่ 3.5 พระพุทธรูปนั่งปางวิตรรกมูทราขนาดข้างด้วยรูปบุคคล	119
24	พระพิมพ์แบบที่ 3.6 พระพุทธรูปยืนปางวิตรรกมูทราขนาดข้างด้วยรูปบุคคล	120
25	พระพิมพ์แบบที่ 3.7 พระพุทธรูปนั่งปางวิตรรกมูทราโดยมีรูปสัตว์ประกอบ	121
26	พระพิมพ์แบบที่ 4.1 พระพุทธรูปปางภูมิสถาปนา 5 องค์	122
27	พระพิมพ์แบบที่ 4.2 พระแสงรูปกลีบบัว	123

ภาพที่	หน้า
28	พระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 1 124
29	จารึก “เมตฺเตยฺโยโก” ด้านหลังพระพิมพ์รูปพระสาวก ชั้นที่ 1 125
30	พระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 2 126
31	จารึก “สาริปุตฺโต” ด้านหลังพระพิมพ์รูปพระสาวก ชั้นที่ 2 127
32	พระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 3 128
33	จารึก “มหาก...” ด้านหลังพระพิมพ์รูปพระสาวก ชั้นที่ 3 129
34	พระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 4 130
35	จารึก “โกถิวโส” ด้านหลังพระพิมพ์รูปพระสาวก ชั้นที่ 4 131
36	พระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 5 132
37	จารึก “กุงฺจาเร...” ด้านหลังพระพิมพ์รูปพระสาวก ชั้นที่ 5 133
38	พระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 6 134
39	จารึก “...รฺนุโต” ด้านหลังพระพิมพ์รูปพระสาวก ชั้นที่ 6 135
40	พระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 7 136
41	จารึก “...ธ...” ด้านหลังพระพิมพ์รูปพระสาวก ชั้นที่ 7 137
42	ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 8 138
43	ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 5.2 รูปบุคลลยีนตริภังค์ ชั้นที่ 1 139
44	ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 5.2 รูปบุคลลยีนตริภังค์ ชั้นที่ 2 140
45	พระพิมพ์แบบที่ 5.3 แม่พิมพ์รูปสลูป 141
46	พระพุทธรูปประทับประทับยืนในซุ้มโค้ง ที่ถ้ำอชันดา หมายเลข 19 142
47	ภาพพระพุทธรูปในจิตรกรรมบนเสาดิน ที่ถ้ำอชันดา หมายเลข 9 143
48	แผ่นหินแกะสลักภาพพุทธประวัติตอน “มหาปาฏิหาริย์” ที่ด้านหลังฐานชุกชี พระศรีศากยมุนี วัดสุทัศนเทพวราราม 144
49	พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ในถ้ำเอลโลร่า หมายเลข 10 145
50	รูปนูนคล้ายรูปสัตว์ขนาดเล็ก ด้านล่างของพระพิมพ์แบบที่ 2.1 146
51	มหาวิหารโพธิ์ ตำบลพุทธคยา ประเทศอินเดีย 147
52	ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ตำบลพุทธคยา ประเทศอินเดีย..... 148
53	ซากอาคารศาสนสถานหลัก (Main Temple) ตำบลสารนาถ ประเทศอินเดีย 149
54	ภาพสันนิษฐานของศาสนสถานหลัก ตำบลสารนาถ ประเทศอินเดีย 150
55	สลูปศิลาขนาดเล็ก บริเวณรอบๆมหาวิหาร โพธิ์ ตำบลพุทธคยา ประเทศอินเดีย ... 151

ภาพที่	หน้า
56 พระพุทธรูปขนาดปรกสมัยทวารวดี จากดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี	152
57 พระพิมพ์ “อัยกุมหาปาฏิหาริย์” จากจังหวัดสุราษฎร์ธานี	153
58 ภาพสลักตอน “มหาปาฏิหาริย์” ศิลปะคันธาระ จาก Mohammed Nari	154
59 ภาพสลักตอน “มหาปาฏิหาริย์” ศิลปะหลังคุปตะ ที่ถ้ำอชันดา หมายเลข 7	155
60 พระพิมพ์ดินดิบ จากถ้ำเขากทะเล จังหวัดพัทลุง	156
61 ภาพสลักตอน “เทศนาสังฆกรรมปุณทริกสูตร” ศิลปะหลังคุปตะ ที่ผนังถ้ำถ้ำอี ...	157
62 ภาพสลักตอน “เสด็จลงจากดาวดึงส์” ศิลปะแบบปาละ จากแคว้นเบงกอล	158
63 พระพิมพ์รูปพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ จากเมืองพะโค ประเทศพม่า	159
64 พระพิมพ์รูปพระแสง (พระพุทธเจ้าร้อยองค์) จากเมืองพุกาม ประเทศพม่า	160
65 พระพิมพ์ขนาดใหญ่ จากบ้านคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี	161
66 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางชยานมุทรารองค์เดียว จากเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์	162
67 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางชยานมุทรารแคว้นล้อมด้วยเครื่องสูง จากเมืองฟ้าแดด สงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์	163
68 พระพุทธรูปปางวรทมุทรา ศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร จากทวลตาฮอย จังหวัดกำแพงสะปือ ประเทศกัมพูชา	164

สารบัญภาพประกอบ

แผนผังที่		หน้า
1	พื้นที่ภาคกลางและแนวชายฝั่งทะเลเดิมสมัยทวารวดี	92
2	แผนผังแหล่งโบราณคดีพงตึก	93
3	แผนผังเมืองนครปฐมโบราณ	94
4	แผนผังเมืองอู่ทอง	95
5	แผนผังเมืองคูบัว	96

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

กลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ครอบคลุมพื้นที่บริเวณด้านตะวันตกของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่จังหวัดกาญจนบุรี ราชบุรี นครปฐม มาจนถึงจังหวัดสุพรรณบุรี สภาพภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบลุ่มกว้างขวาง มีลำน้ำน้อยใหญ่ไหลผ่านหลายสาย บางส่วนของพื้นที่ราบนี้ก็มีภูเขาขนาดย่อมกระจายอยู่ ลักษณะพื้นที่ดังกล่าวนี้ ถือว่าเป็นทำเลที่เหมาะสมสำหรับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณ เพราะมีความอุดมสมบูรณ์ และมีเส้นทางน้ำเป็นเส้นทางติดต่อค้าขายกับภูมิภาคอื่นๆ ได้ ลำน้ำใหญ่ที่สำคัญในบริเวณนี้ได้แก่

แม่น้ำแม่กลอง มีจุดเริ่มต้นตั้งแต่ตำบลปากแพรก อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี ที่ซึ่งแม่น้ำ 2 สาย คือ แม่น้ำแควใหญ่และแม่น้ำแควน้อยมาบรรจบกัน เกิดเป็นแม่น้ำสายใหญ่คือ แม่น้ำแม่กลอง ซึ่งไหลมายังอำเภอท่าม่วง ท่ามะกา เข้าสู่จังหวัดราชบุรีที่อำเภอบ้านโป่ง ต่อลงมายังอำเภอโพธาราม ผ่านตัวเมืองราชบุรี ก่อนจะไหลออกอ่าวไทยที่จังหวัดสมุทรสงคราม

แม่น้ำท่าจีน แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาด้านตะวันตกที่จังหวัดชัยนาท ไหลลงมาทางทิศใต้เข้าสู่เขตจังหวัดสุพรรณบุรี ผ่านอำเภอเดิมบางนางบวช สามชุก ศรีประจันต์ ผ่านตัวเมืองสุพรรณบุรี แล้วไหลต่อลงมายังจังหวัดนครปฐม ผ่านอำเภอบางเลน นครชัยศรี สามพราน ก่อนที่จะไหลไปออกอ่าวไทยที่จังหวัดสมุทรสาคร

นอกจากนี้แนวชายฝั่งทะเลเดิมสมัยโบราณ ก็ยังเว้าลึกเข้าไปในแผ่นดินมากกว่าปัจจุบัน ซึ่งทำให้ชุมชนโบราณต่างๆ มีทางออกสู่ทะเลได้สะดวก และใช้เป็นเส้นทางติดต่อกับดินแดนอื่นๆ

ช่วงสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ แหล่งโบราณคดีหลายแหล่งในบริเวณแถบนี้ เริ่มมีบทบาทเป็นศูนย์กลางการค้าที่ติดต่อค้าขาย หรือแลกเปลี่ยนสินค้ากับชุมชนที่ใกล้เคียงในภูมิภาคเดียวกันและชุมชนที่ห่างไกลโพ้นทะเล¹ ชุมชนโบราณบางแห่งในบริเวณแถบนี้มีการขยายตัวและพัฒนาเป็นชุมชนเมืองในสมัยทวารวดี และยังปรากฏร่องรอยหลักฐานเกี่ยวกับความเจริญทางด้านการค้า

¹ ผาสุข อินทรารุช, ทวารวดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี (กรุงเทพฯ: อักษรสมัย, 2542), 95.

ศาสนาและศิลปกรรมมาจนทุกวันนี้ ชุมชนโบราณที่สำคัญสมัยทวารวดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง และท่าจีน มีดังต่อไปนี้

เมืองนครปฐม

เมืองนครปฐม ตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มมีแม่น้ำท่าจีนไหลผ่านทางด้านตะวันออก ผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมน เนื้อที่ประมาณ 2,158 ตารางกิโลเมตร มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ด้านตะวันออกมีคลองบางแก้ว เป็นลำน้ำที่เชื่อมต่อไปยังแม่น้ำท่าจีนได้ และคงเป็นทางออกสู่ทะเลในสมัยโบราณ เมืองโบราณแห่งนี้มีศาสนสถานสำคัญภายในเมืองคือเจดีย์จุลปะโทน ด้านนอกเมืองก็มีวัดพระเมรุและพระปฐมเจดีย์ จากการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานต่างๆ ในช่วงหลายปีที่ผ่านมา ได้ค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมาก เช่น ธรรมจักรศิลา ตราประทับ ลูกปัด พระพุทธรูปและพระพิมพ์แบบต่างๆ เป็นต้น สิ่งที่ค้นพบเหล่านี้ล้วนสร้างขึ้นด้วยฝีมือช่างที่ประณีตและมีเป็นจำนวนมาก บ่งบอกถึงความสำคัญของเมืองนครปฐม ในฐานะของเมืองท่าและศูนย์กลางทางพุทธศาสนา สมัยทวารวดีได้เป็นอย่างดี นำไปสู่สมมติฐานของนักวิชาการที่ว่าเมืองโบราณแห่งนี้ น่าจะมีบทบาทเป็นเมืองหลวงและเมืองท่าสำคัญของรัฐทวารวดียุคหลัง ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-16²

แหล่งโบราณคดีพงตึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี

พงตึก เป็นชุมชนโบราณที่ไม่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ตั้งอยู่บนฝั่งขวาของแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งที่ชุมชนโบราณนี้ ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ มาตั้งแต่สมัยแรกเริ่ม ประวัติศาสตร์ ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ ได้ทำการสำรวจเดือนสิงหาคม พ.ศ.2470 พบโบราณวัตถุหลายรายการ เช่น พระพุทธรูปสำริด พระพิมพ์ เป็นต้น โบราณวัตถุชิ้นสำคัญ คือ ตะเกียงสำริดแบบโรมัน ซึ่งน่าจะเป็นสินค้าแบบโรมัน ที่นำเข้ามายังดินแดนแถบนี้โดยพ่อค้าต่างชาติด้วย ในเดือนเดียวกันนี้ ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ก็เริ่มทำการขุดค้นและขุดแต่งตามจุดต่างๆ ในเขตบ้านพงตึกนี้ พบหลักฐานสำคัญหลายอย่าง เช่น บริเวณโบราณสถานในสวนกล้วย ที่ซึ่งเคยพบตะเกียงโรมันมาแล้ว ก็พบว่ามีการฝัง “นิมิต” ที่คล้าย ๆ กับการวางศิลาฤกษ์ เป็นต้น โบราณสถานอื่น ๆ ที่ค้นพบในเวลานั้น ก็มีโบราณสถานใกล้ศาลเจ้าที่เป็นฐานอาคารศิลาแลงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าคล้ายกับที่พบในเกาะลังกา โบราณสถานบ้านนายมาที่ฝังเป็นทรงสี่เหลี่ยมจัตุรัสกับทรงกลม หลักฐานต่างๆ บ่งบอกว่า พงตึกเป็นชุมชนสำคัญที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าโบราณ และเป็นจุดแวะพักระหว่างทาง

² เรื่องเดียวกัน, 101.

จากเมืองสำคัญๆ ในช่วงเวลานั้นอีกด้วย³ ต่อมาในปี พ.ศ.2478 มีการขุดค้นและขุดแต่งเพิ่มเติมที่ พงตึก โดยนายควอริช เวลส์ ซึ่งครั้งนั้นก็ได้ค้นพบโบราณสถานผังรูปหกเหลี่ยม และร่องรอยของ อัฐจันทร์แบบอินเดียที่โบราณสถานอีกแห่งหนึ่งด้วย⁴

ปัจจุบันยังมีโบราณวัตถุบางส่วนที่ได้ค้นพบในภายหลัง เช่น เทวรูปพระนารายณ์ศิลา พระพิมพ์ดินเผาแบบต่าง ๆ เป็นต้น ถูกเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑวัตถุสงฆ์ ซึ่งอยู่ในบริเวณชุมชน โบราณพงตึกนั่นเอง

เมืองอุทอง อำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

เมืองอุทอง ตั้งอยู่ในเขตอำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ทำเลที่ตั้งของเมืองเป็นที่ราบมี ภูเขาขนาดเล็กอยู่ทางด้านตะวันตก มีลำน้ำจรเข้สามพันซึ่งเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำท่าจีน ไหลผ่าน ทางด้านตะวันออก ผังเมืองเป็นรูปยาวรีขนาดประมาณ 1,700 x 700 เมตร มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ จากการสำรวจของกรมศิลปากรพบว่า มีโบราณสถานกระจายอยู่ทั่วทั้งในเมืองและนอกเมือง ไม่น้อยกว่า 20 แห่ง ได้ทำการขุดแต่งและบูรณะไปบ้างแล้วบางส่วนในช่วง พ.ศ.2506-2509 ซึ่งครั้งนั้นมีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมาก เช่น ลูกปัด เหรียญเงิน ตราประทับ พระพุทธรูป ประติมากรรมรูปเคารพ พระพิมพ์แบบต่างๆ เป็นต้น หลักฐานหลายอย่างเป็นสินค้า จากต่างประเทศ บ่งชี้ถึงความเป็นเมืองท่าสำคัญในสมัยโบราณของเมืองอุทอง ศาสตราจารย์มอง บวสเชอติเยร์ ถึงกับเสนอทฤษฎีว่า เมืองอุทองน่าจะเคยเป็นราชธานีของอาณาจักรฟูนันด้วยซ้ำไป⁵

เมืองอุทองนี้เป็นที่สนใจในวงวิชาการเสมอมา จากการศึกษาที่ผ่านมาสรุปลงได้ว่า เมืองอุทองมีการติดต่อกับดินแดนภายนอก มาตั้งแต่ช่วงสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ เรื่อยมาจนถึงสมัย ทวารวดี โดยเฉพาะการติดต่อกับอินเดียในยุคอินโด-โรมัน เนื่องจากตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าโบราณ ที่สำคัญ บทบาทของเมืองอุทองมิได้จำกัดอยู่เพียงการเป็นเมืองท่าเท่านั้น หากแต่ยังเป็นศูนย์กลาง ทางพุทธศาสนาที่สำคัญในสมัยทวารวดี เป็นแหล่งที่รับอิทธิพลพุทธศาสนาแบบต่างๆ จากหลาย

³ ยอร์ช เซเดส์, “การขุดค้นที่พงตึกและความสำคัญต่อประวัติศาสตร์สมัยโบราณแห่งประเทศไทย,” ทรงแปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ตำนานอักษรไทย ตำนานพระพิมพ์ การขุดค้นที่พงตึก ศิลปะไทยสมัยสุโขทัย ราชธานีรุ่นแรกของไทย, (กรุงเทพฯ: องค์การการค้าของคุรุสภา, 2526), 51-73.

⁴ H.G. Quaritch Wales, Dvaravati : The earliest Kingdom of Siam (London : Bernard Quaritch, 1969), 66-67.

⁵ มอง บวสเชอติเยร์, “ทฤษฎีใหม่เกี่ยวกับสถานที่ตั้งอาณาจักรฟูนัน,” ทรงแปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุทอง (พระนคร : ศิวพร, 2509), 8-9.

ภูมิภาคของอินเดีย และถือว่าเมืองอุทองนี้จะมีบทบาทเป็นเมืองหลวงของรัฐทวารวดีในยุคแรก ช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 9-13 ด้วย⁶

เมืองราชบุรี

เมืองราชบุรี ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำแม่กลองด้านตะวันตก แผนผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง 750 เมตร ยาว 2,250 เมตร โดยประมาณ ตัวเมืองล้อมรอบด้วยกำแพงสามด้าน ยกเว้นด้านทิศ ตะวันออกที่ใช้แม่น้ำแม่กลองเป็นคูเมือง ภายในตัวเมืองมีวัดมหาธาตุ เป็นปูชนียสถานกลางเมือง เมืองราชบุรีคงจะมีร่องรอยหลักฐาน มาตั้งแต่สมัยทวารวดีแล้ว ต่อมาเมื่อมีอิทธิพลวัฒนธรรมเขมร ได้แพร่เข้ามา จึงมีการสร้างศาสนสถานซึ่งเรียกกันว่า “ปราสาท” ในบริเวณที่เป็นวัดมหาธาตุ โดย ซ่อนทับลงไปบนโบราณสถานเดิมสมัยทวารวดีในราวพุทธศตวรรษที่ 18⁷

เมื่อปี พ.ศ.2532 กรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดแต่งบูรณะโบราณสถานเจดีย์หัก ซึ่งตั้ง อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของตัวเมืองราชบุรี ก็ได้ค้นพบพระพิมพ์จำนวนมากถึง 200 ชิ้น จาก การศึกษาเบื้องต้นพบว่า มีทั้งพระพิมพ์สมัยทวารวดีและพระพิมพ์สมัยลพบุรี (เขมร) จำแนกออก ได้ 5 แบบ คือ แบบที่ 1 ภาพพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทภายใต้ชุ่มพุทธคยา แบบที่ 2 ภาพ พระพุทธรูปปางมารวิชัยภายใต้ชุ่มพุทธคยา แบบที่ 3 พระพุทธรูปปางมารวิชัย 3 องค์ ภายใต้ชุ่ม เรือนแก้ว แบบที่ 4 ภาพพระพุทธรูปนาคปรก แบบที่ 5 ภาพพระพุทธรูปยืน 3 องค์ประกอบด้วย พระพุทธรูปนั่ง 5 องค์⁸

ในบริเวณเทือกเขา ทางทิศตะวันตกของเมืองราชบุรี พบร่องรอยหลักฐานการใช้ถ้ำเพื่อ เป็นศาสนสถานทางพุทธศาสนา และเป็นที่บำเพ็ญวิปัสสนาของพระสงฆ์ในสมัยทวารวดี ราวพุทธ ศตวรรษที่ 12-13 จำนวน 4 แห่ง ในแต่ละถ้ำนั้นจะพบร่องรอยการดัดแปลงธรรมชาติ เพื่อใช้เป็น

⁶ ศาสตราจารย์ อินทรารุช, ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี, 102-106.

⁷ มโน กลีบทอง, พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี และจังหวัดราชบุรี (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สมาพันธ์, 2544), 59.

⁸ จิรนนท์ พุทธมนต์พิทักษ์ และคณะ, “เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง โบราณคดีทุ่ง เจดีย์หัก หลักฐานใหม่จากการขุดแต่งและบูรณะเจดีย์แปดเหลี่ยมที่วัดเจดีย์หัก อำเภอเมือง จังหวัด ราชบุรี,” (สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัย ศิลปากร, 2532), 84-128.

⁹ พิริยะ ไกรฤกษ์, “ประติมากรรมสมัยทวารวดีที่บริเวณ ถ้ำเขา จังหวัดราชบุรี,” ศิลปและโบราณคดีในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2518), 77-91.

ศาสนสถานหลายอย่าง เช่น การสลักผนังหินในถ้ำถายี เป็นพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท การใช้ปูนปั้นประดับตกแต่งเป็นภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติ ตอนแสดงยมกปาฏิหาริย์ในถ้ำจาม เป็นต้น นอกจากนี้ จากการทำงานทางด้านโบราณคดีเพื่อบูรณะซ่อมแซมถ้ำเหล่านี้เมื่อ พ.ศ.2509 ก็ยังได้พบพระพิมพ์สมัยทวารวดีจำนวนหนึ่งด้วย ปัจจุบันแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี

เมืองคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี

เมืองโบราณคูบัว อยู่ห่างจากตัวเมืองราชบุรีประมาณ 5 กิโลเมตรไปทางทิศใต้ มีลักษณะผังเมือง เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ วางตัวตามแนวเหนือ-ใต้ กว้างประมาณ 800 เมตร ยาวประมาณ 2,000 เมตร มีคูน้ำและคันดินรอบเมือง พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบบนแนวสันทรายชายฝั่งทะเลเดิมสมัยทวารวดี

ในปี พ.ศ. 2504 กรมศิลปากรเริ่มต้นทำการขุดค้นและขุดแต่งศึกษาโบราณสถานต่าง ๆ ในเมืองโบราณคูบัว โดยมีว่าที่ร้อยตรีสมศักดิ์ รัตนกุล เป็นผู้ดำเนินงาน ได้ทำการขุดแต่งโบราณสถานถึง 23 แห่ง จากทั้งหมด 44 แห่ง พบว่ามีศาสนสถานทั้งในพุทธศาสนานิกายเถรวาท และมหายาน ตรงกลางเมืองมีโบราณสถานขนาดใหญ่ที่วัดโขลงสุวรรณคีรี เป็นฐานวิหารขนาดใหญ่ประดับด้วยเสาอิงและซุ้ม มีบันไดทางด้านทิศตะวันออก ลักษณะแผนผังคล้ายโบราณสถานเขาค้าง ในที่เมืองศรีเทพ การขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข 39 และ 40 ค้นพบประติมากรรมปูนปั้นและดินเผาจำนวนมาก ที่ใช้สำหรับประดับผนังเจดีย์แบบทวารวดี บางชิ้นก็เป็นรูปพระโพธิสัตว์ บ่งบอกถึงอิทธิพลพุทธศาสนาแบบมหายานที่ปรากฏในชุมชน โบราณวัตถุที่ได้จากการขุดค้นและขุดแต่งศึกษาครั้งนี้มีหลายประเภททั้งประติมากรรมปูนปั้นและดินเผาแบบต่าง ๆ รวมทั้งพระพิมพ์สมัยทวารวดีอีกเป็นจำนวนมาก¹⁰

จากหลักฐานทางโบราณคดีประเภทต่างๆ ที่ค้นพบตามแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดี แถบลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน พบว่า หลักฐานประเภทพระพิมพ์ เป็นสิ่งที่พบอยู่เสมอตามแหล่งโบราณคดีเหล่านี้ ดังนั้นการศึกษาพระพิมพ์จึงเป็นสิ่งที่น่าสนใจ เนื่องจากเป็นหลักฐานที่พบแทบทุกแหล่ง พระพิมพ์เป็นตัวบ่งชี้เกี่ยวกับลัทธิศาสนาที่เจริญขึ้นในช่วงเวลานั้น ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน โบราณต่างๆ อิทธิพลทางด้านศิลปะและการเผยแพร่วัฒนธรรมทางพุทธศาสนาจากทั้งชุมชนใกล้เคียงและชุมชนที่อยู่ห่างออกไปได้ สำหรับการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับพระพิมพ์ที่พบในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีนในช่วงที่ผ่านมา มีดังนี้

¹⁰ พัชรินทร์ สุขประมุข, “สมัยประวัติศาสตร์,” ราชบุรี (กรุงเทพฯ:อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2534), 88-96.

ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ได้แต่งบทความเรื่อง “ตำนานพระพิมพ์” เมื่อ พ.ศ. 2469 มีใจความสำคัญว่า พระพิมพ์สร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์ในการไปนมัสการสังเวชนียสถานต่างๆ มีตัวอย่างคือ พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทภายใต้ช่มุททชยา ที่พบที่พงตึกซึ่งเป็นฝมือช่างอินเดีย จารึกกาลา เข ธมฺมา ในพระพิมพ์ก็จะจะเป็นประโยชน์ในการสืบพระศาสนาในอนาคต พระพิมพ์ต่างๆ ในประเทศไทยสามารถจัดจำแนกได้เป็น 6 หมวด โดยพระพิมพ์ในหมวดที่ 1 “แบบพระปฐม” ที่ค้นพบมากแถบพระปฐมเจดีย์นั้น น่าจะเป็นฝมือช่าง “ชาวเมืองทวารวดี” และยังแบ่งย่อยออกเป็น 2 แบบ แบบแรกเป็นของสมัยเก่า นิยมทำเป็นพระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท กำหนดอายุว่าอยู่ราว พ.ศ. 950-1150 และมักจะมีจารึก เข ธมฺมา กำกับ นอกจากนี้ยังมีพระพิมพ์ที่แสดงภาพพุทธประวัติตอนมหาปาฏิหาริย์ด้วย ส่วนพระพิมพ์หมวดพระปฐมแบบที่ 2 เป็นของรุ่นหลังกว่าแบบแรก เพราะมีอิทธิพลขอม นิยมทำเป็นพระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปเจ้าหลายพระองค์และมีช่มุททชยา¹¹

พระพิมพ์เรื่องมหาปาฏิหาริย์จากเมืองราชบุรี ก็เป็นพิมพ์ที่มักจะได้รับการกล่าวถึงอยู่เสมอ จากการศึกษาของ ดร. พิริยะ ไกรฤกษ์ พบว่า พระพิมพ์ชิ้นนี้แสดงให้เห็นถึงแนวความคิดที่ผสมกันระหว่างเรื่องมหาปาฏิหาริย์ในคัมภีร์ทิวาวทานภาษาสันสกฤต ที่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าแสดงปาฏิหาริย์ ขณะประทับเหนือดอกบัวพันกลีบของพญานาคนั้นทะและอุปนันทะ กับเรื่องมหาปาฏิหาริย์ในคัมภีร์ชาตกัฏฐกถาภาษาบาลี ที่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าแสดงปาฏิหาริย์ ขณะประทับ ณ โคนต้นคันทามพพฤกษ์ (ต้นมะม่วง) ซึ่งอาจสรุปได้ว่าสมัยทวารวดีรู้จักคัมภีร์ทั้งภาษาสันสกฤตและภาษาบาลี¹²

นิตินันท์ ศิริทรัพย์ ได้เรียบเรียงวิทยานิพนธ์เรื่อง “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม” เมื่อปี พ.ศ. 2524 มีเนื้อหาเกี่ยวกับการศึกษาวิเคราะห์พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี ที่พบในเขตจังหวัดนครปฐม โดยสามารถจัดจำแนกออกเป็น 3 กลุ่มใหญ่คือ

กลุ่มที่ 1 พระพิมพ์ที่เป็นเรื่องราวตามพุทธประวัติ มีที่นิยมทำกันอยู่ 2 ตอน คือปางมหาปาฏิหาริย์และปางเสด็จลงจากดาวดึงส์

¹¹ ยอร์ช เซเดส์, “ตำนานพระพิมพ์,” ทรงแปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรรดิศ ดิศกุล, ตำนานอักษรไทย ตำนานพระพิมพ์ การขุดค้นที่พงตึก ศิลปะไทยสมัยสุโขทัย ราชธานีรุ่นแรกของไทย (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2526), 29-42.

¹² พิริยะ ไกรฤกษ์, “ประติมากรรมสมัยทวารวดีที่บริเวณ ถ้ำเขาสูง จังหวัดราชบุรี,” 82-86.

กลุ่มที่ 2 พระพิมพ์ที่มีรูปประกอบ นิยมทำกันอยู่ 2 แบบ คือแบบพระพุทธรูปประทับนั่งได้ขุมพุทธคยาและแบบพระพุทธรูปประทับนั่งท่าปรยังกาสนะแสดงชยานมูทราที่มีรูปประกอบ

กลุ่มที่ 3 พระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปประทับนั่งท่าปรยังกาสนะ แสดงชยานมูทรา มีประภาชลประกอบ

จากการศึกษาพบว่า พระพิมพ์เหล่านี้สร้างขึ้นเพื่อสืบพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่ โดยที่อิทธิพลพุทธศาสนานิกายหินยานที่ใช้ภาษาสันสกฤตคงแพร่เข้ามาก่อน ต่อมาได้มีอิทธิพลพุทธศาสนานิกายหินยานแบบเถรวาทที่ใช้ภาษาบาลีเข้ามาผสมผสาน ภายหลังจึงมีอิทธิพลพุทธศาสนานิกายมหายานเข้ามาปรากฏด้วย ทำให้ทราบว่ามิพุทธศาสนานิกายต่างๆ ดังกล่าวแพร่กระจายอยู่ในเมืองนครปฐม โบราณช่วงสมัยทวารวดี¹³

ในปี พ.ศ. 2527 ศาสตราจารย์ ดร. หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ได้ทำการศึกษาพระพิมพ์ดินเผาชิ้นหนึ่ง ที่ค้นพบในบริเวณเนินสถูปริมแม่น้ำสุพรรณบุรี อำเภอดำเนินนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี พบว่าพระพิมพ์ชิ้นนี้เป็นพระพิมพ์ในศิลปะมอญ (ทวารวดี) ลักษณะภาพพระพุทธรูปแสดงให้เห็นการผสมผสานระหว่างอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบอมราวดี คุปตะ-หลังคุปตะ และอิทธิพลแบบพื้นเมืองของทวารวดี กำหนดอายุว่าอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ 13 การที่มีรูปพญาช้างและพญาวานรปรากฏอยู่ที่ตอนล่างของภาพ บ่งบอกว่าพระพิมพ์ชิ้นนี้ แสดงภาพเหตุการณ์ในพุทธประวัติตอนป่าเลไลยก์ ตามคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ซึ่งถือว่าเป็นลักษณะพิเศษที่เกิดขึ้นในศิลปกรรมมอญ (ทวารวดี) โดยยังไม่เคยปรากฏ ณ ที่แห่งใดมาก่อน¹⁴

จากการศึกษาพระพิมพ์ที่พบในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีนดังที่ได้กล่าวมานี้ นำสังเกตว่าโดยส่วนใหญ่จะเน้นการศึกษาพระพิมพ์เป็นบางชิ้น เช่น พระพิมพ์รูปปางมหาปาฏิหาริย์จากเมืองราชบุรี เป็นต้น หรือไม่ก็เน้นเฉพาะบางพื้นที่ เช่น พระพิมพ์ในเขตเมืองนครปฐม เป็นต้น ในขณะที่ข้อมูลเกี่ยวกับพระพิมพ์ที่ค้นพบในบริเวณแถบนี้ ก็มีจำนวนไม่น้อยและยังจะมีเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ดังนั้นจึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจอย่างยิ่ง ที่จะได้มีการรวบรวมข้อมูล และทำการศึกษาพระพิมพ์สมัยทวารวดี ที่พบตามแหล่งโบราณคดีต่างๆ ในเขตลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน อันถือได้ว่าเป็นบริเวณศูนย์กลางของวัฒนธรรมทวารวดี โดยทำการศึกษาพระพิมพ์ในฐานะที่เป็นหลักฐานทางโบราณคดี

¹³ นิติพันธุ์ ศิริทรัพย์, “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524), 76-79.

¹⁴ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “พระพิมพ์ปางเลไลยก์ในศิลปะมอญ (ทวารวดี),” ศรีทวารวดีถึงศรีรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2537), 66-76.

ที่สามารถแปลความในประเด็นต่างๆ ทั้งเรื่องคติความเชื่อทางศาสนา รูปแบบทางศิลปะ ความแพร่หลาย รวมไปถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนโบราณแถบนี้ กับชุมชนโบราณอื่นๆทั้งในประเทศไทยและประเทศใกล้เคียงได้ อีกทั้งผลการศึกษานี้ยังจะเป็นข้อมูลสำหรับการศึกษาพัฒนาการทางศาสนาของชุมชน โบราณสมัยทวารวดีต่อไปในอนาคต

ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

เพื่อศึกษาถึงรูปแบบลักษณะและความแพร่หลายของพระพิมพ์สมัยทวารวดี ที่พบในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ตลอดจนจนถึงคติความเชื่อทางพุทธศาสนาแบบต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระพิมพ์เหล่านี้ รวมทั้งศึกษาเปรียบเทียบกับพระพิมพ์ที่มีอายุร่วมสมัยกันจากแหล่ง โบราณคดีอื่นๆ ทั้งในประเทศไทยและประเทศใกล้เคียง

ขอบเขตของการศึกษา

ทำการศึกษาพระพิมพ์สมัยทวารวดี ที่ค้นพบจากแหล่งโบราณคดีต่างๆบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง ในเขตจังหวัดกาญจนบุรีและจังหวัดราชบุรี และบริเวณลุ่มน้ำท่าจีน ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรีและนครปฐม ซึ่งพระพิมพ์เหล่านี้จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติต่างๆ รวมทั้งในพิพิธภัณฑสถานของเอกชน เช่น พิพิธภัณฑวัดคงสัก จังหวัดกาญจนบุรี เป็นต้น ตลอดจนพระพิมพ์ที่เป็นสมบัติส่วนบุคคล

ขั้นตอนการศึกษา

ขั้นรวบรวมข้อมูล

1. รวบรวมข้อมูลด้านต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับจากเอกสาร
2. สืบค้นข้อมูลเกี่ยวกับพระพิมพ์สมัยทวารวดี ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ทั้งที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติต่าง ๆ และพิพิธภัณฑสถานของเอกชน

ขั้นศึกษาข้อมูล

3. จัดจำแนกรูปแบบของพระพิมพ์ในแต่ละแหล่งที่ได้ไปสำรวจมา ทำการถ่ายภาพและศึกษาพระพิมพ์เหล่านี้และเปรียบเทียบกับพระพิมพ์ ที่มีอายุร่วมสมัยกันจากแหล่ง โบราณคดีอื่นๆ
4. นำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์และแปลความตามหัวข้อที่กำหนดไว้

ขั้นจัดพิมพ์รายงาน

5. ขั้นจัดพิมพ์และตรวจแก้รายงานฉบับสมบูรณ์

วิธีการศึกษา

1. ขั้นรวบรวมข้อมูล

1.1 รวบรวมข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้องกับพระพิมพ์สมัยทวารวดี ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน รวมไปถึงข้อมูลเกี่ยวกับพระพิมพ์ที่มีอายุร่วมสมัยกัน ทั้งที่ปรากฏในประเทศไทยและประเทศใกล้เคียง

1.2 เก็บข้อมูลภาคสนาม ทำการสำรวจพระพิมพ์ ที่พบในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ทั้งที่จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติต่างๆ ตลอดจนถึงในพิพิธภัณฑสถานของเอกชน เช่น พิพิธภัณฑวัดคงสัก จังหวัดกาญจนบุรี เป็นต้น รวมทั้งพระพิมพ์ที่อยู่ในความครอบครองของเอกชนด้วย อีกทั้งทำการสำรวจพื้นที่หรือแหล่งโบราณคดีที่เคยมีการค้นพบพระพิมพ์ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีนด้วย

2. ขั้นศึกษาข้อมูล

2.1 ศึกษาพระพิมพ์ซึ่งจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานต่างๆ และอยู่ในความครอบครองของเอกชนที่ได้เก็บข้อมูลไปแล้ว ทำการจัดจำแนกรูปแบบของพระพิมพ์ในแต่ละพิมพ์ เพื่อให้ทราบถึงรูปแบบต่างๆของพระพิมพ์สมัยทวารวดีที่ปรากฏ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน

3. ขั้นวิเคราะห์ข้อมูล

3.1 ทำการศึกษาเปรียบเทียบระหว่างพระพิมพ์สมัยทวารวดี ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน กับพระพิมพ์ที่มีอายุร่วมสมัยกันจากแหล่งโบราณคดีอื่น ๆ ทั้งในประเทศไทยและประเทศใกล้เคียง เพื่อพิจารณาว่ารูปแบบของพระพิมพ์ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีนมีความสัมพันธ์หรือได้รับอิทธิพลจากแหล่งใดบ้าง มีการแพร่หลายของพระพิมพ์ในบริเวณแถบนี้หรือไม่ ตลอดจนทำการศึกษาวิเคราะห์ถึงคติความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพระพิมพ์เหล่านี้ว่าสร้างขึ้นตามคติทางพุทธศาสนานิกายใดและมีส่วนช่วยให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนสมัยทวารวดีในบริเวณแถบนี้กับชุมชนโบราณแห่งอื่นๆอย่างไรบ้าง

3.2 สรุปผลข้อมูลจากการศึกษาวิเคราะห์พระพิมพ์สมัยทวารวดี ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน และผลการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบกับพระพิมพ์ที่มีอายุร่วมสมัยกัน จากแหล่งโบราณคดีอื่นๆ มาเรียบเรียงและจัดทำเป็นรายงานฉบับสมบูรณ์

แหล่งข้อมูลในการศึกษา

แหล่งข้อมูลด้านเอกสาร

- สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร
- หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี
- ห้องสมุดศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร
- ห้องสมุดสำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ
- สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 1 ราชบุรี
- สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 2 สุพรรณบุรี

แหล่งข้อมูลภาคสนาม

- พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
- พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี
- พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุทอง
- พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์
- พิพิธภัณฑวัดพระปฐมเจดีย์ อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม
- พิพิธภัณฑวัดพระพุทธวิถีนายก วัดกลางบางแก้ว อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม
- พิพิธภัณฑวัดคงสัก อำเภอดำรงวิทยารุจิราลัย จังหวัดกาญจนบุรี
- แหล่งโบราณคดีพงดึก อำเภอดำรงวิทยารุจิราลัย จังหวัดกาญจนบุรี
- แหล่งโบราณคดีเมืองโบราณคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี
- แหล่งโบราณคดีเมืองโบราณอุทอง อำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
- ข้อมูลจากการสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้อง

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้ทราบถึงรูปแบบและความแพร่หลายของพระพิมพ์สมัยทวารวดี ที่พบในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน
2. ทำให้ทราบถึงคติความเชื่อทางพุทธศาสนานิกายต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระพิมพ์สมัยทวารวดี ที่พบในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน
3. ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนโบราณสมัยทวารวดี ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน กับชุมชนโบราณร่วมสมัยแห่งอื่น ๆ
4. เป็นข้อมูลสำหรับการศึกษาพัฒนาการทางศาสนา ของชุมชนโบราณสมัยทวารวดี ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน

บทที่ 2

ประวัติการสร้างพระพิมพ์

พระพิมพ์ เป็นโบราณวัตถุสำคัญอย่างหนึ่งที่สามารถพบเห็นได้อย่างกว้างขวาง ในดินแดนที่มีอารยธรรมทางพุทธศาสนา เพราะเป็นสิ่งที่แสดงสัญลักษณ์สำคัญต่างๆทางพุทธศาสนา ในรูปของวัตถุนาคย่อยที่สามารถนำไปขังที่ต่างๆได้ง่าย อีกทั้งขั้นตอนการทำไม่ยุ่งยากเหมือนอย่างประติมากรรมแบบอื่นๆ

มูลเหตุที่มีการสร้างพระพิมพ์

สำหรับมูลเหตุที่มีการสร้างพระพิมพ์นั้น ก็มีสมมติฐานหลายอย่างที่นำมาอธิบายว่า เหตุใดจึงมีการสร้างพระพิมพ์ อันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของวัฒนธรรมทางพุทธศาสนา ซึ่งแตกต่างไปจากรูปแบบของรูปเคารพในศาสนาอื่นๆอย่างศาสนาฮินดูและศาสนาเซน สมมติฐานที่สำคัญมีดังต่อไปนี้

พระพิมพ์ สร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์ของการเดินทางไปแสวงบุญยังสังเวชนียสถาน

ศาสตราจารย์อัลเฟรด ฟูเช่ (Alfred Foucher) ได้เสนอแนวความคิดว่า การที่พุทธศาสนิกชนเดินทางไปแสวงบุญยังสังเวชนียสถานทั้ง 4 แห่ง คือ ลุมพินี (สถานที่ประสูติ), พุทธคยา (สถานที่ตรัสรู้) สารนาถ (สถานที่แสดงปฐมเทศนา), กุสินารา (สถานที่ปรินิพพาน) เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดการผลิต “ของที่ระลึก” เพื่อเป็นอนุสรณ์ของการจาริกแสวงบุญ ในยุคกลางของอินเดียมีหลักฐานเกี่ยวกับประเพณีนี้อยู่เป็นจำนวนมาก โดยส่วนใหญ่มักจะเป็นก้อนดินเผา ที่ถูกพิมพ์หรือกดประทับเป็นสัญลักษณ์ต่างๆ ซึ่งสามารถพบได้ทั่วไปตามสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนาแทบทุกแห่งในอินเดีย อีกทั้งยังแพร่กระจายมาไกล จนแม้แต่ในคาบสมุทรมลายูและแคว้นอันนัมของเวียดนามด้วย¹

ศาสตราจารย์จอร์จ เซเดส์ (George Coedes) ก็มีความเห็นสอดคล้องเช่นกัน ในประเด็นที่ว่า “พระพิมพ์” เป็นสิ่งอนุสรณ์จากสังเวชนียสถานทั้ง 4 แห่ง ทั้งนี้เพราะสามารถสังเกตได้จากสัญลักษณ์สำคัญที่ปรากฏ เช่น ดัน โปธิ์ อันหมายถึง เมืองพุทธคยา พระธรรมจักร อันหมายถึง เมืองสารนาถ

พระ

¹ Alfred Foucher, The Beginnings of Buddhist Art and Other Essays in Indian and Central-Asian archaeology (New Delhi: AES, 1994), 11-12.

สถูป อันหมายถึง เมืองกุสินารา เป็นต้น² ซึ่งศาสตราจารย์เซเคสท์ ยังมีความเห็นเพิ่มเติมอีกว่า พระพิมพ์ เป็นของที่มีการทำขึ้นมานานแล้ว ตั้งแต่ยุคต้นของพระพุทธศาสนา (คือภายหลังพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานได้ไม่นาน)³

สมมุติฐานที่ว่า พระพิมพ์ เป็นเหมือนเครื่องอนุสรณ์ในการไปสักการะสังเวชนียสถานทั้ง 4 แห่ง มีส่วนสัมพันธ์กับคติเรื่อง “เจดีย์” ในพุทธศาสนาอีกด้วย ในคัมภีร์และพระสูตรต่างๆ ทางพุทธศาสนา ได้ระบุไว้ว่า เจดีย์ในพุทธศาสนาแบ่งออกได้ เป็น 4 ประเภทดังนี้⁴

1. **ธาตุเจดีย์** ได้แก่ พระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า ที่ได้แจกจ่ายไปยังเมืองต่างๆ ที่นับถือพุทธศาสนา และได้ก่อสร้างเป็นพระสถูปสำหรับบรรจุพระบรมสารีริกธาตุนั้น

2. **บริโกลเจดีย์** ได้แก่ สถานที่สำคัญทั้ง 4 แห่ง ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงมีพุทธานุญาตให้เหล่าพุทธบริษัททั้งหลายได้ไปสักการะ และปลงธรรมสังเวชน้อมรำลึกถึงพระองค์ ซึ่งมักจะเรียกสถานที่สำคัญเหล่านี้ว่า “สังเวชนียสถาน” คือ สถานที่ประสูติ ณ ป่าลุมพินี แขวงเมืองกบิลพัสดุ์ (ประเทศเนปาล), สถานที่ตรัสรู้ ณ ฌวงไม้พระศรีมหาโพธิ์ ตำบลพุทธคยา (ประเทศอินเดีย), สถานที่แสดง ปฐมเทศนา ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี (ประเทศอินเดีย), สถานที่เสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ ป่าสาละวนททยาน แขวงเมืองกุสินารา (ประเทศอินเดีย)⁵

แต่ดั้งเดิม สังเวชนียสถานที่ถือว่าเป็น “บริโกลเจดีย์” มีอยู่เพียง 4 แห่งตามที่มีพุทธานุญาตเท่านั้น แต่ต่อมาในสมัยหลัง สถานที่อื่น ๆ อันเกี่ยวเนื่องในพุทธประวัติ เช่น สถานที่แสดงยมกปาฏิหาริย์ ณ เมืองสาวัตถี เป็นต้น ก็ได้รับการนับถือว่าเป็น “บริโกลเจดีย์” เช่นเดียวกัน

3. **ธรรมเจดีย์** ได้แก่ พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งพระองค์มีพุทธานุญาตให้ยึดถือพระธรรมเป็นสิ่งแทนพระองค์สืบไป ยามที่ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว ในชั้นต้นพระธรรมคำสั่งสอนเหล่านี้ ถูกจดจำกันมาในลักษณะวรรณกรรมมุขปาฐะ ต่อมาเมื่อมีการเรียบเรียงพระ

² ยอร์ช เซเคสท์, “ตำนานพระพิมพ์,” ทรงแปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรรดิศ ดิศกุล, ตำนานอักษร ไทย ตำนานพระพิมพ์ การขุดค้นที่พังตึก ศิลปะไทยสมัยสุโขทัย ราชธานีรุ่งแรกของไทย (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2526), 30-31.

³ ยอร์ช เซเคสท์, “ตำนานพระพิมพ์,” 29.

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธเจดีย์ (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2513), 3-10.

⁵ “มหาปรินิพพานสูตร,” พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 245.

ธรรมคำสั่งสอนเหล่านี้ บันทึกลงเป็นลายลักษณ์อักษรในรูปของคัมภีร์ “พระไตรปิฎก” และพระสูตรต่างๆ บรรดาพุทธบริษัทก็ได้นับถือคัมภีร์เหล่านี้ในฐานะของ “ธรรมเจดีย์” ด้วย

4. อุเทสิกเจดีย์ ได้แก่ ของที่สร้างอุทิศถวายแด่พระพุทธเจ้า โดยไม่จำเพาะเจาะจงว่าต้องมีลักษณะเช่นใด ถ้าหากสิ่งนั้นไม่ได้ถือว่าเป็นธาตุเจดีย์, บริโภคเจดีย์ หรือ ธรรมเจดีย์แล้ว ก็ให้ถือว่าเป็น “อุเทสิกเจดีย์” ทั้งสิ้น ในยุคแรกๆที่ยังไม่มีการทำพระพุทธรูป สันนิษฐานว่าน่าจะมีการสร้างเป็นพุทธบัลลังก์ (อาสน์เปล้า) เพื่อเป็นที่สักการบูชาในฐานะ “อุเทสิกเจดีย์” เรียกว่า อาสนะบูชา⁶

ต่อมาเมื่อมีการประดิษฐ์พระพุทธรูปที่มีลักษณะเป็นประติมากรรมรูปบุคคลแล้ว จึงมีการนิยมนำพระพุทธรูปมาประดิษฐาน “อุเทสิกเจดีย์” เรื่อยมาจนกระทั่งทุกวันนี้

ถ้าพิจารณาจากสมมุติฐานที่กล่าวไว้ข้างต้น จะเห็นว่า พระพิมพ์มีส่วนเกี่ยวข้องอย่างชัดเจน ในฐานะของสิ่งอนุสรณ์จากการไปสักการบูชา “บริโภคเจดีย์” ซึ่งแสดงอยู่ในรูปของสัญลักษณ์สังเวชนียสถานแต่ละแห่งบนพระพิมพ์นั้นๆ ในขณะเดียวกัน พระพิมพ์ก็ถือว่าเป็น “อุเทสิกเจดีย์” ด้วย เพราะเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธเจ้า เช่นเดียวกับพระพุทธรูป หากแต่ต่างจากพระพุทธรูปตรงที่รูปลักษณ์และขนาดเพียงเท่านั้น

พระพิมพ์ สร้างขึ้นเพื่อเป็นการทำบุญ (คติแบบมหายาน)

ด้วยเหตุที่พระพิมพ์ เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธเจ้า จึงมีความเชื่อกันว่า หากผู้ใดได้สร้างพระพิมพ์ขึ้นแล้ว ย่อมจะได้รับผลบุญเทียบเท่ากับการสร้างพระพุทธรูปทีเดียว ความเชื่อดังกล่าวคงจะมีมานานแล้ว ดังจะเห็นได้จากในบันทึกของพระภิกษุชาวจีนนามว่า อี้จิง (I-Tsing) (พ.ศ. 1214-1238) ซึ่งได้เข้าไปศึกษาในมหาวิทยาลัยนาลันทา ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย ในสมัยหลังคุปตะได้กล่าวไว้ว่า ในประเทศอินเดีย มีการนิยมนำ “เจดีย์” ขนาดย่อมและพระพิมพ์ โดยวัสดุประเภทต่างๆ มีการบรรจุ “สรีระ” 2 อย่างลงไปด้วย นั่นคือ พระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า และคาถาหัวใจอริยสัจ (กาลาเย ธมฺมาฯ) ซึ่งกล่าวไว้เป็นใจความว่า

“ธรรมทั้งหลาย มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตได้ตรัสถึงเหตุเหล่านั้น

เมื่อสิ้นเหตุเหล่านั้นจึงจักดับทุกข์ได้ พระมหาสมณะมีวาตะตรัสสอนเช่นนี้เสมอ”

ซึ่งผลานิสงส์ของการทำเจดีย์ขนาดย่อมและพระพิมพ์เหล่านี้ มีเป็นอันมาก แม้ว่าจะได้สร้างเป็นเพียงวัตถุขนาดเล็กเท่าเมล็ดข้าว แต่ผลบุญนั้นอาจทำให้ผู้สร้าง ได้บังเกิดใหม่ในชีวิตที่สุขสบายถึง 4 ชาติ⁷

⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์, 10.

⁷ I-Tsing, A Record of the Buddhist Religion as Practised in India and the Malay Archipelago trans. J.Takakusu (Delhi: Munshiram Manoharlal, 1982), 150-151.

ความเชื่อเรื่องผลบุญในการสร้างพระพิมพ์นี้ มีส่วนเป็นอย่างยิ่งที่ทำให้ประเพณีการสร้างพระพิมพ์แพร่หลายกว้างไกลออกไป ดังจะเห็นได้จากหลักฐานเกี่ยวกับพระพิมพ์ ที่พบในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งมีจำนวนไม่น้อยที่บ่งบอกอย่างชัดเจนว่าเป็น “ของทำบุญ” เช่น พระพิมพ์จำนวนหนึ่งสร้างขึ้นในสมัยเมืองพุกาม ประเทศพม่า มีจารีกระบุถึงคำอธิษฐานผลบุญของผู้สร้างว่า “ขอให้บรรลุวิมุตติธรรม” หรือ “ขอให้ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า” เป็นต้น⁸

นอกจากการอธิษฐานขอผลานิสงส์จากการสร้างพระพิมพ์ของผู้สร้างเองแล้ว ยังมีการอุทิศบุญกุศลในการสร้างพระพิมพ์แด่บุคคลอื่นด้วย ดังจะเห็นได้จาก “พระพิมพ์ดินดิบ” ในอารยธรรมแบบศรีวิชัย ที่พบเป็นจำนวนมากตามถ้ำและแหล่งโบราณคดีต่างๆ ตลอดจนคาบสมุทรมลายู พระพิมพ์ดินดิบเหล่านี้มีการผสมอิฐของผู้ที่ล่วงลับไปแล้วลงไปเหนือดินด้วย เพื่อเป็นการอุทิศบุญกุศลที่ได้สร้างพระพิมพ์เหล่านี้ แต่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้วโดยตรง ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีการนำพระพิมพ์อย่างนี้ไปเผาอีก เพราะถือว่า อิฐผู้ตายที่ผสมในเหนือดินพระพิมพ์ได้ผ่านการเผามาแล้ว ประเพณีการสร้างพระพิมพ์ดินดิบดังกล่าวนี้ ยังคงปฏิบัติกันอยู่ในประเทศชเวตจนจนถึงทุกวันนี้ ซึ่งส่วนใหญ่แล้วจะทำขึ้นเพื่ออุทิศบุญกุศลแก่พระลามะชั้นผู้ใหญ่ที่มรณภาพ พระพิมพ์ สร้างขึ้นเพื่อสืบทอดอายุพุทธศาสนา (คติแบบเถรวาท)

เนื่องด้วยพระพิมพ์จำนวนไม่น้อย ทั้งที่พบในประเทศอินเดีย และในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มักจะมีคาถาหัวใจอริยสัจ (คาถายะ ธมมาฯ) ปรากฏอยู่ด้วย จึงมีการศึกษาแปลความว่า การบรรจุข้อความคาถาเช่นนั้นในพระพิมพ์ เป็นไปเพื่อวัตถุประสงค์ใด ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเคส์ ได้แสดงความเห็นเรื่องนี้ไว้ว่า น่าจะเกี่ยวข้องกับคำทำนายในคัมภีร์บางเล่มที่ระบุว่า พระพุทธศาสนาจะสิ้นไปเมื่ออายุครบ 5,000 ปี ซึ่งอาจเกิดภัยพิบัติใหญ่ทำลายล้างปฐุณียวัตถุทางศาสนาจนหมดสิ้น หากในเวลานั้นยังคงเหลืออยู่แต่พระพิมพ์ ผู้คนทั้งหลายในอนาคตที่มาพบเข้าก็อาจรู้ได้ว่า ครั้งหนึ่ง เคยมีพระพุทธ ศาสนาเจริญรุ่งเรืองอยู่บนแผ่นดินแห่งนี้ ข้อความคาถาหัวใจอริยสัจที่ปรากฏอยู่บนพระพิมพ์ ก็จะเป็นเครื่องแสดงว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีหลักการ

⁸ Gordon Luce, *Old Burma-Early Pagan*, vol. 3 (New York: Artibus Asiae, 1969), pls. 68 [b], 74 [b].

⁹ หลวงบริบาลบุรีรักษ์, “เรื่องพระพิมพ์ (ต่อ),” เรื่องโบราณคดี จากลายพระหัตถ์สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ กับของศาสตราจารย์ หลวงบริบาลบุรีรักษ์ (พระนคร: ศิลปบรรณาการ, 2503), 382-384.

แก่นสารเป็นอย่างมาก¹⁰ ถ้ากล่าวโดยสรุปก็คือ พระพิมพ์เหล่านี้สร้างขึ้นเป็นเสมือนเครื่อง “สืบทอดอายุ” ของพุทธศาสนา ให้ยังเป็นที่ยึดมั่นถือมั่นต่อไป เมื่อถึงกาลจะต้องดับสูญไปในอนาคต

อย่างไรก็ตาม มีนักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่า การสร้างพระพิมพ์ด้วยวัตถุประสงค์เช่นนี้ น่าจะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเมื่อมีการแพร่ขยายความนิยมสร้างพระพิมพ์ออกนอกประเทศอินเดียแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คติความเชื่อเรื่องการสืบทอดอายุพุทธศาสนานี้ ทำให้บางแห่งถึงกับทำพระพิมพ์ฝังไว้เป็นจำนวนมากๆทีเดียว¹¹

การทำพระพิมพ์

โดยทั่วไปแล้ว วัสดุที่นิยมนำมาทำเป็นพระพิมพ์นั้น มักจะเป็นดินเหนียว แต่ก็มีบ้างที่ใช้โลหะต่างๆ หรือแม่แต่ครั้ง¹² โดยที่มี “แม่พิมพ์” เป็นอุปกรณ์สำคัญในการผลิต การทำแม่พิมพ์นี้เริ่มจากต้องทำแบบพิมพ์เป็นรูปตามที่ต้องการเสียก่อน แล้วใช้ดินเหนียวกดลงบนแบบพิมพ์นั้นให้เกิดเป็นร่องรอยรูปอย่างที่ทำแบบไว้ จากนั้นก็นำไปเผาไฟ ก็จะได้เป็นแม่พิมพ์ดินเผาที่มีรูปตามแบบที่ทำไว้ หรือไม่ก็อาจใช้หินเนื้อละเอียดอย่างหินสบู่ หินทราย นำมาแกะคว้านเป็นรูปแม่พิมพ์ตามต้องการก็ได้ ซึ่งบางครั้งก็มีการใช้แม่พิมพ์ที่ทำจากโลหะด้วย

เมื่อมีแม่พิมพ์แล้ว เวลาจะทำพระพิมพ์ก็นำดินเหนียวมากดลงในแม่พิมพ์นั้น เมื่อดินเข้ารูปดีแล้วจึงแกะออก นำพระพิมพ์ที่ทำด้วยดินนั้นไปฝังให้แห้ง แล้วจึงนำไปเผาไฟ ก็จะได้เป็น “พระพิมพ์ดินเผา” ตามที่ต้องการ หากแต่บางท้องถิ่น เช่นในบริเวณคาบสมุทรมลายู ไม่นิยมนำพระพิมพ์ไปเผาไฟ แต่ถือว่าเมื่อฝังพระพิมพ์ให้แห้ง เป็นเสร็จขั้นตอนการทำแล้ว ก็จะได้ผลงานเป็น “พระพิมพ์ดินดิบ”

เหตุที่เรียกกันว่า “พระพิมพ์” นั้น สันนิษฐานว่า เนื่องมาจากลักษณะที่เป็นรูปนูนครึ่งซีก ที่ใช้โลหะ, ดิน ฯลฯ พิมพ์ออกมาจากตัวแม่พิมพ์นั่นเอง¹³

¹⁰ ยอร์ช เซเดส์, “ตำนานพระพิมพ์,” 49.

¹¹ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, “เรื่องพระพิมพ์ (ต่อ),” 365.

¹² Simon D. Lawson, “A Catalogue of Indian Buddhist Clay Sealings in British Museums,” (Ph.D. dissertation, Oxford University, 1982), 511, quoted in M.L. Pattaratorn Chirapravati, “The Cult of Votive Tablets in Thailand (sixth to thirteenth centuries),” (Ph.D. dissertation, Cornell University, 1994), 47.

¹³ จิตร บัวบุศย์, ประวัติย่อพระพิมพ์ในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อำนวยการพิมพ์, 2514), 192-194.

กลุ่มคนที่สร้างพระพิมพ์

ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ ได้ให้ความเห็นว่า กลุ่มคนที่ริเริ่มการสร้างพระพิมพ์นั้น น่าจะเป็นกลุ่มพุทธศาสนิกชนที่มีฐานะยากจน ซึ่งไม่สามารถแสวงหาทรัพย์สมบัติมาสร้างเป็นประติมากรรมพระพุทธรูปได้ จึงพากันสร้างรูปพระพุทธรูปเจ้าด้วยก้อนดิน อันเป็นวัสดุหาง่ายในท้องถิ่น ถือว่าเป็นหนทางได้บุญกุศลเช่นกัน โดยไม่ต้องอาศัยสติปัญญาชั้นสูงหรือทรัพย์สมบัติเลย

¹⁴

อย่างไรก็ตาม ปริมาณพระพิมพ์จำนวนมากมายมหาศาล ที่พบตามโบราณสถานและแหล่งโบราณคดีทางพุทธศาสนาหลายแห่งในประเทศอินเดีย เช่น พุทธคยา นาลันทา ปาหรรปุร์ สาธูจิ ฯลฯ บ่งชี้ว่ากลุ่มคนที่ทำพระพิมพ์จำนวนมากมายเหล่านี้ น่าจะเป็นกลุ่มพระสงฆ์ที่อาศัยอยู่ในบริเวณนั้น ซึ่งมีการผลิตกันอย่างจริงจัง คล้ายกับเป็น “โรงงานพระพิมพ์” ที่เดียว¹⁵ เช่นเดียวกันกับในประเทศทิเบต ที่พระลามะทั้งหลายนิยมสร้างพระพิมพ์ หรือที่เรียกกันในภาษาทิเบตว่า “Tsha-Tsha” เป็นจำนวนมาก ทั้งที่เป็นการทำบุญและเป็นการฝึกกรรมฐานตามวิถีแบบมหายานด้วย¹⁶

ไม่จำกัดเพียง “คนยากจน” และ “พระสงฆ์” เท่านั้น พุทธศาสนิกชนโดยทั่วไป ตลอดจนถึงชนชั้นสูง หรือแม้แต่พระมหากษัตริย์ ก็มีหลักฐานว่าเป็นผู้สร้างพระพิมพ์ด้วย อย่างเช่น พระพิมพ์ดินเผาที่พบในกรุของสถูปร้างใกล้กับเจดีย์เซินเยท (Seinyet) เมืองพุกาม ประเทศพม่า ที่ฐานพระมีจารึกคาถาเย ธมฺมา และต่อท้ายด้วยคำว่า “ศรีอนรุทธทเว” อันหมายถึง พระเจ้าอนรุทธา หรือ อนรุทธ (Aniruddha) มหาราชผู้ยิ่งใหญ่แห่งอาณาจักรพุกาม ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16¹⁷ ซึ่งเป็นที่แน่ชัดว่า พระพิมพ์ชุดนี้ถูกสร้างขึ้นภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์อย่างแน่นอน

ในประเทศไทยเอง ก็มีหลักฐานเกี่ยวกับกลุ่มคนที่ทำพระพิมพ์ด้วยเช่นกัน เช่น ในศิลาจารึกวัดบางสนอก จังหวัดแพร่ ซึ่งเป็นจารึกอักษรไทยแบบสุโขทัย ภาษาไทย สันนิษฐานว่าจารึกใน

¹⁴ ยอร์ช เซเดส์, “ตำนานพระพิมพ์,” 32.

¹⁵ Simon D. Lawson, “A Catalogue of Indian Buddhist Clay Sealings,” 58.

¹⁶ Peter Skilling, “Buddhist Sealings: Reflections on terminology, motivation, donors’ status, school-affiliation and print-technology,” paper presented at South Asian Archaeology Conference, Paris, 4 July 2001: 8. (mimeographed)

¹⁷ กฤษณา วัฒนศิริ, “พระพิมพ์สมัยเมืองพุกาม แบบพระเจ้าอนรุทธ,” ศิลปากร 40, 1 (มกราคม-กุมภาพันธ์ 2540): 63.

ราว พ.ศ. 1882 มีข้อความกล่าวถึง เจ้าเมืองตรอกสลอบ ได้ชักชวนบรรดาลูกเจ้าลูกขุนมูลนาย (ชนชั้นปกครอง) ตลอดจนไพร่ไทยทั้งหลาย ทำบุญกุศลเป็นอันมาก รวมทั้งได้ “พิมพ์รูปพระด้วยเหียงด้วยดินได้หมื่นพันร้อยแปดอัน”¹⁸

ดังนั้น พระพิมพ์ จึงเป็นปูชนียวัตถุทางพุทธศาสนา ที่พุทธศาสนิกชนทุกระดับชั้นสามารถทำขึ้นได้โดยไม่จำกัด สามารถสร้างขึ้นได้ครั้งละมากๆ และพกพาติดตัวไปได้ง่าย ด้วยเหตุนี้เองการสร้างพระพิมพ์จึงได้แพร่หลายไปในดินแดนต่างๆแทบทุกแห่ง ที่มีร่องรอยวัฒนธรรมทางพุทธศาสนา

รูปแบบของพระพิมพ์ในประเทศอินเดีย

ประเทศอินเดีย ถือได้ว่าเป็นแหล่งต้นกำเนิดอารยธรรมที่สำคัญแห่งหนึ่งของโลก อีกทั้งยังเป็นแหล่งกำเนิดศาสนาที่สำคัญ นั่นคือ พุทธศาสนา ซึ่งถือกำเนิดขึ้นตั้งแต่ช่วงราวๆ 2,500 ปีมาแล้ว

ตั้งแต่ยุคก่อนที่พุทธศาสนาจะเกิดขึ้นมานั้น ในอินเดียก็มีการทำประติมากรรมดินเผาขนาดเล็ก (Terracotta Figurines) มานานแล้ว เห็นได้จากโบราณวัตถุดินเผาจำนวนมาก ในอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ (1,700 ปีก่อนคริสตกาล) เรื่อยมาจนถึงสมัยราชวงศ์โมริยะ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นตุ๊กตารูปบุคคลทั้งบุรุษและสตรี รวมไปถึงรูปสัตว์ต่างๆซึ่งผลิตขึ้นอย่างง่ายๆ และตราประทับดินเผา¹⁹ เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ว่าราชวงศ์โมริยะในรัชกาลพระเจ้าอโศกมหาราช (พุทธศตวรรษที่ 3) จะยอมรับนับถือพุทธศาสนาแล้วก็ตาม แต่ก็ยังไม่มีการสร้างรูปพระพุทธรูปเจ้าเป็นรูปมนุษย์เลย ประติมากรรมทางพุทธศาสนาจึงมักจะทำเป็นเพียงรูปสัญลักษณ์เท่านั้น

ต่อมาในสมัยราชวงศ์กุษาณะ (ราวพุทธศตวรรษที่ 6-7) ถือว่าเป็นยุคแรกที่มีการสร้างรูปพระพุทธรูปเจ้าเป็นรูปมนุษย์ ทั้งนี้อาจจะเป็นอิทธิพลจากชาวกรีกที่ตั้งถิ่นฐานในแคว้นคันธาระ ทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือ จนก่อให้เกิดเป็นความนิยมสร้างพระพุทธรูปอย่างกว้างขวาง วัสดุที่ใช้สร้างก็มีทั้งศิลา ปูนปั้น และดินเผา²⁰ แต่ก็ยังไม่มียุคแรกที่มีการสร้าง “พระพิมพ์” อย่างชัดเจนในยุคนี้

¹⁸ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2526), 24.

¹⁹ ดูรายละเอียดใน Charu Chandra Das Gupta, Origin and Evolution of Indian Clay Sculpture (Calcutta: Calcutta University Press, 1961), 24-159.

²⁰ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะอินเดีย (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2519), 76-83.

อย่างไรก็ตาม การทำรูปพระพุทธรูปโดยกดประทับลงบนวัตถุขนาดเล็ก ในลักษณะที่คล้ายกับการสร้างพระพิมพ์นั้นก็เกิดขึ้นแล้วในยุคนี้ ตัวอย่างคือ เหรียญทองคำในรัชกาลพระเจ้ากนิษกะ มีรูปพระพุทธรูปประทับยืนแสดงปางวิตรรกมูทรา ที่ด้านข้างมีจารึกอักษรกรีกว่า “Boddo” กำกับไว้อย่างชัดเจน²¹

สำหรับการริเริ่มสร้าง “พระพิมพ์” ในประเทศอินเดียนั้น สันนิษฐานว่าเกิดขึ้นในช่วงสมัยราชวงศ์คุปตะ (ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 9 เป็นต้นมา)²² การริเริ่มนี้มีความเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนานิกายมหายาน เนื่องจากสิ่งที่ปรากฏอยู่บนพระพิมพ์ เป็นลัทธิเป็นองค์ประกอบในความเชื่อของทางฝ่ายมหายานทั้งสิ้น คือ พระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ สถูป และคาถา²³

วัฒนธรรมการสร้างพระพิมพ์ในประเทศอินเดียเจริญขึ้นสูงสุด ในช่วงสมัยราชวงศ์ปาละ มีอำนาจในรัฐพิหารและเบงกอล ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศ (ราวพุทธศตวรรษที่ 14-17) แหล่งที่พบพระพิมพ์เป็นจำนวนมากที่สุดในยุคนี้ คือ บริเวณตำบลพุทศยา อันเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธรูป ถือว่าเป็นสังเวชนียสถานที่มีพุทธศาสนิกชนเดินทางมาสักการบูชามากที่สุด และที่มหาวิทยาลัยนาลันทา ซึ่งเป็นทั้งวัดและมหาวิทยาลัยทางพุทธศาสนา ที่มีชื่อเสียงมากที่สุดในยุคนั้น²⁴ สำหรับรูปแบบของพระพิมพ์ดินเผาสมัยราชวงศ์ปาละ ที่พบในประเทศอินเดีย มีที่สำคัญดังต่อไปนี้

1. พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปปางมารวิชัย ในชุ่มพุทศยา

พระพิมพ์กลุ่มนี้พบเป็นจำนวนมากที่พุทศยา และพบตามแหล่งสำคัญทางพุทธศาสนาแห่งอื่นๆด้วย เป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งแบบวัชรานะ แสดงภูมิสถาปนา (กล่าวพระหัตถ์ขวาไว้ที่พระชงฆ์ นิ้วพระหัตถ์ทั้งสี่ชี้ลงดิน) ภายในชุ่มวงโค้งต่อเนื่อง ซึ่งมีส่วนยอดเป็นอาคารทรงศิขร และมีกิ่งก้านสาขาของต้นพระศรีมหาโพธิ์แผ่อยู่ด้านหลัง ซึ่งเป็นที่แน่ชัดว่าอาคารดังกล่าวนี้หมายถึง วิหารมหาโพธิ์ ณ พุทศยา อย่างไม่ต้องสงสัย ด้านข้างชุ่มพุทศยา มีรูปสถูปทรงกลม

²¹ Martin Jessop Price, *Coins* (Hong Kong: The Hamlyn Publishing, 1980), fig. 1871.

²² M.L. Pattaratorn Chirapravati, “The Cult of Votive Tablets in Thailand (sixth to thirteenth centuries),” (Ph.D. dissertation, Cornell University, 1994), 50.

²³ Simon D. Lawson, “A Catalogue of Indian Buddhist Clay Sealings,” 60.

²⁴ M.L. Pattaratorn Chirapravati, “The Cult of Votive Tablets,” 51.

ประดับอยู่ทั้งสองข้าง ด้านล่างของฐานพระมักจะมีจารึกคาถาเย ธมฺมา ด้วยอักษรเทวนาครี ภาษาสันสกฤต ปรากฏอยู่เสมอ²⁵

2. พระพิมพ์รูปพระพุทธเจ้าปางปฐมเทศนาในซุ้มพทธคยา

ลักษณะของพระพิมพ์กลุ่มนี้คล้ายกับแบบแรก แต่ต่างกันตรงที่ลักษณะของพระพุทธเจ้าซึ่งพระพิมพ์แบบนี้จะทำเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งแบบปรัลัมพาทาสนะ (นั่งห้อยพระบาทเหมือนนั่งเก้าอี้) แสดงปางธรรมจักรมูทรา (พระหัตถ์ทั้งสองข้างจับนิ้วพระหัตถ์ประกอกลงในระดับพระอุระ) ส่วนองค์ประกอบอื่นๆนอกนั้นรวมทั้งจารึกคาถาเย ธมฺมา จะเหมือนกับพระพิมพ์แบบที่ 1²⁶

3. พระพิมพ์รูปพระพุทธเจ้าประทับอยู่ท่ามกลางกลุ่มสฤป

ลักษณะสำคัญคือ เป็นภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งแบบวัชรสาสนะ แสดงภูมิสปรรคมูทรา ภายในซุ้มวงโค้งต่อเนื่องซึ่งมีส่วนยอดเป็นอาคารทรงศิขรของวิหารมหาโพธิ คล้ายกับพระพิมพ์แบบที่ 1 หากแต่พระพิมพ์แบบนี้จะมีสัดส่วนของรูปพระพุทธเจ้าเล็กกว่าพระพิมพ์แบบแรกเนื่องจากพื้นที่โดยรอบองค์พระนั้น มักจะทำเป็นรูปสฤปทรงกลมขนาดเล็กตั้งเรียงกันเป็นแถวตั้งแต่ 11-13 แถว และด้านล่างมักจะมีจารึกอักษรเทวนาครีเสมอ²⁷

4. พระพิมพ์รูปพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์

พระพิมพ์กลุ่มนี้ พบมากที่ในบริเวณมหาวิทยาลัยนาลันดา และแหล่งพุทธศาสนาที่สำคัญอื่นๆ ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย มีหลากหลายรูปแบบ มีทั้งแบบที่เป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับอยู่ร่วมกับพระโพธิสัตว์ และแบบที่มีแต่พระโพธิสัตว์อย่างเดียวด้วย ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์ดินเผาจากนาลันดา²⁸ เป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งตรงกลางแสดงปางธรรมจักรมูทรา มีพระโพธิสัตว์ประทับยืนอยู่ 2 ข้างๆละองค์ ตรงส่วนบนซ้ายมีภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งแสดงปางชยานมูทรา (สมาธิ) ซึ่งส่วนบนด้านขวาควรจะมีเช่นกัน แต่หักหายไปแล้ว ในส่วนล่างด้านซ้ายมีภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับนั่ง ซึ่งคงปรากฏด้านขวาเช่นกัน ข้างใต้มีภาพกลุ่มคน 3 คน แสดงอาการนอบน้อมทั้งทางซ้ายและขวา

5. พระพิมพ์รูปสฤป

²⁵ Alexander Cunningham, Mahabodhi or the Great Buddhist Temple under the Bodhi Tree at Buddha-Gaya (Varanasi: Euroka Publication, 1982), pl. XXIV [E].

²⁶ Ibid., pl. XXIV [C].

²⁷ Ibid., pl. XXIV [7].

²⁸ Charu Chandra Das Gupta, Origin and Evolution, fig.188.

พระพิมพ์กลุ่มนี้มีลักษณะพิเศษคือ ไม่มีรูปพระพุทธรูปปรากฏอยู่เลย หากแต่ทำเป็นรูปสถูปทรงกลมอยู่ตรงกลางภาพ บางครั้งก็มีรูปสถูปบริวารขนาดเล็กล้อมรอบอยู่ด้วย และมักจะมีจารึกอักษรเทวนาครีอยู่โดยรอบ หรือจารึกอยู่ด้านล่างเสมอ²⁹

พระพิมพ์ลักษณะต่างๆ ที่ได้กล่าวมานี้ นิยมทำแพร่หลายอยู่ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ของประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจของราชวงศ์ปาละ ในขณะเดียวกันก็พบว่า มีการค้นพบพระพิมพ์แพร่กระจายไปถึงภาคตะวันตกเฉียงเหนือด้วย ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์สมัยราชวงศ์ปาละที่ค้นพบ ณ กุชโชดาโร ในแคว้นสินธ์ (ปัจจุบันอยู่ในเขตประเทศปากีสถาน)³⁰ เป็นต้น

มีข้อสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ การทำวัตถุดินเผาประเภทต่างๆรวมทั้งพระพิมพ์ด้วยนั้น จะพบกระจายอยู่ทางตอนเหนือของประเทศอินเดียเป็นส่วนใหญ่ แทบจะไม่พบในเขตตอนล่างของประเทศอินเดียเลย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะสภาพทางภูมิศาสตร์ที่ต่างกัน เป็นปัจจัยในเรื่องความเหมาะสมในการสร้างวัตถุดินเผา รวมทั้งพระพิมพ์ด้วย³¹

กล่าวโดยสรุปคือ มูลเหตุที่ทำให้มีการสร้างพระพิมพ์ขึ้น เพื่อเป็นปูชนียวัตถุในพุทธศาสนานั้น มีวัตถุประสงค์ที่สำคัญอยู่ 3 ประการ คือ ประการแรก สร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์ของการเดินทางไปแสวงบุญยังสังเวชนียสถานทั้ง 4 แห่ง ซึ่งนับถือว่าเป็น “บริโกทเจดีย์” อันเกี่ยวเนื่องกับพระชนม์ชีพของพระพุทธเจ้า พระพิมพ์ในยุคแรกก็มักจะมีสัญลักษณ์ของสังเวชนียสถานแต่ละแห่งปรากฏอยู่ด้วย

ประการที่สอง สร้างขึ้นเพื่อเป็นการทำบุญ เนื่องจากพระพิมพ์ใช้วัสดุที่หาได้ง่ายในท้องถิ่น อีกทั้งถือกันว่าเป็นรูปแทนองค์พระพุทธรูป เช่นเดียวกับพระพุทธรูป จึงเป็นที่นิยมสร้างกันมาก ด้วยถือว่า จะได้ผลานิสงส์มาก เช่นเดียวกับการสร้างพระพุทธรูป ทั้งยังสามารถอุทิศกุศลนั้นต่อผู้ล่วงลับไปแล้วได้อีกด้วย

²⁹ Alexander Cunningham, *Mahabodhi or the Great Buddhist Temple*, pl. XXIV [5].

³⁰ J.E. Van Lohhizen-de Leeuw, “The Pre-Muslim Antiquities of Sind,” *South Asian Archaeology 1975*, (Leiden: E.J. Brill, 1979), 151-157, อ้างถึงใน หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, “การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), 23-24.

³¹ หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, “การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย,” 13.

ประการที่สาม สร้างขึ้นเพื่อสืบทอดอายุพุทธศาสนา จากความเชื่อเรื่องกาลที่พุทธศาสนา จะดับสูญไปในอนาคต ทำให้พุทธศาสนิกชนนิยมสร้างพระพิมพ์เป็นจำนวนมากบรรจุไว้ตามที่ ต่างๆ ด้วยหวังไว้ว่า ในอนาคตที่พุทธศาสนาอาจสาบสูญไปแล้ว ผู้คนในยุคนั้นจะได้เห็นรูป พระพุทธเจ้าและข้อความหัวใจพุทธศาสนา ที่ปรากฏอยู่บนพระพิมพ์เหล่านี้ แล้วจะรำลึกถึงพุทธ ศาสนาได้อีกครั้งหนึ่ง

สำหรับกลุ่มคนผู้ที่สร้างพระพิมพ์นั้น จากหลักฐานต่างๆจะเห็นได้ว่า พุทธศาสนิกชน ทุกกลุ่มตั้งแต่คนยากจน พระภิกษุสงฆ์ ไปจนถึงชนชั้นปกครองอย่างพระมหากษัตริย์ สามารถเป็น ผู้สร้างพระพิมพ์ได้ทั้งสิ้น ไม่มีการจำกัดชนชั้น จึงเป็นปัจจัยที่ทำให้ประเพณีการสร้างพระพิมพ์ แพร่หลายออกไปอย่างกว้างขวาง

การสร้างพระพิมพ์ในประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นดินแดนต้นกำเนิดพุทธศาสนานั้น สันนิษฐานว่า น่าจะเกิดขึ้นในช่วงสมัยราชวงศ์คุปตะ (ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 9 เป็นต้นมา) แล้วก็ เจริญขึ้นสูงสุด ในช่วงสมัยราชวงศ์ปาละ (ราวพุทธศตวรรษที่ 14-17) การสร้างพระพิมพ์ระยะแรก เกี่ยวข้องกับคติความเชื่อทางพุทธศาสนานิกายมหายาน ทั้งลักษณะการวางองค์ประกอบภาพ การ ทำรูปพระโพธิสัตว์ และจารึกคาถาภาษาสันสกฤต สำหรับแหล่งที่มีการทำพระพิมพ์ ส่วนใหญ่จะ อยู่ทางตอนเหนือของอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นที่ตั้งของสังเวช นียสถานสำคัญ และเป็นแหล่งพุทธศาสนาขนาดใหญ่ ซึ่งจะเป็นศูนย์กลางที่ส่งให้ประเพณีการสร้าง พระพิมพ์ แพร่กระจายออกไปยังส่วนอื่นๆของอินเดีย และเผยแพร่ไปยังภูมิภาคอื่นๆที่รับอารยธรรม ทางพุทธศาสนาอีกด้วย

บทที่ 3

ร่องรอยหลักฐานทางพุทธศาสนาในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน

สภาพทางภูมิศาสตร์ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน

พื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ลักษณะเป็นที่ราบขนาดใหญ่ ซึ่งมีพื้นที่ต่อเนื่องเป็นผืนเดียวกัน ครอบคลุมบริเวณที่เป็น “ภาคตะวันตก” หรือภาคกลางด้านตะวันตกของประเทศไทย ได้แก่ พื้นที่จังหวัดสุพรรณบุรี นครปฐม ราชบุรี สมุทรสงคราม สมุทรสาคร บางส่วนของพื้นที่จังหวัดกาญจนบุรีและชัยนาท โดยมีลำน้ำสายหลักที่สำคัญ 2 สายไหลผ่าน คือ

แม่น้ำแม่กลอง เป็นแม่น้ำที่เกิดจากการรวมกันของแม่น้ำ 2 สาย คือ แม่น้ำแควใหญ่ (แม่น้ำศรีสวัสดิ์) และแม่น้ำแควน้อย (แม่น้ำไทรโยค) ซึ่งไหลมารวมกันเป็นแม่น้ำแม่กลอง ที่ตำบลปากแพรก อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี จากนั้นก็ไหลไปทางทิศตะวันออก เข้าเขตอำเภotáมวง อำเภotáมสะกา แล้วผ่านเข้าสู่เขตจังหวัดราชบุรี ที่อำเภอบ้านโป่ง แล้วไหลลงมาทางทิศใต้ ผ่านอำเภอโพธาราม อำเภอเมืองราชบุรี แล้วก็วกไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ เป็นเส้นแบ่งเขตระหว่างอำเภอเมือง กับอำเภอดำเนินสะดวก แล้วไหลเข้าสู่เขตจังหวัดสมุทรสงคราม ผ่านอำเภอบางคนที อำเภออัมพวา จนกระทั่งลงสู่ทะเลอ่าวไทย ที่อำเภอเมืองสมุทรสงคราม รวมความยาวทั้งสิ้น 140 กิโลเมตร เป็นแม่น้ำที่มีน้ำตลอดปี¹

แม่น้ำท่าจีน เป็นแม่น้ำที่แยกออกจากแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านตะวันตก ช่วงต้นไหลเป็นเส้นแบ่งเขตระหว่างอำเภอเมือง จังหวัดอุทัยธานี กับอำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท จากนั้นก็ไหลเข้าสู่เขตจังหวัดชัยนาท เป็นเส้นแบ่งเขตระหว่างอำเภอวัดสิงห์ กับอำเภอเมืองชัยนาท ผ่านมายังอำเภอหันคา เข้าสู่เขตจังหวัดสุพรรณบุรี ที่อำเภอดิမ်บางนางบัว ไหลต่อลงมาทางทิศใต้ผ่านอำเภอสามชูก อำเภอศรีประจันต์ อำเภอเมืองสุพรรณบุรี อำเภอบางปลาม้า อำเภอสองพี่น้อง แล้วไหลต่อเข้าสู่เขตจังหวัดนครปฐม ผ่านอำเภอบางเลน อำเภอนครชัยศรี อำเภอสามพราน จากนั้นก็ไหลเป็นเส้นแบ่งเขตระหว่างอำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม กับอำเภอกระทุ่มแบน จังหวัดสมุทรสาคร แล้วเข้าสู่เขตจังหวัดสมุทรสาคร ผ่านอำเภอกระทุ่มแบน ต่อไปเป็นเส้นแบ่งเขตระหว่างอำเภอบ้านแพ้ว กับอำเภอกระทุ่มแบน แล้วจึงไหลเข้าสู่เขตอำเภอเมืองสมุทรสาคร จนกระทั่งลงสู่ทะเลอ่าว

¹ ราชบัณฑิตยสถาน, อักขรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม 4 ป-อุ อุ (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2527), 1237.

ไทย ตรงระหว่างตำบลบางหญ้าแพรก กับตำบลโคกกราก รวมความยาวทั้งสิ้น 315 กิโลเมตร แม่น้ำสายนี้มีชื่อเรียกเป็นตอนๆ คือ ตอนต้นและตอนที่อยู่เขตจังหวัดชัยนาท เรียกว่า “คลองมะขามเต่า” ตอนที่อยู่ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี เรียกว่า “แม่น้ำสุพรรณบุรี” ตอนที่อยู่ในเขตจังหวัดนครปฐม เรียกว่า “แม่น้ำนครชัยศรี” และตอนที่อยู่ในเขตจังหวัดสมุทรสาคร จนกระทั่งไหลออกสู่ทะเล เรียกว่า “แม่น้ำท่าจีน” แต่โดยทางการแล้ว จะเรียกว่า “แม่น้ำท่าจีน” ตลอดทั้งสาย²

สภาพภูมิประเทศโดยทั่วไปของพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน มีลักษณะที่ลาดเทจากด้านทิศตะวันตกไปยังทิศตะวันออก โดยที่บริเวณขอบเขตด้านทิศตะวันตก คือพื้นที่ของอำเภอดำเนินช้าง จังหวัดสุพรรณบุรี อำเภอป่าโมกข์ จังหวัดกาญจนบุรี อำเภอบางแพ จังหวัดราชบุรี เป็นบริเวณที่มีความสูงเฉลี่ยมากกว่าส่วนอื่นๆ คือประมาณ 300 เมตรจากระดับน้ำทะเล สภาพพื้นที่เป็นภูเขากระจัดกระจายเป็นแห่งๆ ระหว่างภูเขาเหล่านี้จะมีที่ราบแคบๆอยู่บ้าง ถัดจากบริเวณดังกล่าวลงมา คือพื้นที่ของอำเภอเดิมบางนางบวช อำเภอหันคา อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี อำเภอท่าม่วง อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี อำเภอบ้านโป่ง อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี มีสภาพพื้นที่ที่ค่อนข้างเรียบสลับกับลูกคลื่นลอนลาด มีความสูงเฉลี่ยประมาณ 20-200 เมตรจากระดับน้ำทะเล

ถัดจากนั้นก็จะเป็นพื้นที่ราบดินตะกอนริมฝั่งน้ำขนาดใหญ่ มีพื้นที่กว้างขวางครอบคลุมพื้นที่ด้านตะวันออกของจังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดราชบุรี พื้นที่ทั้งหมดของจังหวัดนครปฐม สมุทรสงคราม สมุทรสาคร โดยมีขอบเขตด้านทิศตะวันออกของพื้นที่ เชื่อมต่อเป็นผืนเดียวกันกับที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ระดับความสูงของพื้นที่จะลดลงเรื่อยๆ จากด้านทิศตะวันตกและเหนือ สู่ด้านทิศตะวันออกและใต้ มีความสูงเฉลี่ยประมาณ 5-20 เมตรจากระดับน้ำทะเล ส่วนบริเวณตอนปลายของพื้นที่ที่แม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ไหลออกสู่ทะเลอ่าวไทยนั้น มีสภาพพื้นที่เป็นที่ราบลุ่มน้ำทะเลเคยท่วมถึง ระดับความสูงของพื้นที่จะลดลงเหลือประมาณ 2 เมตรจากระดับน้ำทะเลจนถึงระดับเดียวกันกับน้ำทะเลปานกลาง³

อย่างไรก็ตาม สภาพทางภูมิศาสตร์ในอดีตของพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ก็มีความแตกต่างไปจากสภาพในปัจจุบันพอสมควร เนื่องจากการศึกษาวิจัยเบื้องต้นพบว่า บริเวณ

² ราชบัณฑิตยสถาน, อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม 3 ต-บ (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2527), 516-517.

³ ไพฑูรย์ คดีธรรม และคนอื่นๆ, แผนการใช้ที่ดินลุ่มน้ำสาขาที่ราบแม่น้ำแม่กลอง (กรุงเทพฯ: กรมพัฒนาที่ดิน, 2542), 4; พัททภัย เชาว์ดำรงค์, พิบูลย์ กังแฮ และ สมชาติ อยู่อ่อน, รายงานผลการสำรวจและศึกษาข้อมูลเบื้องต้น ลักษณะทางกายภาพและทรัพยากรธรรมชาติของกลุ่มน้ำท่าจีน (นครปฐม: ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527), ก.

พื้นที่ราบภาคกลางตอนล่าง บางส่วนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันตก ในสมัยทวารวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ 11-16) เคยมีแนวชายฝั่งทะเลเดิมเป็นอ่าวเว้าเข้าไปเป็นบริเวณกว้าง ห่างจากแนวชายฝั่งทะเลในปัจจุบันไปทางทิศเหนือ ประมาณ 140 กิโลเมตร โดยเริ่มตั้งแต่จังหวัดเพชรบุรี ราชบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี อ่างทอง สิงห์บุรี ลพบุรี สระบุรี นครนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา จนถึงจังหวัดชลบุรี สันนิษฐานว่าระดับน้ำทะเลในช่วงเวลานั้น คงอยู่สูงกว่าปัจจุบันประมาณ 3.5-4 เมตร ลักษณะฝั่งทะเลรอบๆ “อ่าวใหญ่” นี้ส่วนใหญ่จะเป็นที่ลุ่มต่ำ ทั้งยังพบตำแหน่งของเมืองโบราณประมาณ 20 แห่งอยู่โดยรอบแนวชายฝั่งทะเลดังกล่าวนี้ด้วย⁴ (แผนผังที่ 1)

จากการศึกษาลักษณะของแนวชายฝั่งทะเลเดิมนี้ ทำให้พบว่าพื้นที่ตอนล่างของกลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีนในปัจจุบัน เคยเป็นทะเลมาก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นที่ในเขตจังหวัดสมุทรสงคราม สมุทรสาคร บางส่วนของจังหวัดนครปฐม ราชบุรี สุพรรณบุรี ซึ่งหมายถึงขนาดของพื้นที่ลุ่มน้ำในอดีตที่มีจำกัดกว่าพื้นที่ในปัจจุบันมาก สอดคล้องกับร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในพื้นที่ที่เคยเป็นทะเลดังกล่าวนี้ ก็ไม่ปรากฏหลักฐานที่เก่าไปถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 เลย ในขณะที่ตำแหน่งที่ตั้งเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่สำคัญในเขตลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน เช่น เมืองอู่ทอง เมืองนครปฐมโบราณ เมืองคูบัว เป็นต้น ก็อยู่ในตำแหน่งที่สัมพันธ์กับแนวชายฝั่งทะเลเดิมนี้อย่างชัดเจนด้วย

พัฒนาการของชุมชนโบราณในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน

ชุมชนโบราณในเขตลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน มีพัฒนาการต่อเนื่องมาจากชุมชนแต่ดั้งเดิมในยุคก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งปรากฏร่องรอยการตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นจำนวนมาก ในบริเวณทิศตะวันตกของภูมิภาค คือ เขตสองฝั่งแม่น้ำแควใหญ่และแควน้อย กลุ่มชนเหล่านี้เดิมอาศัยอยู่ตามเพิงผาและถ้ำ ดำรงชีพด้วยการเก็บของป่าล่าสัตว์ รู้จักใช้เครื่องมือหินกะเทาะจากหินกรวดแม่น้ำ⁵ ต่อมาเมื่อมีประชากรมากขึ้น และมีเทคโนโลยีสูงขึ้น ก็เริ่มมีการชุมชนออกมายังบริเวณที่ราบเชิงเขา และริมลำน้ำต่างๆ มีร่องรอยหลักฐานว่ารู้จักผลิตเครื่องปั้นดินเผา และทำเครื่องประดับประเภท

⁴ ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา, เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย : การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์ (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), 45-50.

⁵ ชิน อยู่ดี, “รายงานการสำรวจและขุดค้นเรื่องราวก่อนประวัติศาสตร์ที่จังหวัดกาญจนบุรี ของคณะสำรวจไทย-เดนมาร์ก,” ชิน อยู่ดี : บิดาแห่งวิชาก่อนประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เกษตร, 2529), 13-81.

ลูกปัดและกำไลหิน อีกทั้งเริ่มมีการติดต่อกับชุมชนที่อยู่ใกล้ทะเลอีกด้วย ซึ่งแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ที่สำคัญ ได้แก่ แหล่งโบราณคดีบ้านเก่า อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี⁶

ในช่วงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ปรากฏหลักฐานของชุมชนโบราณหลายแห่งในเขตลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ที่มีพัฒนาการทางวัฒนธรรมที่สูงขึ้นกว่าเดิม อันเป็นผลจากการติดต่อสัมพันธ์กับชุมชนโบราณอื่นๆ ทั้งในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และดินแดนที่อยู่ไกลออกไปอย่างอินเดีย ซึ่งแหล่งโบราณคดีที่สำคัญในช่วงนี้ ได้แก่ แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี จากการขุดค้นทางโบราณคดีหลายครั้งที่นี่ ทำให้พบหลักฐานที่สำคัญหลายอย่าง เช่น คุ่มหูแบบลิง-ลิง-โอ ซึ่งเป็นแบบเดียวกับในวัฒนธรรมชาหุญของชุมชนโบราณในประเทศเวียดนาม กลุ่มภาชนะและเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยสำริดเนื้อบางเป็นพิเศษ อีกทั้งลูกปัดหินคาร์เนเลียนและอาเกตจำนวนมาก ซึ่งเป็นสินค้าที่สำคัญของอินเดียในยุคราชวงศ์โมริยะ มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 3-5 ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันว่า ชุมชนแห่งนี้เจริญขึ้นจากการติดต่อกับชุมชนโบราณภายนอก โดยเฉพาะอินเดียอย่างเป็นล้าเป็นสันนั่นเอง⁷ ซึ่งนอกจากบ้านดอนตาเพชรแล้ว ยังมีแหล่งโบราณคดีอื่นๆ ที่อยู่ร่วมสมัยเดียวกัน และมีหลักฐานการติดต่อกับดินแดนภายนอกเช่นกันอีกด้วย เช่น แหล่งโบราณคดีโคกพลับ อำเภอบางแพ จังหวัดราชบุรี⁸ เป็นต้น

ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 5-9 ได้มีการเพิ่มปริมาณการค้าระหว่างประชากรของชุมชนโบราณในบริเวณแถบนี้ กับกลุ่มพ่อค้าจากโลกตะวันตก (อินเดียและกลุ่มประเทศแถบทะเลเมดิเตอร์เรเนียน รวมทั้งเปอร์เซีย) ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ตรงกับสมัยราชวงศ์กุษาณะ-คุปตะ หรือ “สมัยอินโด-โรมัน” ของอินเดียรุ่งรอยศูนย์กลางหรือนิคมการค้าที่สำคัญในช่วงยุคนี้ อยู่ในเขตจังหวัดกาญจนบุรีต่อกับจังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งเป็นพื้นที่ที่สามารถติดต่อกับพ่อค้าชาวอินเดียที่

⁶ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Per Sorensen, *Archaeological Excavations in Thailand, Vol II Ban Kao* (Copenhagen:, 1967) และ วรวิฑู สุวรรณฤทธิ, *กาญจนบุรี ดินแดนสมัยก่อนประวัติศาสตร์* (กาญจนบุรี: วิทยาลัยครูกาญจนบุรี, 2531)

⁷ ผาสุข อินทรารุฑ, “รอยต่อก่อนประวัติศาสตร์-ประวัติศาสตร์ ในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้,” *ดำรงวิชาการ รวมบทความทางวิชาการคณะโบราณคดีปี 2545* (กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545), 15-16.

⁸ สด แดงเอียด, “การปฏิบัติงานขุดสำรวจแหล่งโบราณคดีที่โคกพลับ จังหวัดราชบุรี,” *ศิลปากร* 22, 4. (พฤศจิกายน, 2521): 22-31.

เดินทางมาจากเมืองท่าตามรลิปติ ข้ามอ่าวเบงกอลมาขึ้นบกที่เมืองทวาย ผ่านด่านเจดีย์สามองค์เข้ามาตามลำแม่น้ำแม่กลองได้⁹

จากการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดี ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุที่ถือว่าเป็น “สินค้า” ทั้งแบบอินเดีย แบบโรมัน (รวมทั้งสินค้าที่ผลิตเลียนแบบโรมันด้วย) หลายประเภท ตามแหล่งโบราณคดีและเมืองโบราณหลายแห่งในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ซึ่งมีความเจริญเป็นอย่างยิ่งในช่วงเวลานั้น เช่น

แหล่งโบราณคดีพงตึก (แผนผังที่ 2) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแม่กลอง ในเขตอำเภотаมะกา จังหวัดกาญจนบุรี มีการสำรวจพบโบราณวัตถุที่สำคัญ คือ ตะเกียงโรมันสำริด¹⁰ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพงตึก เป็นแหล่งสำคัญที่มีการติดต่อค้าขายกับอินเดียสมัยอินโด-โรมัน อันเป็นช่วงที่ชาวโรมันเข้ามาตั้งสถานีการค้าอยู่ในอินเดียตอนใต้ ซึ่งสินค้าแบบโรมันเช่นนี้ อาจถูกนำเข้ามาโดยพ่อค้าชาวอินเดียหรือพ่อค้าชาวโรมันที่มาตั้งสถานีการค้าอยู่ในอินเดียก็เป็นได้¹¹

เมืองนครปฐมโบราณ (แผนผังที่ 3) เป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่ ซึ่งปัจจุบันคือ ตัวอำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม จากการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดี ก็ได้พบโบราณวัตถุประเภทตราประทับดินเผาหลากหลายรูปแบบเป็นจำนวนมาก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงบทบาทการเป็นเมืองท่าค้าขายกับอินเดียอย่างชัดเจน เนื่องจากตราประทับเหล่านี้ เป็นของที่พ่อค้าชาวอินเดียนิยมพกเป็นเครื่องรางติดตัวกันมากในสมัยคุปตะ-หลังคุปตะ¹² นอกจากนี้หลักฐานหลายอย่างที่พบที่นี้บ่งชี้ว่าเมืองนครปฐมโบราณ เจริญขึ้นบนพื้นฐานอารยธรรมจากอินเดีย และพัฒนาการจนเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาในยุคทวารวดีอีกด้วย (พุทธศตวรรษที่ 11-16)

⁹ ผาสุข อินทรารุช, ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2542), 67.

¹⁰ โดยทั่วไปแล้วเชื่อว่า ตะเกียงโรมันสำริดนี้ เป็นสิ่งที่ผลิตขึ้นที่เมืองอเล็กซานเดรีย ในประเทศอียิปต์ ประมาณก่อนพุทธศตวรรษที่ 6 ซึ่งเป็นช่วงที่โรมันปกครองดินแดนแห่งนั้น ดู หม่อมเจ้าสุภัทราดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ 10 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538), 2. อย่างไรก็ตาม ก็มีอีกแนวความคิดหนึ่งที่ระบุว่า ตะเกียงดังกล่าว อาจถูกผลิตขึ้นในยุคอาณาจักรไบแซนไทน์ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10-12 ดู Robert L. Brown, “The Pong Tuk lamp: A Reconsideration,” Journal of the Siam Society 77, 2 (1989): 8-17.

¹¹ ผาสุข อินทรารุช, ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี, 100.

¹² เรื่องเดียวกัน, 101.

เมืองอุทอง (แผนผังที่ 4) ตั้งอยู่ที่อำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี มีการสำรวจและขุดค้นพบหลักฐานว่า เมืองโบราณแห่งนี้มีความเจริญมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และอยู่ต่อเนื่องมาจนถึงยุคสำริดและยุคเหล็ก¹³ และยังปรากฏหลักฐานการติดต่อค้าขายกับอินเดีย และดินแดนอื่นๆทางตะวันตก สืบมาถึงสมัยอินโด-โรมันด้วย เช่น เหรียญโรมันทองแดงของจักรพรรดิวิคโตรินุส (พ.ศ.811-813) เหรียญทองแดงภาษาอาหรับ เป็นต้น อีกทั้งยังมีการค้นพบลูกปัดเป็นจำนวนมากในพื้นที่แถบนี้ ซึ่งมีทั้งลูกปัดแก้วหลายหลายแบบ ทั้งแบบลูกปัดสีเขียว ลูกปัดมีตา และลูกปัดฝังแถบสี รวมไปถึงลูกปัดหินที่ผลิตจากหินกึ่งรัตนชาติ อย่างหินคาร์เนเลียน หินอาเกต หินโอนิกซ์ ลูกปัดเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นสินค้าที่ผลิตและนำเข้าจากอินเดีย ปริมาณที่มากมายมหาศาลนี้เป็นสิ่งที่ยืนยันการที่เมืองอุทอง เป็นศูนย์กลางการค้าขายที่เจริญรุ่งเรืองมากที่สุดแห่งหนึ่งในภูมิภาคนี้ นักวิชาการบางท่าน ถึงกับตั้งสมมติฐานว่า อุทองอาจเคยเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรพูนันด้วยซ้ำไป¹⁴ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสมมติฐานเรื่องศูนย์กลางอาณาจักรพูนัน ยังไม่มีการยืนยันที่แน่นอนก็ตาม แต่ความสำคัญของอุทองก็ยังคงเด่นชัดเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในสมัยทวารวดี

เมืองคูบัว (แผนผังที่ 5) ตั้งอยู่ที่ตำบลคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี พื้นที่ตั้งเมืองโบราณนี้เป็นพื้นที่แนวสันทรายชายทะเลเดิม จึงเหมาะสมต่อการเป็นเมืองท่าค้าขายทางทะเลมาตั้งแต่โบราณ ซึ่งจากการสำรวจและขุดค้นก็พบหลักฐานหลายอย่างที่บ่งบอกถึง การติดต่อค้าขายอย่างเป็นทางการเป็นสันระหว่างชุมชนโบราณแห่งนี้กับอินเดีย เช่น ลูกปัดแก้วและลูกปัดหินกึ่งรัตนชาติ ที่มีแหล่งผลิตอยู่ในอินเดียและดินแดนแถบเมดิเตอร์เรเนียน เป็นต้น ที่สำคัญก็คือ มีการค้นพบประติมากรรมดินเผารูปบุคคลที่แต่งกายแบบชาวต่างชาติ ซึ่งอาจหมายถึง “พ่อค้าชาวซีเทียน” (ทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย) ที่เข้ามาติดต่อค้าขายพร้อมๆกับพ่อค้าชาวอินเดียในช่วงสมัยอินโด-โรมัน¹⁵ ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันความเป็นศูนย์กลางการค้าของเมืองโบราณแห่งนี้ได้เป็นอย่างดี

จากการติดต่อค้าขายระหว่างชุมชนโบราณหลายแห่ง ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีนนี้กับอินเดีย ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นนี้ ก็มีผลทำให้ประชากรในพื้นที่แถบนี้รู้จักและคุ้นเคยกับวัฒนธรรมอินเดีย ซึ่งปรากฏหลักฐานว่า ตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 9-10 เป็นต้นมา ชุมชนขนาด

¹³ ชิน อยู่ดี, “เรื่องก่อนประวัติศาสตร์ที่อำเภออุทอง,” โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุทอง (พระนคร: กรมศิลปากร, 2509), 43-50.

¹⁴ ฉอง บวสเชอติเยร์, “ทฤษฎีใหม่เกี่ยวกับอาณาจักรพูนัน,” ทรงแปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุทอง, 11-20.

¹⁵ H.G. Quaritch Wales, Dvaravati: The Earliest Kingdom of Siam (London: Bernard Quaritch, 1969), 51-63, Pl.34 (B).

ใหญ่หลายแห่งในบริเวณนี้ เริ่มมีการสร้างคูน้ำคันดินและวางผังเมือง เริ่มมีการจัดระเบียบสังคมแบบอินเดีย มีการใช้ระบบเหรียญกษาปณ์ ระบบการติดต่อสื่อสารโดยใช้ตราประทับ การใช้ตัวอักษรแบบอินเดีย การก่อสร้างสถาปัตยกรรมและการผลิตงานศิลปกรรมตามแบบอินเดีย และที่สำคัญที่สุดคือชาวอินเดียนำได้นำคติความเชื่อของศาสนาที่ตนนับถือ คือ ศาสนาพราหมณ์ (ฮินดู) และพุทธศาสนา เข้ามาเผยแพร่ยังดินแดนแถบนี้ด้วย ซึ่งพื้นฐานทางวัฒนธรรมจากอินเดียนี้อเอง ที่ทำให้เกิด “วัฒนธรรมทวารวดี” ซึ่งเป็นวัฒนธรรมสมัยประวัติศาสตร์แบบแรกสุดในประเทศไทย¹⁶

“ทวารวดี” เป็นชื่อเรียกวัฒนธรรมโบราณที่ก่อกำเนิดขึ้น ณ บริเวณที่ราบภาคกลางของประเทศไทย ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ดังปรากฏหลักฐานจากจารึกเหรียญเงินขนาดเล็ก ที่พบในหลายพื้นที่ทางภาคกลางและภาคตะวันตกของไทย เช่น เหรียญเงินจากเนินหิน อำเภอเมืองจังหวัดนครปฐม เหรียญเงินจากการขุดแต่งโบราณสถานคอกช้างดิน อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งจารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตว่า “ศรีทวารวดี สวรรปุณยะ” แปลว่า “บุญกุศลของพระราชแห่งทวารวดี” ซึ่งข้อความนี้ สอดคล้องกับชื่อ “โกลโกลโปตี” ในบันทึกของพระภิกษุเสียนจิง ที่ระบุว่าดินแดนที่อยู่ระหว่างศรีเกษตร (พม่า) และอีสานปุระ (กัมพูชา)¹⁷

วัฒนธรรมทวารวดีมีศูนย์กลางที่สำคัญ อยู่ในบริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งก็คือพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีนนั่นเอง ปรากฏร่องรอยเมืองโบราณขนาดใหญ่ที่ถือว่าเป็น “ศูนย์กลาง” ของทวารวดี เนื่องจากมีโบราณสถานและโบราณวัตถุเป็นจำนวนมาก เช่น เมืองนครปฐมโบราณ และเมืองอุทุมพร เป็นต้น รวมไปถึงชุมชนโบราณขนาดย่อมอีกเป็นจำนวนมาก จากการศึกษาพบว่าเมืองเหล่านี้ มีพัฒนาการมาตั้งแต่ก่อนยุคทวารวดีแล้ว โดยมีพื้นฐานมาจากวัฒนธรรมอินเดีย ที่แพร่กระจายเข้ามาตามเส้นทางการค้า แล้วฝังรากส่งอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อวัฒนธรรมของดินแดนแถบนี้ จนก่อให้เกิดเป็นวัฒนธรรมทวารวดีขึ้นมา ซึ่งดำเนินแบบแผนทางวัฒนธรรมตามแบบอินเดีย ทั้งด้านคติความเชื่อทางศาสนา ศิลปกรรม สังคมและการปกครอง ร่องรอยหลักฐานสำคัญของทวารวดีส่วนใหญ่ คือ หลักฐานเกี่ยวกับพุทธศาสนา เนื่องจากผู้คนในวัฒนธรรมทวารวดีเป็นชาวพุทธที่เคร่งครัด จึงพบหลักฐานทางพุทธศาสนากระจายตัวอยู่อย่างหนาแน่น ทั้งในพื้นที่เป็นศูนย์กลางวัฒนธรรมทวารวดี (ภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตกของ

¹⁶ ผาสุข อินทรารุช, ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี, 118-121.

¹⁷ ฉอง บวสเชอเลียร์, “เมืองอุทุมพรและความสำคัญของเมืองอุทุมพรในประวัติศาสตร์ไทย,” แปลโดย อุไรศรี วรสระริน, โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุทุมพร, 3.

ไทย) และรวมถึงพื้นที่ที่วัฒนธรรมทวารวดีแผ่ไปถึงด้วย¹⁸ แม้ว่าจะมีร่องรอยของศาสนาพราหมณ์ในสมัยทวารวดีอยู่บ้างก็ตาม แต่คงจะมีความสำคัญเป็นรองพุทธศาสนาอย่างเด่นชัด

สันนิษฐานว่า วัฒนธรรมทวารวดี น่าจะสิ้นสุดลงในช่วงราวๆพุทธศตวรรษที่ 16 โดยมีสมมติฐานว่า อาจเกิดจากการที่วัฒนธรรมเขมรของอาณาจักรกัมพูชา ได้แผ่ลงมายังพื้นที่ภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศไทย แล้วเข้ามามีอิทธิพลในพื้นที่นี้แทนที่วัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งได้ถูกกลืนหายไปนั่นเอง¹⁹

ร่องรอยหลักฐานทางพุทธศาสนาในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน

พุทธศาสนา เป็นรากฐานที่สำคัญอย่างหนึ่งของอารยธรรมอินเดีย ที่ได้แผ่เข้ามาจนฝังรากและส่งอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อวัฒนธรรมของดินแดนแถบนี้ จนก่อให้เกิดวัฒนธรรมทวารวดีขึ้นมา สำหรับพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีนซึ่งเป็นพื้นที่ “ศูนย์กลาง” ของวัฒนธรรมทวารวดีนั้น ได้มีการค้นพบร่องรอยหลักฐานการเผยแผ่และเจริญขึ้นของพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ตั้งแต่ช่วงสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์จนถึงยุครุ่งเรืองของวัฒนธรรมทวารวดี ช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 11-16 ซึ่งหลักฐานดังกล่าวสามารถนำมากล่าวได้พอสังเขปโดยแยกเป็นหัวข้อต่างๆ ได้ดังนี้

หลักฐานทางด้านเอกสาร

มีเอกสารโบราณหลายฉบับระบุไว้ว่า มีการเผยแผ่พุทธศาสนาจากอินเดีย เข้ามายังดินแดนที่เรียกว่า “สุวรรณภูมิ” ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นบริเวณพื้นที่ของประเทศไทยนั่นเอง ตั้งแต่ช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 3 แล้ว ซึ่งตรงกับรัชกาลพระเจ้าอโศกมหาราช แห่งราชวงศ์โมริยะ เอกสารสำคัญที่กล่าวถึงเรื่องนี้ ได้แก่ “คัมภีร์สมันตปาสาทิกา” (อรรถกถาพระวินัยปิฎก) ซึ่งพระพุทธโฆสะ (พระพุทโฆษาจารย์) เป็นผู้เรียบเรียงขึ้นในเกาะลังกา ช่วงราวๆพุทธศตวรรษที่ 10²⁰ โดยกล่าวไว้ในส่วนของ “พาหิณีทาน” ว่า หลังจากพระโมคคัลลิตตบุตรตีสสะ ร่วมกับพระอรหันตเถระทั้งหลาย ประชุมทำสังคายนาพระไตรปิฎก (ครั้งที่ 3) ณ เมืองปาฏลิบุตร ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกมหาราช จนสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ก็ได้จัดพระภิกษุเป็นสมณทูตไปเผยแผ่พุทธศาสนาไปยังแคว้นดินแดนต่างๆ ทั้งในและนอกพื้นที่ประเทศอินเดีย โดยมีการระบุนามพระภิกษุและเส้นทางที่

¹⁸ ศาสตราจารย์ อิศรางกูร, ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี, 206.

¹⁹ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ. 2000 (กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์, 2535), 26.

²⁰ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), 292-294.

จะเดินทางไปเผยแพร่ไว้ 9 ทาง ในจำนวนเส้นทางเหล่านี้ ก็มีการบันทึกไว้ว่า “พระโศณะ และพระอุตตระ” เป็นสมณทูตที่ถูกส่งมาเผยแพร่พุทธศาสนายังดินแดน “สุวรรณภูมิ”²¹

ข้อความตอนนี้ก็ถูกกล่าวไว้ใน “คัมภีร์มหาวงศ์” ซึ่งพระมหานามผู้เป็นเรียบเรียงขึ้นในเกาะลังกาเช่นกัน โดยข้อความนี้ปรากฏอยู่ในตอน “นานาชาติเสปสชาติปริเฉทที่ 12” มีเนื้อความระบุไว้เหมือนกันกับในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา²²

แม้จะเคยมีการแปลความว่า “สุวรรณภูมิ” น่าจะหมายถึง เมืองนครปฐม ในภาคกลางของประเทศไทย²³ และเป็นที่ยึดถือมายาวนานก็ตาม แต่ยังคงหลักฐานสนับสนุนที่ชัดเจนเพียงพอเนื่องจากการศึกษาทางด้านโบราณคดีจนถึงปัจจุบันนี้ ก็ยังไม่เคยมีการค้นพบหลักฐานทางด้านพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทย ที่มีอายุเก่าแก่ถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 3 เลย ซึ่งหลักฐานเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่เก่าที่สุดในประเทศไทย ก็มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 8-10 เท่านั้น²⁴

อย่างไรก็ตาม จากหลักฐานเกี่ยวกับการติดต่อค้าขาย ระหว่างชุมชนโบราณในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีนกับอินเดีย ที่มีมายาวนานตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ตรงกับสมัยราชวงศ์โมริยะในอินเดีย ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี (ดังได้กล่าวมาแล้ว) และแหล่งโบราณคดีอื่นๆอีกหลายแห่ง จึงอาจสันนิษฐานได้ว่า เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชส่งสมณทูตมาเผยแพร่พุทธศาสนา ยังดินแดนสุวรรณภูมิตามที่ระบุไว้ในเอกสารโบราณเหล่านั้น สมณทูตย่อมต้องร่วมเดินทางมากับพ่อค้า ตามเส้นทางการค้าแต่เดิมด้วย และสรุปได้ว่า “สุวรรณภูมิ” น่าจะหมายถึง เมืองท่าหรือศูนย์กลางการค้าโบราณแห่งใดก็ตามในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่มีบทบาทติดต่อค้าขายกับอินเดียมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์โมริยะแล้ว เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร เป็นต้น²⁵

²¹ “ปฐมสมันตปาสาทิกาแปล พาหิรนิทานวรรณนา,” พระวินัยปิฎก เล่ม 1 ภาค 1 มหาวิภังค์ ปฐมภาค และอรรถกถา (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 118-120.

²² พระยาธรรมปริชา, ผู้แปล, “คัมภีร์มหาวงศ์,” วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2534), 183.

²³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมบริพัตร, ตำนานพระพุทธเจดีย์ (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2513), 34.

²⁴ ผาสุข อินทรารุช, ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี, 148-149.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, 154.

หลักฐานทางด้านเอกสารอีกประเภทหนึ่ง ที่พบในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน และบ่งบอกถึงอารยธรรมทางพุทธศาสนาที่ปรากฏขึ้นในบริเวณนี้ได้ ก็คือ “จารึก” ซึ่งในพื้นที่ดังกล่าวนี้ มีการค้นพบจารึกที่สำคัญหลายหลัก เช่น

1. **จารึกคาถาเย ธมฺมาฯ** เป็นจารึกที่พบแพร่หลายเป็นอย่างมาก ตามชุมชนโบราณต่างๆ ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน เช่น ที่เมืองนครปฐมโบราณ พบจารึกคาถาเย ธมฺมาฯ ไม่ต่ำกว่า 5 หลัก บนวัสดุที่แตกต่างกัน ทั้งที่เป็นจารึกบนแผ่นหิน แผ่นอิฐ หรือจารึกส่วนก้านฉัตรของสถูปศิลา ส่วนที่เมืองราชบุรี พบจารึกเช่นนี้อยู่บนด้านหลังพระพุทธรูปศิลา เป็นต้น ส่วนใหญ่จารึกกลุ่มนี้จะใช้อักษรปัลลวะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12²⁶ แต่ก็มีบ้างที่ใช้อักษรปัลลวะกลาย หรือหลังปัลลวะแล้ว นิยมจารึกเป็นภาษาบาลี ซึ่งข้อความที่จารึกนี้ เป็นคาถาที่สำคัญในพุทธศาสนานิกายเถรวาท ว่าด้วยเรื่องหัวใจของอริยสัจสี่ ความว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภา เตสํ เหตุ ตถาคโต อห
 เตสฺยจโย นิโรโธ จ เอวํ วาที มหาสมโณ ฯ

มีความหมายว่า

“ธรรมทั้งหลาย มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตได้ตรัสถึงเหตุเหล่านั้น
 เมื่อสิ้นเหตุเหล่านั้นจึงจักดับทุกข์ได้ พระมหาสมณะมีวาทีตรัสสอนเช่นนี้เสมอ”

คาถาดังกล่าวนี้ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค มหาขันธกะ²⁷ และมีอยู่ในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาฉบับอื่นอีกหลายแห่ง การจารึกคาถาเย ธมฺมาฯ ลงบนวัตถุต่างๆเช่นนี้ เป็นความนิยมของชาวพุทธในประเทศอินเดีย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 9-13 และความนิยมนี้ก็แผ่เข้ามาในดินแดนประเทศไทยด้วย²⁸

2. **จารึกพระธรรมจักร** พบในเขตจังหวัดนครปฐม พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคลประทานยืมให้จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ลักษณะเป็นจารึกที่ปรากฏอยู่ตามส่วนต่างๆของธรรมจักรศิลาชิ้นหนึ่ง ใช้อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี มีเนื้อหาอธิบายความหมายของอริยสัจสี่ เช่น ญาณ 3 ประการ, อตถประโยชน์ 4 อย่างของมรรค เป็นต้น ข้อความเหล่านี้ น่าจะนำมาจากพระสูตรต้นตอปิฎก และคัมภีร์ภาษาบาลีบางเล่มในพุทธศาสนานิกายเถรวาท เช่น คัมภีร์

²⁶ ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “จารึกและรูปแบบอักษรในจารึก,” จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12-14 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529), 22.

²⁷ “สาริปุตตโมคคัลลานีพพชา,” พระวินัยปิฎก เล่ม 4 มหาวรรค ภาค 1 และอรรถกถา (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 123.

²⁸ ผาสุข อินทรารุช, ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี, 169.

ปฏิสัมพันธ์มหัศจรรย์ และวิสุทธิมหัศจรรย์²⁹ ซึ่งเป็นผลงานที่พระพุทธโฆสะเรียบเรียงไว้ที่เกาะลังกา ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 10³⁰

3. จารึกวัดโพธิ์ร้าง เป็นชิ้นส่วนหินชนวนแตกหัก 2 ชิ้น ค้นพบที่วัดโพธิ์ร้าง อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ชิ้นหินดังกล่าวมีคำจารึกปรากฏอยู่อย่างเป็นระเบียบ เป็นตัวอักษรปัลลวะ ภาษามอญโบราณ ถือกันว่าเป็นจารึกภาษามอญโบราณที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่เคยค้นพบ³¹ เนื้อความกล่าวถึงการอุทิศที่ดิน พืชพันธุ์ วิหาร รวมทั้งข้าวของต่างๆ ให้แก่ศาสนสถาน โดย “โทง” หรือคนทรงเจ้าตามความเชื่อของมอญ ซึ่งจากข้อความในจารึกนี้ เป็นตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นถึงคติความเชื่อเรื่องการทำบุญในพุทธศาสนาของผู้คนในสมัยทวารวดีได้³²

หลักฐานทางด้านโบราณสถาน

จากการศึกษาค้นคว้าทางโบราณคดีเป็นเวลาหลายทศวรรษ ทำให้มีการค้นพบหลักฐานเกี่ยวกับโบราณสถานทางพุทธศาสนาที่จัดว่าเป็น “แบบทวารวดี” จำนวนมาก ตามชุมชนโบราณต่างๆ หลายแห่งในเขตลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน บ่งบอกถึงการเป็น “ศูนย์กลางทางพุทธศาสนา” ในสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้นของชุมชนโบราณในพื้นที่แถบนี้ได้อย่างชัดเจน โบราณสถานทางพุทธศาสนาสมัยทวารวดีที่สำคัญ ได้แก่

1. เจดีย์จุลปะโทน ตั้งอยู่ตรงใจกลางเมืองนครปฐมโบราณ โบราณสถานแห่งนี้ได้รับความสนใจจากนักวิชาการ ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศเป็นอย่างมาก โดยเริ่มตั้งแต่มีการขุดแต่งโดยนายปีแอร์ ดูปองต์ (Pierre Dupont) ในปี พ.ศ.2482 หลังจากนั้นกรมศิลปากรก็ได้ขุดแต่งเพิ่มเติมอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งผลจากการขุดแต่งพบว่า เจดีย์จุลปะโทนน่าจะมีการสร้างและบูรณะซ่อมแซมครั้งใหญ่ถึง 3 ครั้ง ลักษณะทางสถาปัตยกรรมเป็นเจดีย์ที่มีแผนผังรูปสี่เหลี่ยม โดยสมัยที่ 1 มีการสร้างลานประทักษิณล้อมรอบพร้อมบันไดทางขึ้นทั้ง 4 ด้าน ถัดขึ้นมาเป็นองค์เจดีย์ซึ่งผนังมีซุ้ม

²⁹ ยอร์ช เซเดส์, “พระธรรมจักรศิลา จารึกภาษาบาลี ได้มาจากจังหวัดนครปฐม,” ทรงแปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล และ นำ ทองคำวรรณ ประชุมจารึกภาคที่ 2 จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร: กรมศิลปากร, 2504), 46-52.

³⁰ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติศาสตร์ศิลปะในอินเดียและลังกา, 291.

³¹ “จารึกวัดโพธิ์ร้าง,” จารึกในประเทศไทย เล่ม 2 อักษรปัลลวะ อักษรมอญ พุทธศตวรรษที่ 12-21 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529), 28-29.

³² ยอร์ช เซเดส์, “คำบรรยายของศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ เรื่อง จารึกที่วัดโพ (ร้าง) จังหวัดนครปฐม,” ทรงแปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล และ นำ ทองคำวรรณ ประชุมจารึกภาคที่ 2 จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้, 53-58.

ประดิษฐานพระพุทธรูปทุกด้าน ต่อมาในสมัยที่ 2 มีการยกพื้นลานประทักษิณใหม่ขึ้นไปจนถึงระดับเดียวกับซุ้มพระพุทธรูปบนผนัง พอถึงสมัยที่ 3 ก็มีการสร้างส่วนฐานใหม่หมด ครอบทับฐานและลานประทักษิณแต่เดิมทั้งหมด ทั้งยังได้สร้างสถาปัตยกรรมไว้มุมทุกมุมอีกด้วย³³

ความสำคัญของเจดีย์จุลประโทน อยู่ที่การค้นพบภาพประติมากรรมเล่าเรื่อง ทั้งที่เป็นดินเผาและปูนปั้น ประดับอยู่โดยรอบลานประทักษิณในสมัยที่ 1 เป็นภาพเล่าเรื่องทางพุทธศาสนา ซึ่งมีนักวิชาการทำการศึกษาวางไว้แล้ว คือ ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ ซึ่งได้สรุปไว้ว่า ภาพเหล่านี้สร้างขึ้นจากเรื่องราวในคัมภีร์อวทาน ภาษาสันสกฤต ของนิกายสรรพาสติวาท (นิกายหินยานกลุ่มหนึ่งที่ใช้ภาษาสันสกฤต) และสันนิษฐานว่านิกายดังกล่าวนี้เจริญขึ้นในรัฐทวารวดี ช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 และยังแพร่หลายมากที่สุดในเอเชียอาคเนย์อีกด้วย³⁴ ต่อมาก็มีการเสนอแนวความคิดที่ต่างออกไปโดย ดร.นันทนา ชุตินวงศ์ ซึ่งสรุปไว้ว่า เนื้อหาของภาพเล่าเรื่องเหล่านี้ ไม่ได้มีเฉพาะในคัมภีร์ของนิกายสรรพาสติวาทเท่านั้น แต่เป็นนิทานดั้งเดิมในอินเดียอยู่แล้ว ซึ่งพุทธศาสนาทั้งนิกายเถรวาทและนิกายสรรพาสติวาท ก็ได้นำมารวบรวมไว้ในคัมภีร์ของทั้งสองนิกาย ในฐานะของ “ชาดก” หรือเรื่องราวอดีตชาติของพระพุทธเจ้านั่นเอง และเป็นต้นเค้าที่ทำให้เกิดเป็นภาพเล่าเรื่อง “ชาดก” ที่เจดีย์จุลประโทนแห่งนี้³⁵

2. **เจดีย์วัดพระเมรุ** ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองนครปฐมโบราณ (อยู่ทางทิศใต้ขององค์พระปฐมเจดีย์) จากการขุดแต่งโดยนายปีแอร์ ดูปองต์ พบว่า เจดีย์แห่งนี้มีแผนผังรูปสี่เหลี่ยม มีห้องคูหาอยู่ทั้ง 4 ด้านรอบแกนกลาง ซึ่งน่าจะเคยเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทขนาดใหญ่ทั้ง 4 ด้าน จากลักษณะแผนผังของโบราณสถานแห่งนี้ อาจเปรียบเทียบกับแผนผังของโบราณสถานทางพุทธศาสนาที่ปาหารปุรี (Paharpur) ในแคว้นเบงกอล ประเทศอินเดีย และวิหารอานันตะ ที่เมืองพุกาม ประเทศพม่า³⁶

3. **กลุ่มโบราณสถานที่เมืองอู่ทอง** จากการดำเนินงานทางโบราณคดีในพื้นที่เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี มีการค้นพบโบราณสถานเป็นจำนวนมาก ทั้งในตัวเมืองที่มีคูน้ำคันดิน

³³ Pierre Dupont, *L'Archéologie Mône de Dvâravatî* (Paris: École Française d'Extrême-Orient, 1959), 65-98.

³⁴ ดูรายละเอียดใน พิริยะ ไกรฤกษ์, *พุทธศาสนนิทานที่เจดีย์จุลประโทน*, ทรงแปลโดย หม่อมเจ้าสุภัททดิศ ดิศกุล (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2517)

³⁵ นันทนา ชุตินวงศ์, “ภาพชาดกที่เจดีย์จุลประโทน,” *ศิลปากร* 21, 4. (พฤศจิกายน, 2520): 28-56.

³⁶ Pierre Dupont, *L'Archéologie mône de Dvâravatî*, 29-64.

ล้อมรอบ และพื้นที่รอบนอกตัวเมือง กรมศิลปากรร่วมกับศาสตราจารย์ฌอง บวสเซอร์ลีเยร์ (Jean Boisselier) ได้ทำการขุดแต่งโบราณสถานเหล่านี้ เริ่มตั้งแต่ พ.ศ.2506 เป็นต้นมา พบว่าส่วนใหญ่จะเป็นเจดีย์หรือวิหารทางพุทธศาสนา ตัวอย่างเช่น

3.1 เจดีย์หมายเลข 1 ตั้งอยู่นอกคูเมืองด้านทิศตะวันออก จากการขุดแต่งพบว่า เดิมเป็นเจดีย์แปดชั้นรูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ในสมัยทวารวดี ต่อมาก็มีร่องรอยการสร้างเจดีย์ขนาดใหญ่ซ้อนทับลงไปอีกในช่วงสมัยอยุธยา ที่นี้มีการค้นพบแผ่นอิฐมีลวดลายเขียนสีสมัยทวารวดี ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นร่องรอยของการทำ “พิธีวางศิลาฤกษ์”³⁷

3.2 เจดีย์หมายเลข 11 ตั้งอยู่นอกคูเมืองด้านทิศตะวันตก ตรงเชิงเขาคำเทียม จากการขุดแต่งพบว่า มีการสร้างเสาหินสำหรับประดิษฐานธรรมจักรศิลา ปักไว้ด้านหน้าเจดีย์ด้วย ซึ่งเหมือนกับในประเทศอินเดีย ทั้งยังได้มีการขุดค้นพบพระพุทธรูปสำริดสมัยทวารวดี ประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์ (?) และพระพิมพ์ดินเผารูปพระสาวกหลายชิ้นอีกด้วย³⁸

4. กลุ่มโบราณสถานในเมืองคูบัว เมืองคูบัวเป็นเมืองโบราณที่สำคัญมากแห่งหนึ่งในเขตลุ่มแม่น้ำแม่กลองตอนล่าง มีการสำรวจพบโบราณสถานสมัยทวารวดีทั้งภายในเขตคูน้ำคันดินของเมือง และบริเวณโดยรอบตัวเมือง เป็นจำนวนถึง 44 แห่ง และได้มีการขุดแต่งไปบางส่วนแล้วโดยกรมศิลปากร โบราณสถานที่สำคัญได้แก่

4.1 โบราณสถานหมายเลข 1 ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือนอกคูเมือง จากการขุดแต่งได้ค้นพบขอบทองคำบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งครอบด้วยผอบเงินฝาเป็นลายดอกบัว บรรจุอยู่ในกล่องรูปสี่เหลี่ยมที่ได้ฐานเจดีย์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึง คติความเชื่อเกี่ยวกับการบูชาและสร้างเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุนั้น ได้ปรากฏขึ้นแล้วตั้งแต่สมัยทวารวดีอย่างชัดเจน³⁹

4.2 โบราณสถานหมายเลข 39 และ 40 ตั้งอยู่ที่บ้านหนองเกษร นอกเขตคูเมืองทางด้านทิศตะวันออก สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นศาสนสถานในพุทธศาสนานิกายมหายาน เนื่องจากได้ค้นพบประติมากรรมดินเผารูปพระโพธิสัตว์ในคติดของนิกายมหายานจำนวนหลายชิ้น ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญบ่งบอกถึง ความเจริญของพุทธศาสนานิกายมหายานในสมัยทวารวดีได้เป็นอย่างดี⁴⁰

³⁷ สมศักดิ์ รัตนกุล, รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานเมืองเก่าอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (พระนคร: กรมศิลปากร, 2509), 22-24.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, 16-17.

³⁹ สมศักดิ์ รัตนกุล, โบราณคดีเมืองคูบัว (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), 36.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, 29, 33.

5. แหล่งโบราณคดีบนเทือกเขา เทือกเขาเป็นแนวภูเขาหินปูน ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของตัวเมืองราชบุรี ที่นี้มีร่องรอยการตัดแปลงถ้ำตามธรรมชาติ เพื่อใช้เป็นศาสนสถานทางพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยทวารวดีแล้ว โดยได้แนวความคิดมาจาก การสร้างศาสนสถานประเภทถ้ำในประเทศอินเดีย ซึ่งนิยมสร้างกันมากในช่วงสมัยคุปตะ-หลังคุปตะ สำหรับถ้ำที่เป็นพุทธสถานสมัยทวารวดีบนเทือกเขามีสี่ถ้ำ ได้แก่

5.1 ถ้ำฤๅษี ตั้งอยู่บริเวณเชิงเขา ภายในถ้ำมีการแกะสลักผนังเป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่ประทับนั่งแบบปรัลัมพาทาสนะ (นั่งห้อยพระบาท) แสดงปางวิตรรกมูทรา ตรงที่ว่างระหว่างพระบาท มีจารึกอักษรปัลลวะ สมัยพุทธศตวรรษที่ 11-12 เป็นภาษาสันสกฤต กล่าวถึง “พระศรีสมาธิคุปตะ” ซึ่งน่าจะเป็นชื่อของพระสงฆ์หรือนักบวชในพุทธศาสนา และอาจจะเป็นผู้สร้างศาสนสถานในถ้ำแห่งนี้

5.2 ถ้ำฝาโถ ตั้งอยู่ห่างจากถ้ำฤๅษีไปทางทิศตะวันตกประมาณ 250 เมตร ที่ผนังถ้ำมีการแกะสลักเป็นพระพุทธรูปไสยาสน์องค์ใหญ่ หันพระเศียรมาทางปากถ้ำ เหนือขึ้นไปมีภาพปูนปั้นรูปต้นสาละและรูปเทวดามาชุมนุมนมัสการพระพุทธเจ้า ซึ่งหมายถึง เหตุการณ์พุทธประวัติตอนเสด็จดับขันธปรินิพพาน คล้ายกับที่ถ้ำอชันดา (Ajanta) ทางภาคตะวันตกของอินเดีย

5.3 ถ้ำจัน ตั้งอยู่บนไหล่เขาสูงจากพื้นดินประมาณ 60 เมตร ที่ผนังภายในถ้ำมีร่องรอยการแกะสลักพระพุทธรูปประทับนั่งแบบปรัลัมพาทาสนะสมัยทวารวดี แต่ยังไม่แล้วเสร็จ และถูกพอกปูนทับกลายเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิในสมัยอยุธยา

5.4 ถ้ำจาม ตั้งอยู่บนไหล่เขาที่สูงขึ้นจากถ้ำจันไปทางทิศตะวันตก ที่ผนังภายในถ้ำด้านทิศเหนือ มีร่องรอยการแกะสลักและการปั้นปูนประดับเป็นภาพพุทธประวัติ ตอนแสดงยมกปาฏิหาริย์ใต้ต้นมะม่วงที่เมืองสาวัตถี แต่ชำรุดไปมากจนเหลือแต่ร่องรอยของพุ่มยอดต้นมะม่วง และพระพุทธรูปที่แสดงมูทราเป็นคู่ๆ ด้านบนสุดเท่านั้น ส่วนผนังด้านตรงข้ามมีพระพุทธรูปปางไสยาสน์คล้ายกับที่ถ้ำฝาโถ⁴¹

หลักฐานทางด้านโบราณวัตถุ

เนื่องจากบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ถือได้ว่าเป็นพื้นที่ “ศูนย์กลาง” ของวัฒนธรรมทวารวดีที่เจริญขึ้นในช่วงสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น และเป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณที่นับถือพุทธศาสนาหลายแห่ง จึงทำให้ค้นพบหลักฐานประเภทโบราณวัตถุทางพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก

⁴¹ พิริยะ ไกรฤกษ์, “ประติมากรรมสมัยทวารวดีที่บริเวณถ้ำเขา จังหวัดราชบุรี,” ศิลปและโบราณคดีในประเทศไทย เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2518), 77-93.

ในพื้นที่แถบนี้ ซึ่งเป็นสิ่งที่เน้นย้ำถึงความเจริญรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีได้เป็นอย่างดี หลักฐานทางด้านโบราณวัตถุที่สำคัญได้แก่

1. ประติมากรรมนูนต่ำอิทธิพลศิลปะอมราวดี ที่เมืองอุทอง ลักษณะเป็นประติมากรรมดินเผา รูปพระภิกษุกำลังอุ้มบาตรสามรูป พระภิกษุแต่ละรูปครองจีวรห่มคลุมและมีริ้วจีวรขนาดใหญ่ คล้ายกับพระพุทธรูปในศิลปะอินเดียแบบอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ 8-10) การที่ประติมากรรมชิ้นนี้ทำด้วยดินเผา จึงน่าจะเป็นของที่สร้างขึ้นในเมืองโบราณแห่งนี้เอง และอาจใช้เป็นชิ้นส่วนประดับสถาปัตยกรรมแห่งใดแห่งหนึ่งด้วย สามารถกำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 9-10⁴²

นอกจากรูปพระภิกษุอุ้มบาตรแล้ว ยังได้พบชิ้นส่วนประติมากรรมปูนปั้นพระพุทธรูปนาคปรก ประทับนั่งแบบปรยงกาสนะโดยไขว้ข้อพระบาทกันอย่างหลวมๆ ตามแบบศิลปะอินเดียแบบอมราวดีอีกด้วย ซึ่งน่าจะมีอายุร่วมสมัยกับประติมากรรมพระภิกษุอุ้มบาตรดังกล่าวนี้ด้วย

ประติมากรรมดินเผาและปูนปั้นดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นถึง ความสำคัญของเมืองอุทอง ในฐานะที่เป็นแหล่งโบราณคดีรุ่นแรกๆที่ปรากฏร่องรอยพุทธศาสนา และมีความสัมพันธ์กับแหล่งศูนย์กลางพุทธศาสนาในกลุ่มแม่น้ำกฤษณา-โคทาวรี ทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดียอีกด้วย

2. พระพุทธรูปประทับนั่งแบบปรัลัมพาทาสนะขนาดใหญ่ จากเมืองนครปฐม ถือว่าเป็นประติมากรรมชิ้นสำคัญในสมัยทวารวดี พระพุทธรูปกลุ่มนี้มีอยู่ 4 องค์ แกะสลักจากหินสีชาวก้อนใหญ่ ขนาดสูงประมาณ 4 เมตร เดิมอยู่ที่โบราณสถานวัดพระเมรุ เมืองนครปฐม สันนิษฐานว่าน่าจะประดิษฐานอยู่ในห้องคูหาทั้งสี่ด้านของแกนกลางเจดีย์ ต่อมาก็ได้ถูกเคลื่อนย้ายไปยังที่ต่างๆ หลายแห่ง ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่วัดพระปฐมเจดีย์ 2 องค์ อยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร 1 องค์ และที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา 1 องค์

ลักษณะของพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทกลุ่มนี้จะเหมือนกันทุกองค์ กล่าวคือ พระหัตถ์ขวาแสดงปางวิตรรกมูทรา ส่วนพระหัตถ์ซ้ายวางหงายอยู่เหนือพระขงฆ์ ครองจีวรห่มเฉียงไม่มีริ้ว มีชายจีวรตกลงมาด้านหน้าตรงถึงกลางพระขงฆ์ลักษณะเป็นวงโค้ง ซึ่งคล้ายกับพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทในศิลปะอินเดียแบบคุปตะ⁴³ การที่นิยมสร้างพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทขนาดใหญ่เช่นนี้ อาจแสดงถึงการรับอิทธิพลการสร้างประติมากรรมตามคติของนิกายมหายานเข้ามาในวัฒนธรรมทวารวดีด้วย เนื่องจากพระพุทธรูปลักษณะเดียวกันนี้ มีปรากฏอยู่ตามถ้ำพุทธ

⁴² หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, 2.

⁴³ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ทวารวดี ศิลปกรรมยุคแรกเริ่มในดินแดนไทย (กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543), 117.

สถานในนิคายมหายานหลายแห่ง ทางภาคตะวันตกของอินเดีย เช่น ถ้ำชันตา ถ้ำเอลโลรา ถ้ำการ์ลี เป็นต้น⁴⁴

3. แผ่นหินแกะสลักภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติตอน “มหาปาฏิหาริย์”

เหตุการณ์พุทธประวัติตอน “มหาปาฏิหาริย์” เป็นตอนที่ได้รับความนิยมมากในศิลปะทวารวดี ดังจะเห็นได้จากแผ่นหินแกะสลักภาพพุทธประวัติตอนดังกล่าว หลายชิ้นจากเมืองนครปฐม เช่น แผ่นหินแกะสลักที่อยู่ด้านหลังฐานชุกชีพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศนเทพวราราม และแผ่นหินแกะสลักจากวัดจีน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (แต่เดิมนำมาจากเมืองนครปฐม) เป็นต้น

องค์ประกอบภาพของแผ่นหินแกะสลักเหล่านี้ สร้างขึ้นตามเรื่องพุทธประวัติที่ปรากฏในคัมภีร์ภาษาบาลีของพุทธศาสนานิกายเถรวาท ดังเช่นใน “คัมภีร์มัชฌิมนิกาย” (อรรถกถาธรรมบท)⁴⁵ ซึ่งได้กล่าวถึง การที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำ “มหาปาฏิหาริย์” เพื่อปราบพวกเดียรถีย์ ณ โคนต้นคันทามพฤกษ์ (ต้นมะม่วง) ที่เมืองสาวัตถี โดยทรงเนรมิตพระพุทธรูปนิรมิตในอากัปภิกิริยาต่างๆเป็นจำนวนมาก ซึ่งจะแสดงปางที่คล้ายกันเป็นคู่ๆ เรียกว่า “ยมกปาฏิหาริย์” และทรงแสดงธรรมต่อพุทธบริษัททั้งปวง

สำหรับแผ่นหินแกะสลักเหล่านี้ ตรงกลางของภาพ มักจะทำเป็นรูปพระพุทธรูปปางวิตรรกมูทรา ประทับนั่งท่าปรลัมพปาทาสนะบนบัลลังก์รูปสิงห์ ภายใต้น้ต้นมะม่วงซึ่งตามกิ่งก้านสาขาจะมีพระพุทธรูปแสดงปางต่างๆเป็นจำนวนมาก ด้านล่างมีภาพบุคคลต่างๆซึ่งหมายถึง เหล่าพุทธบริษัทที่มาเฝ้าชมพระบารมี รวมทั้งเหล่าเดียรถีย์ที่กำลังพ่ายแพ้ด้วย

4. ธรรมจักร

ธรรมจักร เป็นสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนาอย่างหนึ่ง ที่พบแพร่หลายมากในวัฒนธรรมทวารวดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งตามเมืองโบราณต่างๆ ในเขตลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ธรรมจักรเป็นเครื่องหมายของการประกาศพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า โดยสลักเป็นรูปวงล้ออย่างล้อเกวียน และมักจะมีรูปกวางหมอบประกอบอยู่ด้วย ซึ่งสื่อความหมายถึงเหตุการณ์พุทธประวัติตอน “ปฐมเทศนา” ที่เกิดขึ้น ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน (ป่ากวาง) การทำรูปธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนา มีมาแล้วตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช แห่งราชวงศ์โมริยะ โดยทำ

⁴⁴ ศาสตราจารย์ อิศรางกูร, ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี, 163-164.

⁴⁵ “มัชฌิมนิกาย พุทธวรรคพรรณนา,” พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คถาธรรมบท เล่มที่ 1 ภาคที่ 2 ตอนที่ 3 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 287-322.

เป็นรูปร่างลือธรรมจักรประดิษฐานบนยอดเสาหิน ต่อมาในศิลปะอมราวดีและคุปตะ ก็มีการทำรูปธรรมจักรเช่นนี้ด้วย ซึ่งน่าจะเป็นต้นแบบให้แก่การสร้างธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดีสืบมา⁴⁶

ศูนย์กลางสำคัญที่พบธรรมจักรเป็นจำนวนมาก ได้แก่ เมืองนครปฐม เมืองอู่ทอง เป็นต้น โดยเฉพาะที่นครปฐม ซึ่งเป็นแหล่งที่พบธรรมจักรศิลาเป็นจำนวนมากที่สุด ทั้งยังมีขนาดใหญ่กว่าที่พบในแหล่งอื่นๆ ด้วย ลักษณะของธรรมจักรสมัยทวารวดีนั้น เป็นหินแกะสลักเป็นรูปร่างลือ มีซี่ กง และก้านแบบลือเกวียน และมักจะมีรูปกวางหมอบเคียงข้างเสมอ ลวดลายบนธรรมจักรมักจะเป็นลายพันธุ์พฤกษาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบคุปตะ บางครั้งก็มีจารึกคาถาทางพุทธศาสนาปรากฏอยู่ด้วย จากการขุดแต่งโบราณสถานในเมืองอู่ทอง ได้พบหลักฐานว่า ธรรมจักรศิลาเช่นนี้ประดิษฐานอยู่บนยอดเสาศิลา⁴⁷ เช่นเดียวกับในประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นหลักฐานถึงการรับคติความเชื่อเกี่ยวกับการทำรูปธรรมจักรเพื่อเป็นสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนา มาจากประเทศอินเดียด้วย

จากหลักฐานที่กล่าวมานี้ สรุปได้ว่า พื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ซึ่งถือว่าเป็น “ศูนย์กลาง” ของวัฒนธรรมทวารวดีนั้น เป็นบริเวณที่ได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนา มาตั้งแต่ยุคแรกเริ่มที่พุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้ามายังดินแดนประเทศไทยแล้ว แม้ว่าจะมีหลักฐานเอกสารโบราณกล่าวถึง การส่งสมณทูตจากอินเดียมาเผยแผ่พุทธศาสนายัง “สุวรรณภูมิ” ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 3 แต่หลักฐานทางโบราณคดีประเภทต่างๆ ที่ค้นพบในดินแดนแถบนี้ บ่งชี้ว่ามีร่องรอยการนับถือพุทธศาสนาปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่อินเดียมีการติดต่อกับชุมชนโบราณในภูมิภาคนี้เป็นอย่างมาก ซึ่งอิทธิพลของวัฒนธรรมทางพุทธศาสนาจากอินเดีย ก็เป็นพื้นฐานที่สำคัญอย่างยิ่งในการก่อกำเนิด “วัฒนธรรมทวารวดี” ซึ่งเป็น จากหลักฐานทั้งที่เป็นจารึก โบราณสถาน โบราณวัตถุทางพุทธศาสนาสมัยทวารวดีที่พบในพื้นที่แถบนี้ แสดงให้เห็นถึงการสร้างสรรค์สิ่งต่างๆ โดยได้รับแนวความคิดมาจากคติความเชื่อทางพุทธศาสนาตามแบบอินเดีย ทั้งยังเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงความสำคัญของพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็น “ศาสนาหลัก” ของวัฒนธรรมทวารวดีได้อย่างชัดเจนอีกด้วย

⁴⁶ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ทวารวดี ศิลปกรรมยุคแรกเริ่มในดินแดนไทย, 151.

⁴⁷ สมศักดิ์ รัตนกุล, รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานเมืองเก่าอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี, 16-17.

บทที่ 4

พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน

การจัดกลุ่มพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน

จากการสำรวจข้อมูลพบว่า พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่พบในเขตลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ซึ่งเก็บรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ และในความครอบครองของเอกชน เช่น วัดต่างๆ มีอยู่เป็นจำนวนมากและมีความหลากหลาย ดังนั้น ในการศึกษาวิจัยนี้ จึงได้จัดจำแนกกลุ่มพระพิมพ์เหล่านี้โดยพิจารณาจากรูปลักษณะและองค์ประกอบภาพเป็นสำคัญ แบ่งออกได้เป็น 5 กลุ่มคือ พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปปางชั่งตวงวัด, รูปพระพุทธรูปปางสมาธิ, รูปพระพุทธรูปปางนาคปรก, รูปพระพุทธรูปปางอุ้มบาตร และพระพิมพ์รูปอื่นๆ

กลุ่มที่ 1 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรูปปางชั่งตวงวัด แบ่งย่อยออกเป็น 7 แบบ ได้แก่

1.1 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางชั่งตวงวัดปางสมาธิ ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์จากบริเวณเมืองนครปฐม จัดแสดงอยู่ในห้องทวารวดี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ภาพที่ 1)

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งแบบวัชรอาสนะ (Vajrasana) บนฐานรูปกลีบบัว แลเห็นฝ่าพระบาททั้งสองข้าง พระหัตถ์แสดงปางชั่งตวงวัด (Dhyana Mudra) หรือปางสมาธิ ครองจีวรห่มเฉียง รอบพระวรกายมีประภามณฑลแผ่เป็นรูปเปลวไฟโดยรอบ

นอกจากแบบนี้แล้ว ยังมีพระพิมพ์ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันนี้ อีกแบบหนึ่ง ได้แก่ พระพิมพ์ที่พบในแหล่งโบราณคดีพงตึก ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่วัดคงสัก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี ขนาดกว้าง 12 เซนติเมตร สูง 15 เซนติเมตร (ภาพที่ 2) ซึ่งพระพิมพ์องค์นี้ มีองค์ประกอบส่วนใหญ่เช่นเดียวกับพระพิมพ์จากเมืองนครปฐม หากแต่มีข้อแตกต่างกันบ้างในบางจุด เช่น ฝ่าพระบาทมีลายรูปจักร มีชายผ้าห้อยออกมาด้านหน้าพระเพลามีริ้วซ้อนกันคล้ายจีบด้าน หน้าของฝ้านุ่ง รัศมีของประภามณฑลทำเป็นรูปวงโค้งเล็กๆต่อเนื่องกัน เป็นต้น

1.2 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางชั่งตวงวัดปางอุ้มบาตร ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์จากถ้ำฤๅษีเขาสูง จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี (ภาพที่ 3) และชิ้นส่วนพระพิมพ์หลายชิ้น ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุททอง และพิพิธภัณฑวัดพระปฐมเจดีย์ (ภาพที่ 4-5)

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งแบบปรยงอาสนะ (Paryankasana) บนบัลลังก์ที่มีฐานรูปสี่เหลี่ยมและมีพนักอยู่เบื้องหลัง พระหัตถ์แสดงปางชั่งตวงวัด ครอง

จิวรห่มเฉียง มีชายสังฆาฎิพาดพระอังสาข้างซ้าย รอบพระเศียรมีประภามณฑล เหนือพระเศียรขึ้นไปมีฉัตรกางกั้น และมีร่องรอยของกิ่งก้านสาขาของต้นไม้ (อาจเป็นต้นโพธิ์) อยู่เบื้องหลังทั้งสองข้าง ด้านข้างพระเศียรมีรูปร่างกลมขนบข้างอยู่ ซึ่งน่าจะหมายถึง เครื่องสูงประเภทหนึ่ง ส่วนด้านข้างของพระวรกายก็มีจามร (เส้ด้ามยาว) ขนบข้างอยู่ ปลายเส้หันออกด้านนอก¹

1.3 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางวิตรรกมูทรา ตัวอย่างเช่น ชิ้นส่วนพระพิมพ์ที่ได้จากการขุดแต่งเจดีย์หมายเลข 21 เมืองอุทอง จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง (ภาพที่ 6-7)

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งแบบปรัยงคาสนะ บนบัลลังก์ที่มีฐานรูปสี่เหลี่ยม และมีพนักอยู่เบื้องหลัง พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นจับนิ้วพระหัตถ์แบบวิตรรกมูทรา (Vitarka Mudra) พระหัตถ์ซ้ายวางหงายไว้ที่พระเพลา รอบพระเศียรมีประภามณฑลรูปเปลวไฟอยู่โดยรอบ

1.4 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนแสดงปางวิตรรกมูทราในซุ้มโค้ง ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์และชิ้นส่วนพระพิมพ์ที่ได้จากการขุดแต่งเจดีย์หมายเลข 9 เมืองอุทอง จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง (ภาพที่ 8-9)

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เป็นรูปพระพุทธรูปประทับยืนแบบสมภังค์ (Samabhanga) หรือยืนตรง พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นจับนิ้วพระหัตถ์แบบวิตรรกมูทรา พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นจับชายจิวรพระวรกายครองจิวรห่มคลุม มีชายจิวรยาวตกเป็นรูปวงโค้งใกล้กับข้อพระบาท รอบพระเศียรมีประภามณฑลรูปวงโค้ง องค์กรประทับยืนอยู่ภายในซุ้มที่มีเสา 2 ข้างและมีกรอบซุ้มเป็นรูปวงโค้ง

1.5 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนแสดงปางวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์ ตัวอย่างเช่น ชิ้นส่วนพระพิมพ์จากบริเวณเมืองนครปฐม จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์ (ภาพที่ 10)

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เป็นรูปพระพุทธรูปประทับยืนแบบสมภังค์ บนฐานรูปดอกบัว พระหัตถ์ทั้งสองข้างยกขึ้นจับนิ้วพระหัตถ์แบบวิตรรกมูทรา พระวรกายครองจิวรห่มคลุม มีชายจิวรยาวตกเป็นรูปวงโค้งใกล้กับข้อพระบาท ไม่มีซุ้มประกอบ²

¹ ตรงกับพระพิมพ์แบบ 3ก.1 ในงานวิจัยของคุณนิติพันธุ์ คุณ นิติพันธุ์ ศิริทรัพย์, “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524), 34-35, รูปที่ 58-64.

² ตรงกับพระพิมพ์แบบ 1ข.2 ในงานวิจัยของคุณนิติพันธุ์ คุณ เรืองเดียวกัน, 27-28, รูปที่ 31-32.

1.6 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนตรีภังค์แสดงปางวรทุมุตรา ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์ที่ได้จากเจดีย์ร้างนอกเมืองอุทอง จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง (ภาพที่ 11)

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เป็นรูปพระพุทธรูปประทับยืนแบบตรีภังค์ (Tribhanga) หรือยืนเอียงพระโสณิ บนฐานรูปดอกบัว พระหัตถ์ข้างขวาวางหงายลงในระดับพระโสณิคล้ายกับ “วรทุมุตรา” (Varada Mudra) พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นจับชายจีวรแนบกับพระอังสา พระวรกายครองจีวรห่มเฉียง มีชายจีวรยาวพาดจากข้อพระบาทด้านขวากว้างมายังพระหัตถ์ซ้าย แล้วปล่อยตกลงด้านข้างพระวรกาย ไม่มีขุมประกอบ

1.7 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนตรีภังค์แสดงปางวิตรรกุมุตรา ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์ที่ได้จากการขุดแต่งเจดีย์หมายเลข 2 เมืองอุทอง จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง (ภาพที่ 12)

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เป็นรูปพระพุทธรูปประทับยืนแบบตรีภังค์ บนฐานรูปดอกบัว พระหัตถ์ขวายกขึ้นงอนิ้วพระหัตถ์คล้ายกับ “วิตรรกุมุตรา” พระหัตถ์ซ้ายวางลงแนบข้างพระวรกาย ครองจีวรห่มเฉียง มีชายจีวรยามตกเป็นรูปวงโค้งใกล้กับข้อพระบาท แลเห็นด้านหลังที่เป็นสรวงมีจีบยาวด้านหน้าเหมือนจีบผ้านุ่ง

กลุ่มที่ 2 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรูปกับรูปสถูป แบ่งย่อยออกเป็น 5 แบบ ได้แก่

2.1 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทในขุมพุทธรคยา ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์จากแหล่งโบราณคดีพงตึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี (ภาพที่ 13)

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท หรือที่เรียกว่า “ปรลัมพปาทาสนะ” (Pralambapadasana) บนบัลลังก์โดยที่พระบาทมีรูปกลีบบัวรองรับ พระหัตถ์แสดงปางธรรมจักรมุทรา (Dharmacakra Mudra) พระวรกายครองจีวรห่มคลุม องค์พระประทับอยู่ภายใต้ขุมวงโค้งต่อเนื่อง ซึ่งมีส่วนยอดเป็นอาคารทรงศิขรแบบเดียวกันกับ “มหาวิหารโพธิ” ที่พุทธรคยา ประเทศอินเดีย ด้านข้างขององค์พระมีรูปสถูปทรงกลมเวดล้อมอยู่ทั้งสองข้าง ซึ่งจะมีขนาดลดหลั่นกันไป ส่วนด้านล่างใกล้กับข้อพระบาททั้งสองข้าง มักจะมีจารึกอักษรเทวนาครีปรากฏอยู่เสมอ และน่าสังเกตว่า จะมีรอยนูนคล้ายรูปสัตว์ขนาดเล็ก ปรากฏอยู่ทั้งสองข้างฐานบัวรองรับพระบาทเสมอ³

³ ตรงกับพระพิมพ์แบบ 2ก.1 ในงานวิจัยของคุณนิติพันธุ์ คู เรืองเดียวกัน, 29-30, รูปที่ 35-38.

2.2 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางภูมิสถาปนาในซุ้มพุทธคยา ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์จากบริเวณเมืองอุทอง จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง (ภาพที่ 14)

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งแบบวัชรसनะ บนฐานรูปกลีบบัว พระหัตถ์ซ้ายวางหงายอยู่ที่พระเพลา พระหัตถ์ขวาวางพาดพระชงฆ์ข้างขวาโดยให้นิ้วพระหัตถ์ชี้ลงเบื้องล่าง แบบที่เรียกว่า “ภูมิสถาปนา” (Bhumisparsa Mudra) หรือปางมารวิชัย พระวรกายครองจีวรห่มเฉียง องค์พระประทับอยู่ภายใต้ซุ้มวงโค้งต่อเนื่อง ซึ่งมีส่วนยอดเป็นอาคารทรงศิขรแบบเดียวกันกับ “มหาวิหารโพธิ์” ที่ตำบลพุทธคยา ประเทศอินเดีย เบื้องหลังทั้งสองข้างของซุ้ม ปรากฏกิ่งก้านสาขาของต้นไม้อัน ซึ่งควรหมายถึง “ต้นพระศรีมหาโพธิ์” ที่พุทธคยาด้วย ด้านข้างขององค์พระมีรูปสถูปทรงกลมแวดล้อมอยู่ทั้งสองข้าง ส่วนด้านล่างบริเวณใต้ฐานรูปกลีบบัวนั้น มักจะมีจารึกอักษรเทวนาครี ปรากฏอยู่เสมอ⁴

2.3 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางภูมิสถาปนาในซุ้มวงโค้งประกอบฉัตร ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์จากบริเวณวัดพระแท่นดงรัง อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี (ภาพที่ 15)

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งแบบวัชรसनะ บนฐานรูปกลีบบัว พระหัตถ์ซ้ายวางหงายอยู่ที่พระเพลา พระหัตถ์ขวาวางพาดพระชงฆ์ข้างขวาโดยให้นิ้วพระหัตถ์ชี้ลงเบื้องล่าง พระวรกายครองจีวรห่มเฉียง องค์พระประทับอยู่ภายใต้ซุ้มวงโค้งต่อเนื่องเหนือซุ้มดังกล่าว มีฉัตรกางกั้นอยู่ตรงตำแหน่งเหนือเศียรพระพุทธรูป เบื้องหลังทั้งสองข้างของซุ้ม ปรากฏกิ่งก้านสาขาของต้นไม้อัน ซึ่งควรหมายถึง “ต้นพระศรีมหาโพธิ์” ด้านข้างขององค์พระ มีรูปสถูปทรงกลมแวดล้อมอยู่ทั้งสองข้าง ส่วนด้านล่างบริเวณใต้ฐานรูปกลีบบัวนั้น มักจะมีจารึกอักษรเทวนาครี ปรากฏอยู่เสมอ

จากลักษณะดังกล่าวจะเห็นว่า พระพิมพ์แบบ 2.3 นี้มีองค์ประกอบส่วนใหญ่ คล้ายกับพระพิมพ์แบบ 2.2 แทบทุกประการ แต่มีข้อแตกต่างตรงที่มีฉัตรอยู่เหนือซุ้ม แทนที่ยอดอาคารทรงศิขรแบบพุทธคยา

2.4 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางธยานมูทราขนาบข้างด้วยสถูปขนาดใหญ่ ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์จากบริเวณเมืองนครปฐม จัดแสดงอยู่ในห้องทวารวดี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ภาพที่ 16)

⁴ ตรงกับพระพิมพ์แบบ 2ก.2 ในงานวิจัยของคุณนิติพันธุ์ คู เรืองเดียวกัน, 31-32, รูปที่

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งแบบปรียกาสนะ บนฐานรูปกลีบบัวขนาดใหญ่ พระหัตถ์แสดงปางชยานมูทรา พระวรกายครองจีวรห่มเฉียง รอบพระเศียรมีประภามณฑล เนื้อพระเศียรมีรูปพุ่มยอดของต้นไม้ ทั้งสองข้างขององค์พระมีรูปสลูปนขาข้าง ลักษณะเป็นสลูปนทรงกลมมีฐานสูง องค์ระฆังเป็นรูปทรงกลม ส่วนยอดทำเป็นฉัตรลีซ้อลดหลั่นขึ้นไปเป็นชั้นๆ⁵

2.5 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางชยานมูทราขนาดเล็กรูปขาข้างด้วยสลูปนขนาดเล็ก พบเพียงชิ้นเดียว คือ พระพิมพ์ดินดิบที่ได้จากการขุดแต่งเจดีย์หมายเลข 15 เมืองอุทอง จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง (ภาพที่ 17)

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งแบบวัชรานะ บนฐานรูปกลีบบัว หรือบัลลังก์ปัทมาสน์ซึ่งมีพนักพิงด้านหลัง พระหัตถ์แสดงปางชยานมูทรา พระวรกายครองจีวรห่มเฉียง มีประภามณฑลรูปเม็ดไข่ปลาอยู่รอบพระเศียร ด้านข้างทางขวาของพระเศียรปรากฏรูปสลูปนทรงกลมขนาดเล็ก มียอดเป็นแท่งทรงกระบอก สลูปนนี้ก็ควรจะมีอยู่ทางด้านซ้ายเช่นกัน แต่ได้ชำรุดหักหายไปแล้ว ได้ฐานกลีบบัวขององค์พระ มีจารึกสั้นๆด้วยอักษรเทวนาครี

กลุ่มที่ 3 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธเจ้ากับรูปบุคคลอื่นๆ แบ่งย่อยออกเป็น 7 แบบ ได้แก่

3.1 พระพิมพ์พระพุทธรูปแสดงมหาปาฏิหาริย์ แบบที่ 1 ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์ที่พบบริเวณสระน้ำในพระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม จัดแสดงอยู่ในห้องทวารวดี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ภาพที่ 18)

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ จุดหลักตรงกลางภาพจะเป็นรูปพระพุทธเจ้า ประทับนั่งแบบปรียกาสนะ บนบัลลังก์ซึ่งมีจามรปักอยู่ทั้งสองข้างในระดับพระเศียร พระหัตถ์น่าจะแสดงปางวิตรรกมูทราแต่ไม่ชัดเจนนัก เบื้องล่างขององค์พระประธาน ซึ่งเป็นส่วนล่างของภาพ มีรูปคล้ายแท่นวางเครื่องสักการะ ซึ่งทั้งสองข้างของแท่นนี้จะมีรูปบุคคลนั่งคุกเข่าหันหน้าเข้าหากัน ถัดจากบุคคลนั่งคุกเข่าออกมา มีรูปบุคคลแสดงท่าทางคล้ายกำลังเดินหรือเคลื่อนไหว ซึ่งเหมือนกันทั้งสองข้างด้วย

บริเวณด้านข้างขององค์พระประธานนั้น ปรากฏรูปคล้ายสลูปนอยู่ทางด้านขวาขององค์พระ ส่วนทางด้านซ้าย รูปร่างที่ปรากฏไม่ชัดเจนนัก ซึ่งอาจเป็นได้ทั้งรูปสลูปน (เหมือนด้านขวา) หรือรูปธรรมจักร ถัดลงมาด้านล่างเล็กน้อย (คืออยู่ในระดับเดียวกับบัลลังก์ที่ประทับขององค์พระประธาน)

⁵ ตรงกับพระพิมพ์แบบ 2ข. ในงานวิจัยของคุณนิติพันธุ์ คู เรื่องเดียวกัน, 33, รูปที่ 53-56.

มีรูปบุคคลเล็ก ๆ นั้นคล้ายกับแสดงปางชยานมูทรา (?) อีกข้างละ 1 คน ส่วนบริเวณริมสุดชิดขอบนอกของภาพนั้น มีรูปบุคคลทรงเครื่องยืนอยู่ข้างละ 1 คน

ส่วนบนของภาพ (คือระดับเหนือกว่าองค์พระประธานขึ้นไป) มีรูปนั้ตรกางกั้นเหนือเศียรพระประธาน เหนือฉัตรปรากฏภาพกลุ่มของพระพุทธรเจ้าขนาดเล็กลหลายองค์ แสดงอิริยาบถต่างๆ มีทั้งแบบประทับนั่งและประทับยืน ซึ่งจะประทับอยู่บนดอกบัวที่มีก้านโงออกมาจากฉัตรเบื้องหลังกลุ่มพระพุทธรูปดังกล่าวนี้ เป็นรูปกึ่งก้านสาขาของต้นไม้อย่างชัดเจน ถัดออกมายังส่วนมุมด้านบนของภาพ จะมีรูปวงกลมขนาดเล็กที่มีบุคคลอยู่ภายใน วงกลมดังกล่าวปรากฏอยู่ทั้งสองข้างของภาพ นอกจากนี้ยังมีรูปบุคคลแสดงอาการคล้ายกำลังเหาะ อยู่ตรงส่วนบนสุดทั้งทางด้านซ้ายและขวาของภาพอีกด้วย

ส่วนล่างสุดของพระพิมพ์แบบนี้ มักจะมีจารึกปรากฏอยู่ 2 แถว เป็นอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี กล่าวถึงคาถาหัวใจอริยสัจสี่ หรือ “คาถาเย ธมฺมาฯ”⁶

3.2 พระพิมพ์พระพุทธรูปแสดงมหาปาฏิหาริย์ แบบที่ 2 ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์จากเมืองโบราณคูบัว จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี (ภาพที่ 19)

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เป็นรูปพระพุทธรเจ้าประทับนั่งแบบปรยงกาสนะ พระหัตถ์แสดงปางชยานมูทรา ตรงพระเศียรมีประภามณฑลเป็นวงอยู่รอบ และมีต้นไม้อยู่เหนือเศียรองค์พระประธานด้วย ซึ่งพระพุทธรูปองค์นี้ประทับนั่งอยู่บนดอกบัวที่มีก้านงอกมาจากเบื้องล่าง ตรงก้านบัวซึ่งเป็นส่วนล่างของภาพ มีรูปบุคคล 3 คน โดยคนหนึ่งกำลังทำท่าคล้ายชูก้านบัวขึ้น อีกสองคนทำท่าคุกเข่าคล้ายกำลังไหว้ ถัดขึ้นมาในระดับเดียวกับองค์พระประธาน ปรากฏรูปบุคคลยืนแบบตริภังค์โดยมีสิ่งของอยู่ในมือ (ดอกบัว?) โดยทางด้านขวาขององค์พระประธานมี 3 องค์ ส่วนด้านซ้ายของพระประธานมีองค์เดียว ถัดขึ้นมาด้านบนมีรูปบุคคลปรากฏกายบนก้อนเมฆเพียงครึ่งองค์ คล้ายกำลังลอยอยู่บนอากาศ โดยทางด้านขวาขององค์พระประธานมี 3 องค์ ส่วนด้านซ้ายของพระประธานมีองค์เดียวเช่นกัน ถัดขึ้นมาอีกก็จะเป็นแนวบนสุดของภาพ มีรูปกลุ่มบุคคลแสดงท่าทางคล้ายกำลังเหาะอยู่บนท้องฟ้า ที่มุมของด้านบนของภาพ จะมีรูปวงกลมขนาดเล็กที่มีบุคคลอยู่ภายใน วงกลมดังกล่าวปรากฏอยู่ทั้งสองข้างของภาพด้วย

ด้านหลังของพระพิมพ์แบบนี้ มักจะมีจารึกปรากฏอยู่ 4 แถว เป็นอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี กล่าวถึงคาถาหัวใจอริยสัจสี่ หรือ “คาถาเย ธมฺมาฯ” ลักษณะจารึกดังกล่าวเป็นรอยขูดขีด ซึ่งนำ

⁶ ตรงกับพระพิมพ์แบบ 1ก.2 ในงานวิจัยของคุณนิติพันธุ์ คู เรื่องเดียวกัน, 21-22, รูปที่ 5-6.

จะเป็นการจารึกด้วยมือโดยตรง ไม่ใช่การพิมพ์ออกมาจากแม่พิมพ์ (ภาพที่ 20)

3.3 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทขนานข้างด้วยรูปบุคคล แบบที่ 1 พบเพียงชิ้นเดียวคือ ชิ้นส่วนพระพิมพ์ที่ได้จากการขุดแต่งเจดีย์หมายเลข 3 เมืองอุทอง จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง (ภาพที่ 21)

พระพิมพ์ชิ้นนี้ชำรุดค่อนข้างมาก แต่ยังสามารถสังเกตเห็นองค์ประกอบภาพได้ว่า เป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งแบบปรัลัมพาทาสนะอยู่ตรงกลาง พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นคล้ายจะแสดงปางธรรมจักรมูทรา แต่พระวรกายส่วนใหญ่หักหายไป ทั้งสองข้างของพระประธาน ปรางกูรูปบุคคลยืนขนานข้าง โดยบุคคลทางด้านขวาขององค์พระ สวมผ้าถุงยาวประทับยืนทำตริภังค์ ส่วนบุคคลทางด้านซ้ายขององค์พระ ประทับยืนทำตริภังค์เช่นกันแต่สวมผ้าถุงสั้น แต่ชำรุดมากจนเหลืออยู่เพียงส่วนขาเท่านั้น

3.4 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทขนานข้างด้วยรูปบุคคล แบบที่ 2 ตัวอย่างเช่น ชิ้นส่วนพระพิมพ์ที่ได้จากการขุดแต่งวัดพระประโทน เมืองนครปฐม จัดแสดงอยู่ในห้องทวารวดี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ภาพที่ 22)

พระพิมพ์ชิ้นนี้ค่อนข้างลบเลือนไปบ้าง แต่พอสังเกตได้ว่า เป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งแบบปรัลัมพาทาสนะอยู่ตรงกลาง พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นคล้ายจะแสดงปางวิตรรกมูทรา ในขณะที่พระหัตถ์ซ้ายวางอยู่ที่พระเพลา ทั้งสองข้างของพระประธาน ปรางกูรูปบุคคลยืนขนานข้างในทำตริภังค์ เหนือองค์พระประธานมีชুমวงโค้ง ถัดจากชুমวงขึ้นไปด้านบนมีรูปพระพุทธรูปเจ้าแสดงปางชยานมูทรา 3 องค์⁸

3.5 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับนั่งปางวิตรรกมูทราขนานข้างด้วยรูปบุคคล พบเพียงชิ้นเดียวคือ พระพิมพ์ที่ได้จากการขุดแต่งเจดีย์หมายเลข 3 เมืองอุทอง จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง (ภาพที่ 23)

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งขัดสมาธิบนฐานสูง พระหัตถ์ทั้งสองข้างแสดงปางวิตรรกมูทรา ทั้งสองข้างของพระประธาน ปรางกูรูปบุคคลยืนขนานข้างในทำตริภังค์ บุคคลทางด้านขวาถือของในมือซ้าย ส่วนบุคคลทางด้านซ้ายก็ถือของด้วยมือขวา ของที่ถือนี้ลักษณะน่าจะเป็นดอกบัวแต่ไม่ชัดเจน ด้านล่างของฐานพระมีสิ่งของรูปร่างคล้ายวงล้อ

⁷ ตรงกับพระพิมพ์แบบ 1ก.1 ในงานวิจัยของคุณนิติพันธุ์ คู เรื่องเดียวกัน, 20-21, รูปที่ 1-2.

⁸ ตรงกับพระพิมพ์แบบ 1ก.3 ในงานวิจัยของคุณนิติพันธุ์ คู เรื่องเดียวกัน, 23-24, รูปที่ 11-13.

ธรรมจักรขนาดเล็กขนานข้างด้วยรูปสถาปจำลองปรากฏอยู่ ซึ่งอาจเป็นเครื่องบูชา เหนือองค์พระประธานและบุคลลขนานข้างมีซุ้มวงโค้งต่อเนื่องกัน ถัดขึ้นไปด้านบนมีรูปพระพุทธเจ้าแสดงปางวิตรรกมูทราอีก 3 องค์ด้วย

3.6 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนปางวิตรรกมูทรานานข้างด้วยรูปบุคลล ตัวอย่าง เช่น พระพิมพ์จากบริเวณเมืองราชบุรี จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี (ภาพที่ 24)

ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับยืนแบบสมถังค์ (ยืนตรง) บนฐานรูปดอกบัว พระหัตถ์ทั้งสองข้างยกขึ้นจีบนิ้วพระหัตถ์แบบวิตรรกมูทรา พระวรกายครองจีวรห่มคลุม มีชายจีวรยาวตกเป็นเส้นตัดตรงใกล้กับข้อพระบาท ทั้งสองข้างของพระประธาน ปรากฏรูปบุคลลยืนขนานข้างในท่าตรีภังค์ บนฐานรูปดอกบัวเช่นกัน บุคลลทางด้านขวาถือดอกบัวในมือขวา ส่วนบุคลลทางด้านซ้ายก็ถือดอกบัวด้วยมือซ้าย ด้านล่างสุดของภาพตรงใกล้กับพระบาทของพระประธาน มีรูปบุคลลขนาดเล็กทำท่าคล้ายกำลังไหว้อยู่ทั้งสองข้าง ด้านบนสุดของภาพมีฉัตรกางกั้นอยู่เหนือเศียรองค์พระประธานพอดี ทั้งด้านซ้ายและขวาของฉัตร ปรากฏรูปพระพุทธเจ้าปางชยานมูทราอยู่ข้างละ 2 องค์ แต่ค่อนข้างลบเลือนมาก⁹

3.7 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับนั่งปางวิตรรกมูทราโดยมีรูปสัตว์ประกอบ พบเพียงชิ้นเดียวคือ พระพิมพ์ที่พบบริเวณเนินสถูปริมแม่น้ำสุพรรณบุรี (แม่น้ำท่าจีน) อำเภอเดิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ 25)

องค์ประกอบภาพของพระพิมพ์ชิ้นนี้ แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนบนเป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งแบบปรยงกาสนะ โดยไขว้ข้อพระบาทหลวมๆ บนอาสนะสี่เหลี่ยม ภายใตกรอบรูปวงโค้ง พระหัตถ์ขวาแสดงปางวิตรรกมูทรา พระหัตถ์ซ้ายวางหงายอยู่บนพระเพลา ด้านข้างทั้งสองข้างขององค์พระมีรูปต้นไม้อยู่ทั้ง 2 ข้าง ส่วนล่างข้างภาพปรากฏรูปสัตว์อยู่ 2 ชนิดคือ ด้านขวาของภาพมีรูปช้างเชือกหนึ่งกำลังชูวงอยู่ และด้านขวาของภาพมีรูปลิงตัวหนึ่งนั่งคุกเข่ากำลังยกวัตถุอย่างหนึ่งขึ้นถวายพระพุทธเจ้า

กลุ่มที่ 4 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธเจ้าหลายองค์ แบ่งย่อยออกเป็น 2 แบบ ได้แก่

4.1 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางภูมิสถาปรมูทรา 5 องค์ พบเพียงชิ้นเดียวคือ พระพิมพ์จากบริเวณเมืองอู่ทอง จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอู่ทอง (ภาพที่ 26)

⁹ ตรงกับพระพิมพ์แบบ 1ข.1 ในงานวิจัยของคุณนิติพันธุ์ คู เรื่องเดียวกัน, 26-27, รูปที่ 26-28.

ลักษณะของพระพิมพ์ชิ้นนี้ ส่วนตรงกลางเป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งแบบวัชรสาสนะ บนฐานรูปกลีบบัว พระหัตถ์ซ้ายวางหงายอยู่ที่พระเพล่า พระหัตถ์ขวาวางพาดพระขงฆ์ข้างขวาโดยให้นิ้วพระหัตถ์ชี้ลงเบื้องล่าง พระวรกายครองจีวรห่มเฉียง องค์พระประทับอยู่ภายใต้ช่มวงโค้งต่อเนื่อง เหนือช่มดังกล่าว มีฉัตรกางกั้นอยู่ตรงตำแหน่งเหนือเศียรพระพุทธรูป เบื้องหลังทั้งสองข้างของช่ม ปรากฏกิ่งก้านสาขาของต้นไม้ ซึ่งควรหมายถึง “ต้นพระศรีมหาโพธิ์” ด้านข้างขององค์พระประธานนี้ ปรากฏภาพพระพุทธรูปปางภูมิสมุทราขนาดเล็ก อยู่ทั้งสองข้างๆละ 2 องค์ เมื่อรวมแล้วพระพิมพ์ชิ้นนี้จะมีพระพุทธรูปปางภูมิสมุทราจำนวนทั้งสิ้น 5 องค์ ส่วนด้านล่างบริเวณใต้ฐานรูปกลีบบัวนั้น มักจะมีจารึกอักษรเทวนาครี ปรากฏอยู่เสมอ

จากที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า พระพิมพ์แบบ 4.1 นี้มีองค์ประกอบส่วนใหญ่ คล้ายกับพระพิมพ์แบบ 2.3 (พระพิมพ์พระพุทธรูปปางภูมิสมุทราในช่มวงโค้งประกอบฉัตร) เป็นอย่างมาก แต่ก็มีข้อแตกต่างที่ชัดเจนอยู่บ้างตรงที่พระพุทธรูปในพิมพ์นี้มีจำนวนมากกว่านั่นเอง

4.2 พระพิมพ์แบบพระแสงรูปกลีบบัว พบเพียงชิ้นเดียวคือ พระพิมพ์ที่พบบริเวณแหล่งโบราณคดีบนเทือกเขา จัคนาแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี (ภาพที่ 27)

ลักษณะของพระพิมพ์ชิ้นนี้ เป็นแผ่นดินเผาปลายแหลมคล้ายรูปกลีบบัว ปรากฏภาพของพระพุทธรูปขนาดเล็ก ประทับนั่งแบบปรยงสาสนะเรียงกันเป็นแถวจำนวน 7 แถว พระพุทธรูปทุกองค์แสดงมุทราเหมือนกันคือปางชานมูทรา มีจำนวนรวมทั้งสิ้น 59 องค์

กลุ่มที่ 5 พระพิมพ์ที่เป็นรูปอื่นๆ แบ่งย่อยออกเป็น 3 แบบ ได้แก่

5.1 พระพิมพ์รูปพระสาวก ได้แก่ กลุ่มพระพิมพ์และชิ้นส่วนพระพิมพ์ มีทั้งหมด 8 ชิ้น ที่ได้จากการขุดแต่งเจดีย์หมายเลข 11 เมืองอู่ทอง จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอู่ทอง

5.1.1 ชิ้นที่ 1 (ภาพที่ 28) เป็นพระพิมพ์รูปสามเหลี่ยมปลายมน ปรากฏภาพพระสงฆ์สาวก¹⁰ ประทับนั่งแสดงปางชานมูทรา ครองจีวรห่มเฉียงแบบเรียบไม่มีริ้ว มีร่องรอยการเขียนสีที่จีวรด้วย ด้านหลังมีจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี อ่านได้ว่า “เมตเตยโยโก”¹¹ (ภาพที่ 29)

¹⁰ เนื่องจากไม่ปรากฏ “อุษณิยะ” บนพระเศียร ดังนั้นพระพิมพ์กลุ่มนี้จึงควรเป็นรูปพระสาวก มากกว่าที่จะเป็นรูปพระพุทธเจ้า

¹¹ จีรวัสสา คชาชีวะ, “คำ “เมตเตยโย” ที่เก่าที่สุดที่ได้พบจากหลักฐานประเภทจารึกในประเทศไทย,” ดำรงวิชาการ รวมบทความทางวิชาการคณะโบราณคดีปี 2546 (กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546), 30.

5.1.2 **ชั้นที่ 2** (ภาพที่ 30) เป็นพระพิมพ์รูปพระสาวกที่มีลักษณะคล้ายกับชั้นแรก ตรงด้านหลังมีจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี อ่านได้ว่า “สาริปุตโต”¹² (ภาพที่ 31)

5.1.3 **ชั้นที่ 3** (ภาพที่ 32) เป็นพระพิมพ์รูปพระสาวกเช่นเดียวกัน แต่ส่วนมุมซ้ายล่างของพระพิมพ์หักบิ่นไป ด้านหลังมีจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ซึ่งจารึกนี้ชำรุดไปบางส่วน อ่านได้ว่า “มหาก...”¹³ (ภาพที่ 33)

5.1.4 **ชั้นที่ 4** (ภาพที่ 34) เป็นพระพิมพ์รูปพระสาวกเช่นเดียวกัน แต่ส่วนเศียรพระหักหายไป ด้านหลังมีจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ซึ่งจารึกนี้ชำรุดไปบางส่วน อ่านได้ว่า “โกลิวิโส”¹⁴ (ภาพที่ 35)

5.1.5 **ชั้นที่ 5** (ภาพที่ 36) เป็นชั้นส่วนพระพิมพ์รูปพระสาวก ตรงส่วนพระอังสาซ้าย ที่ ด้านหลังมีจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ซึ่งจารึกนี้ชำรุดไปบางส่วน อ่านได้ว่า “กขาร...”¹⁵ (ภาพที่ 37)

5.1.6 **ชั้นที่ 6** (ภาพที่ 38) เป็นชั้นส่วนพระพิมพ์รูปพระสาวก ตรงส่วนพระเพลา ที่ด้านหลังมีจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ซึ่งจารึกนี้ชำรุดไปบางส่วน อ่านได้ว่า “...รณโต”¹⁶ (ภาพที่ 39)

5.1.7 **ชั้นที่ 7** (ภาพที่ 40) เป็นชั้นส่วนพระพิมพ์รูปพระสาวก ตรงส่วนพระเพลาและพระหัตถ์ ด้านหลังมีจารึกอักษรปัลลวะ ซึ่งจารึกนี้ชำรุดมาก อ่านได้เพียงว่า “...ธ...”¹⁷ (ภาพที่ 41)

5.1.8 **ชั้นที่ 8** (ภาพที่ 42) เป็นชั้นส่วนพระพิมพ์รูปพระสาวก ตรงส่วนเศียรพระ ไม่ปรากฏจารึกด้านหลัง แต่อาจเป็นชั้นส่วนที่สามารถต่อเข้ากับชั้นที่มีจารึกเหลืออยู่ก็เป็นได้

5.2 **ชั้นส่วนพระพิมพ์รูปบุคคลอื่นตริภังค์** ค้นพบในบริเวณเมืองอุททอง จำนวน 2 ชั้น จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุททอง

¹² เรื่องเดียวกัน.

¹³ ปีเตอร์ สกิลลิง และसानติ ภักดีคำ, “จารึกพระสาวกและจารึกพระเจ้าสุทโธทนะ พบใหม่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุททอง จ.สุพรรณบุรี,” *Fragile Palm Leaves Newsletter* No.7 (December 2002) : 11-13.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน.

5.2.1 ชั้นที่ 1 (ภาพที่ 43) เป็นชิ้นส่วนพระพิมพ์ตรงมุมล่างด้านซ้าย ปราบกฎรูปบุคคลยืนแบบตริภังค์ โดยเอียงกายและย่อเข่าค่อนข้างมากกว่าพระพุทธรูป พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นเสมอพระอุระ คล้ายจะแสดงปางวิตรรกุมุทรา พระหัตถ์ซ้ายที่วางไว้ตรงพระโสณิกำลังถือวัตถุอย่างหนึ่ง ที่มีก้านยาวไปถึงพระพาหา (อาจเป็นดอกบัว) บุคคลนี้สวมผ้าถุงยาวประมาณพระขงฆ์ เห็นขอบผ้าถุงด้านหลังอย่างชัดเจน ส่วนพระเศียรหักหายไป

5.2.2 ชั้นที่ 2 (ภาพที่ 44) เป็นชิ้นส่วนพระพิมพ์ตรงส่วนขอบด้านขวา ลักษณะคล้ายชิ้นที่กล่าวมาข้างต้น หากแต่แสดงลักษณะที่กลับข้างกัน คือ ปราบกฎรูปบุคคลยืนแบบตริภังค์ โดยเอียงกายค่อนข้างมากกว่าพระพุทธรูป พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นเสมอพระอุระ คล้ายจะแสดงปางวิตรรกุมุทรา พระหัตถ์ขวาที่วางไว้ตรงพระโสณิกำลังถือวัตถุอย่างหนึ่ง ที่มีก้านยาวไปถึงพระพาหา (อาจเป็นดอกบัว) พระพักตร์มองเอียงไปทางซ้ายเล็กน้อย ส่วนล่างตั้งแต่ใต้พระโสณิลงมาหักหายไป

5.3 แม่พิมพ์พระพิมพ์รูปสลูปลูก พบเพียงชิ้นเดียวที่ในบริเวณเมืองนครปฐม จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานวัดพระปฐมเจดีย์ (ภาพที่ 45) ลักษณะเป็นแม่พิมพ์ดินเผารูปยาวรีแบบหยดน้ำ ปราบกฎภาพสลูปลูกซึ่งมีส่วนองค์ระฆังรูปร่างคล้ายหม้อน้ำ มีมาลัยรัศมีดอกคาคกลาง เหนือองค์ระฆังเป็นส่วนของที่รูปร่างคล้ายแจกันซ้อนกันขึ้นไปจนถึงปลียอด ด้านข้างของรูปสลูปลูกนี้ มีฉัตร ๗ และเครื่องสูงขนานอยู่ทั้งสองข้าง

แหล่งที่ค้นพบพระพิมพ์ดินเผาในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน

1. พื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง

1.1 แหล่งโบราณคดีพงตึก อำเภอกำมะกา จังหวัดกาญจนบุรี

พงตึก เป็นชุมชนโบราณที่ไม่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ตั้งอยู่บนฝั่งขวาของแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งที่ชุมชนโบราณนี้ ปราบกฎหลักฐานเกี่ยวกับการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ มาตั้งแต่สมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์แล้ว และเจริญสืบเนื่องเรื่อยมาจนถึงสมัยทวารวดี ซึ่งได้ค้นพบโบราณสถานหลายแห่งทั้งที่เป็นศาสนาสถานทางพุทธศาสนาและศาสนาฮินดู จากการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดี โดยทางราชการ¹⁸ รวมไปถึงการค้นพบโดยชาวบ้านในท้องถิ่น ได้พบพระพิมพ์ดินเผาแบบต่างๆ 4 พิมพ์ ได้แก่ พระพิมพ์แบบที่ 1.1, 2.1, 2.2 และ 2.3

¹⁸ ยอร์ช เซเดส์, "การขุดค้นที่พงตึกและความสำคัญต่อประวัติศาสตร์สมัยโบราณแห่งประเทศไทย," ทรงแปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทราดิศ ดิศกุล ตำนานอักษรไทย ตำนานพระพิมพ์ การขุดค้นที่พงตึก และศิลปะไทยสมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2526), 51-73.

1.2 แหล่งโบราณคดีบนเทือกเขา อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี

เทือกเขาเป็นแนวภูเขาหินปูน ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของตัวเมืองราชบุรี ที่นี้มีร่องรอยการตัดแปลงถ้ำตามธรรมชาติ เพื่อใช้เป็นศาสนสถานทางพุทธศาสนามาตั้งแต่สมัยทวารวดีแล้ว โดยได้แนวความคิดมาจาก การสร้างศาสนสถานประเภทถ้ำในประเทศอินเดีย ซึ่งนิยมสร้างกันมากในช่วงสมัยคุปตะ-หลังคุปตะ ซึ่งจากการสำรวจทางโบราณคดีในพื้นที่นี้ ได้พบพระพิมพ์ดินเผาแบบต่างๆ 4 พิมพ์ ได้แก่ พระพิมพ์แบบที่ 1.2, 2.2, 2.3 และ 4.2

1.3 เมืองราชบุรี อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี

บริเวณที่ตั้งของตัวจังหวัดราชบุรีในปัจจุบัน มีร่องรอยหลักฐานของการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนมาตั้งแต่สมัยทวารวดีแล้ว และได้ขยายสืบเนื่องลงมาในช่วงอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรได้แพร่เข้ามาด้วย ดังปรากฏหลักฐานของการสร้างศาสนสถานที่ยกกันว่า “ปราสาท” ในบริเวณที่เป็นวัดมหาธาตุ ซ้อนทับลงไปบนโบราณสถานเดิมสมัยทวารวดี¹⁹ แต่เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่งที่พื้นที่ภายในเมืองโบราณแห่งนี้ถูกรบกวนเป็นอันมาก ทำให้หลักฐานทางโบราณคดีสูญหายไปมากมาย แต่อย่างไรก็ตาม เท่าที่มีการสำรวจเก็บข้อมูลโบราณวัตถุประเภทพระพิมพ์ รวมทั้งผลจากการขุดแต่งบูรณะโบราณสถานเจดีย์หัก นอกเมืองราชบุรี ใน พ.ศ.2532²⁰ ได้พบพระพิมพ์ดินเผาแบบต่างๆ 4 พิมพ์ ได้แก่ พระพิมพ์แบบที่ 2.1, 2.2, 3.2 และ 3.6

1.4 เมืองคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี

เมืองคูบัว เป็นเมืองโบราณที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในสมัยทวารวดี ในฐานะที่เป็นเมืองท่าค้าขายริมชายฝั่งทะเลเดิม จากการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานในบริเวณเมืองคูบัว ในช่วง พ.ศ.2504-2506 พบว่ามีโบราณสถานกระจายอยู่ทั่วบริเวณเมืองนี้จำนวนกว่า 44 แห่ง²¹ และได้มีการขุดแต่งเสร็จเรียบร้อยไปบางส่วนแล้ว ในกลุ่มโบราณสถานเหล่านี้ มีการค้นพบว่า สร้างขึ้นเพื่อเป็นศาสนสถานในพุทธศาสนา ทั้งนิกายเถรวาทและนิกายมหายาน หลักฐานทางโบราณคดีที่

¹⁹ มโน กลีบทอง, พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี และจังหวัดราชบุรี (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สมาพันธ์, 2544), 59.

²⁰ จิรพันธ์ พุทธมนต์พิทักษ์ และคณะ, “เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง โบราณคดีทุ่งเจดีย์หัก หลักฐานใหม่จากการขุดแต่งและบูรณะเจดีย์แปดเหลี่ยมที่วัดเจดีย์หัก อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี,” (สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2532), 84-128.

²¹ สมศักดิ์ รัตนกุล, โบราณคดีเมืองคูบัว (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), 24.

พบส่วนใหญ่จะเป็นโบราณวัตถุเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนา รวมทั้งพระพิมพ์ดินเผาแบบต่างๆอีกด้วย ซึ่งที่นี้ก็มีมีการค้นพบพระพิมพ์อยู่ 3 พิมพ์ ได้แก่ พระพิมพ์แบบที่ 2.1, 3.1 และ 3.2

2. พื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน

2.1 เนินสถูปร้างริมแม่น้ำสุพรรณบุรี (แม่น้ำท่าจีน) อำเภอเดิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี

เนินสถูปดังกล่าวตั้งอยู่ในบริเวณเมืองโบราณบ้านคูเมือง ซึ่งเป็นชุมชนสมัยทวารวดีแห่งหนึ่งในเขตลุ่มแม่น้ำท่าจีนตอนบน ได้มีการสำรวจทางโบราณคดีในบริเวณดังกล่าว โดยนักศึกษาคณะโบราณคดี ในช่วงประมาณปี พ.ศ.2510 พบร่องรอยการอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยทวารวดีเรื่อยมาจนถึงสมัยอิทธิพลอารยธรรมเขมร²² ซึ่งครั้งนั้นได้พบหลักฐานประเภทพระพิมพ์อยู่ 2 พิมพ์ด้วยกัน คือ พระพิมพ์แบบที่ 1.4 และ 3.7

2.2 เมืองอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

เมืองอู่ทอง ถือว่าเป็นเมืองโบราณที่มีความสำคัญมาก ตั้งแต่ยุคแรกเริ่มประวัติศาสตร์แล้ว เนื่องจากเป็นแหล่งแรกๆที่ปรากฏหลักฐานการติดต่อค้าขายกับโลกภายนอก และการรับอารยธรรมจากอินเดียเข้ายังดินแดนประเทศไทย เมืองอู่ทองมีความเจริญต่อเนื่องมาจนถึงสมัยทวารวดี จนอาจกล่าวได้ว่าที่นี่เป็น “ศูนย์กลาง” แห่งหนึ่งของวัฒนธรรมทวารวดีเลยทีเดียว จากการสำรวจของกรมศิลปากรพบว่า มีโบราณสถานกระจายอยู่ทั่วทั้งในเมืองและนอกเมือง ไม่น้อยกว่า 20 แห่ง ได้ทำการขุดแต่งและบูรณะไปบ้างแล้วบางส่วนในช่วง พ.ศ.2506-2509 ซึ่งครั้งนั้นมีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมาก เช่น ลูกปัด เหรียญเงิน ตราประทับดินเผา พระพุทธรูป ประติมากรรมรูปเคารพ พระพิมพ์ดินเผาแบบต่างๆ เป็นต้น สำหรับหลักฐานประเภทพระพิมพ์ที่พบในบริเวณเมืองอู่ทองนี้ มีแหล่งค้นพบที่สำคัญ ได้แก่

2.2.1 เจดีย์หมายเลข 2 จากการขุดแต่ง ได้พบพระพิมพ์ทั้งสิ้น 2 พิมพ์ คือ พระพิมพ์แบบที่ 1.2 และ 1.7

2.2.2 เจดีย์หมายเลข 3 จากการขุดแต่ง ได้พบพระพิมพ์ทั้งสิ้น 3 พิมพ์ คือ พระพิมพ์แบบที่ 1.7, 3.3 และ 3.5

2.2.3 เจดีย์หมายเลข 9 จากการขุดแต่ง ได้พบพระพิมพ์เพียงแบบเดียว คือ พระพิมพ์แบบที่ 1.4

²² ศรีศักร วัลลิโภดม, “สุพรรณภูมิอยู่ที่ไหน,” โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2525), 67-68.

2.2.4 เจดีย์หมายเลข 11 จากการขุดแต่ง ได้พบพระพิมพ์เพียงแบบเดียว คือ พระพิมพ์แบบที่ 5.1

2.2.5 เจดีย์หมายเลข 15 จากการขุดแต่ง ได้พบพระพิมพ์เพียงแบบเดียว คือ พระพิมพ์แบบที่ 2.5

2.2.6 เจดีย์หมายเลข 21 จากการขุดแต่ง ได้พบพระพิมพ์เพียงแบบเดียว คือ พระพิมพ์แบบที่ 1.3

นอกจากพระพิมพ์ที่ได้จากการขุดแต่งโบราณสถานแล้ว ก็ยังมีการค้นพบพระพิมพ์แบบต่างๆ โดยชาวบ้านในบริเวณโคจรอบตัวเมืองอุทงอยู่เสมอ จนทำให้เมืองโบราณแห่งนี้ เป็นแหล่งที่มีการค้นพบพระพิมพ์หลากหลายแบบที่สุดในเขตลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน กล่าวคือ เท่าที่พบมีจำนวนทั้งสิ้นถึง 15 พิมพ์ ได้แก่ พระพิมพ์แบบที่ 1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.6, 1.7, 2.1, 2.2, 2.5, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 4.1, 5.1 และ 5.2

2.3 เมืองนครปฐม อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม

เนื่องจากเมืองโบราณแห่งนี้ มีศาสนสถานสำคัญทั้งภายในเมือง คือ เจดีย์จุลปะโทน และด้านนอกเมืองก็มีวัดพระเมรุและพระปฐมเจดีย์ อีกทั้งยังมีการค้นพบโบราณวัตถุในพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก เช่น ธรรมจักร พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท เป็นต้น ซึ่งแต่ละอย่างล้วนสร้างขึ้นอย่างประณีตทั้งนั้น จึงเป็นหลักฐานที่ยืนยันความสำคัญของเมืองนครปฐม ในฐานะศูนย์กลางทางพุทธศาสนาสมัยทวารวดีได้เป็นอย่างดี สำหรับหลักฐานประเภทพระพิมพ์นั้น ก็เป็นมีการค้นพบอย่างมากภายในบริเวณเมืองนครปฐม ตลอดจนพื้นที่ใกล้เคียงที่ได้เคยมีผู้ศึกษาไว้แล้ว²³ จากการเก็บข้อมูลครั้งล่าสุดนี้ พบว่าพระพิมพ์ดินเผาที่พบในเขตเมืองนครปฐมและบริเวณใกล้เคียง มีจำนวนทั้งสิ้นถึง 11 พิมพ์ ได้แก่ พระพิมพ์แบบที่ 1.1, 1.2, 1.5, 2.1, 2.2, 2.4, 3.1, 3.2, 3.4, 3.6 และ 5.3

จากที่กล่าวมาทั้งหมดในบทนี้ จะเห็นได้ว่า พระพิมพ์ดินเผาที่พบในตามเมืองโบราณและแหล่งโบราณคดีต่างๆ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน มีอยู่เป็นจำนวนมาก อีกทั้งยังมีความหลากหลายทางด้านรูปแบบ ซึ่งสะท้อนถึงคติความเชื่อในพุทธศาสนานิกายต่างๆ รวมทั้งอิทธิพลและความสัมพันธ์กับชุมชนโบราณที่นับถือพุทธศาสนา ทั้งที่อยู่ในพื้นที่ประเทศไทยตลอดจนถึงประเทศใกล้เคียงอีกด้วย ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปในส่วนของការวิเคราะห์เปรียบเทียบ

²³ ดูรายละเอียดใน นิติพันธุ์ ศิริทรัพย์, เรื่องเดียวกัน.

บทที่ 5

การวิเคราะห์เปรียบเทียบและแปลความคติการสร้างพระพิมพ์

การวิเคราะห์แปลความคติของการสร้าง

จากรูปลักษณะและองค์ประกอบภาพที่หลากหลายของพระพิมพ์ดินเผาที่พบพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน สามารถนำมาศึกษาตีความคติของการสร้างได้ดังนี้

กลุ่มที่ 1 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรูปองค์เดียว

ได้แก่พระพิมพ์แบบที่ 1.1 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางชานนุตรองค์เดียว, แบบที่ 1.2 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางชานนุตรองค์เดียวแฉกด้วยเครื่องสูง, แบบที่ 1.3 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางวิตรรกมูทรา, แบบที่ 1.4 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนแสดงปางวิตรรกมูทราในซุ้มโค้ง, แบบที่ 1.5 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนแสดงปางวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์, แบบที่ 1.6 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนตรีกังค์แสดงปางวรมมูทรา, แบบที่ 1.7 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนตรีกังค์แสดงปางวิตรรกมูทรา

พระพุทธรูปในพระพิมพ์เหล่านี้ แม้ว่าจะมีการแสดงอิริยาบถและมูทราที่แตกต่างกัน แต่ก็ไม่ปรากฏสัญลักษณ์อื่นใดที่จะแปลความได้ว่า เป็นพระพุทธรูปองค์อื่นๆ นอกจากจะเป็น “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า” (พระพุทธรูปองค์ปัจจุบัน) ตามคติของพุทธศาสนานิกายเถรวาท

แม้ว่าคติการสร้างพระพุทธรูปที่มีมูทราแตกต่างกันเช่นนี้ ก็เป็นสัญลักษณ์สำคัญของ “พระชานนุพุทธ” ซึ่งเป็นพระพุทธรูปปางชานนุตรองค์เดียว ตามความเชื่อของพุทธศาสนานิกายมหายาน¹ แต่การสร้างรูปพระชานนุพุทธนั้น ก็มักจะปรากฏเป็นกลุ่ม 4-5 องค์ แสดงมูทราต่างๆกัน หรือไม่ก็ปรากฏรูปพระชานนุพุทธเพียงองค์เดียว แต่มีบุคคลอื่นประกอบเสมอ เช่น พระชานนุโพธิสัตว์ ประจำพระองค์ นางศักดิ หรือพุทธเทพในสกุลของพระชานนุพุทธองค์นั้น เป็นต้น

1.1 พระพิมพ์แบบที่ 1.1 และ 1.2 ที่มีพระพุทธรูปแสดงมูทราเหมือนกัน คือ “ชานนุมูทรา” (ปางสมาธิ) ซึ่งแม้ว่าจะตรงกับมูทราของ “พระชานนุพุทธอมิตาภะ” แต่พิมพ์นี้ก็ปราศจากสัญลักษณ์อื่นใด ที่จะเชื่อมโยงกับคติความเชื่อของนิกายมหายานได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระพิมพ์

¹ ภาสุข อินทรารุช, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2543),

แบบที่ 1.2 ที่แสดงภาพพระพุทธรูปประทับนั่งแวดล้อมด้วยเครื่องสูงนั้น ก็สามารถสังเกตเห็น กิ่งก้านสาขาของต้นไม้ที่อยู่เบื้องหลังอย่างชัดเจน บ่งบอกว่า ที่ประทับขององค์พระนี้อยู่ใต้ต้นไม้ ซึ่งการที่พระพุทธรูปประทับอยู่ใต้ต้นไม้ ก็มักจะปรากฏอยู่เสมอในพุทธประวัติ ซึ่งเป็นประวัติของ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า² เช่น ตอนที่พระองค์ประทับนั่งตรัสรู้บุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ใต้ต้นพระ ศรีมหาโพธิ์³ ตอนที่พระองค์ประทับใต้ต้นราชายตนะ เพื่อรับถวายข้าวสัตตुक้อนสัตตคอง⁴ เป็นต้น ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปกับต้นไม้เช่นนี้ ไม่ปรากฏในคติความเชื่อเรื่องพระชนาธิ พุทธของนิคมายมหานเลข ส่วนเครื่องสูง คือ จามรและพัด⁵ (ตาลปัตร?) ที่ปรากฏอยู่ด้านข้างองค์ พระนั้น ก็เป็นสิ่งที่มักจะมียู่คู่กับรูปพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในศิลปะทวารวดีเสมอ เช่น ในพระพิมพ์ แบบที่ 3.1 รูปพระพุทธรูปเจ้าแสดงมหาปาฏิหาริย์ จากเมืองนครปฐม (ภาพที่ 18) เป็นต้น

พระพิมพ์แบบที่ 1.1 ซึ่งมีลักษณะเด่นตรงที่พระวรกายมีประภามณฑลแผ่เป็นรูปเปลว ไฟโดยรอบนี้ เป็นพิมพ์ที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายเป็นอย่างมาก ในแหล่งโบราณคดีสมัย ทวารวดีหลายแห่ง ทั้งในบริเวณภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จนอาจถือได้ว่าเป็น หลักฐานการติดต่อสัมพันธ์ของชุมชนโบราณทั้งสองภูมิภาคอย่างหนึ่ง แม้ว่าพระพิมพ์แบบนี้จะมี องค์ประกอบโดยรวมที่คล้ายคลึงกับพระพิมพ์แบบเดียวกันที่พบทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แต่ก็

² แม้ว่าการที่พระพุทธรูปประทับอยู่ใต้ต้นไม้ จะมีปรากฏอยู่ในคติเรื่อง “พระอดีตพุทธ” ด้วยเช่นกัน ดูรายละเอียดใน “มธุรัตถวิลาสินี อรรถกถาพุทธทศนิกาย พุทธวงศ์,” พระสูตรและอรรถกถาแปล พุทธทศนิกาย พุทธวงศ์ เล่มที่ 9 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 745-746. แต่ก็ยังไม่พบหลักฐานที่บ่งชี้ว่า มีการสร้างพระพิมพ์เป็นรูป “พระอดีตพุทธ” องค์เดียวเป็นการเฉพาะมาก่อนเลย ด้วยเหตุนี้ จึงแปลความว่า พระพิมพ์ที่เป็นรูปพระพุทธรูปองค์เดียวประทับอยู่ ใต้ต้นไม้เช่นนี้ น่าจะหมายถึง “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า” หรือพระพุทธรูปองค์ปัจจุบัน

³ “โพธิ์กถา ปฏิกิจสมุปบาทมนสิการ,” พระวินัยปิฎก เล่ม 4 มหาวรรค ภาค 1 และอรรถกถา (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 1.

⁴ “ราชายตนกถา,” เรื่องเดียวกัน, หน้า 24-25.

⁵ หม่อมหลวงภัทรารช จิระประวัติ ได้แปลความเบื้องต้นไว้ว่าน่าจะเป็น “จักร” ซึ่งเป็น สัญลักษณ์ของพระศากยมุนี ดู M.L. Pattaratorn Chirapravati, “The Cult of Votive Tablets in Thailand (sixth to thirteenth centuries),” (Ph.D. dissertation, Cornell University, 1994), 108. แต่ในภายหลังก็เห็นว่า ควรจะเป็นพัดมากกว่า ดู M.L. Pattaratorn Chirapravati, “Buddhist Votive Tablets and Amulets from Thailand,” Art from Thailand (Mumbai: Marg Publications, 1999), fig. 5.

มีลักษณะปลีกย่อยบางอย่างที่ต่างกันบ้าง โดยเฉพาะพระพิมพ์แบบเดียวกันนี้ที่พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ (ภาพที่ 66) ซึ่งมีการเขียนสีตกแต่งพระพิมพ์ด้วย ในขณะที่ไม่ปรากฏการตกแต่งเช่นนี้ในพระพิมพ์แบบเดียวกันจากลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีนเลย

เช่นเดียวกันกับพระพิมพ์แบบที่ 1.2 ที่เป็นพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิบนฐานดอกบัว ขนาบข้างด้วยเครื่องสูงอันประกอบไปด้วย วาลวิชนี จามร และฉัตร ก็เป็นพิมพ์ที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายเป็นอย่างมาก ในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีหลายแห่ง ตั้งแต่บริเวณภาคกลางไปจนถึงภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วยเช่นกัน ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์จากเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ (ภาพที่ 67) เป็นต้น ซึ่งพระพิมพ์ทั้ง 2 ดังกล่าวนี้น่าจะเป็นหลักฐานของการแพร่กระจายคติการสร้างพระพิมพ์สมัยทวารวดีจากทางภาคกลาง ขึ้นมายังภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็เป็นได้

1.2 พระพิมพ์แบบที่ 1.3 รูปพระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางวิตรรกมูทรา ก็เป็นการแสดงมูทราที่ไม่เกี่ยวข้องกับคติเรื่องพระชยานิพุทธรูปเช่นกัน มูทราดังกล่าวนี้น่าจะได้รับการอธิบายว่าเป็น “ปางทรงแสดงธรรม”⁶ ซึ่งแสดงสัญลักษณ์ด้วยการจับนิ้วพระหัตถ์เป็นรูปวงกลม การที่พระพุทธรูปแสดงปางวิตรรกมูทราอย่างพระพิมพ์แบบนี้ ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในศิลปะอินเดียแบบอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ 7-10)⁷ โดยพระพุทธรูปที่แสดงมูทราเช่นนี้ จะปรากฏอยู่ในภาพสลักเรื่องเหตุการณ์ตอนต่างๆ ในพุทธประวัติ เช่น ภาพสลักตอนพระพุทธเจ้ากำลังแสดงพระธรรมเทศนาแก่พระภิกษุ⁸ เป็นต้น เมื่อวัฒนธรรมทวารวดีรับแบบอย่างพระพุทธรูปแสดงวิตรรกมูทราเข้ามา ก็มักจะใช้กับภาพเหตุการณ์ในพุทธประวัติเสมอ เช่น แผ่นหินแกะสลักภาพพุทธประวัติตอน “มหาปฎิหาริย์” ที่ด้านหลังฐานชุกชีพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศนเทพวราราม (ภาพที่ 48) เป็นต้น

1.3 พระพิมพ์แบบแบบที่ 1.4, 1.5, 1.6 และ 1.7 ซึ่งจัดว่าเป็นกลุ่มพระพิมพ์ที่เป็นพระพุทธรูปยืนทั้งแบบสมถังก์และตรีภังค์ ซึ่งแม้ว่าพระพุทธรูปในแต่ละพิมพ์จะมีการแสดงมูทราที่แตกต่างกันไป แต่ทั้งหมดนี้ก็น่าจะหมายถึง “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า” ตามคติของนิกายเถรวาท เนื่องจากการปรากฏพระพุทธรูปเพียงองค์เดียวเช่นนี้ แตกต่างไปจากลักษณะของ “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า” ตามคตินิยมของนิกายมหายาน ที่จะไม่ค่อยปรากฏกายเดี่ยวๆ แต่จะปรากฏพร้อมกับพระ

⁶ หม่อมเจ้าสุภัททดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ 10 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538), 62.

⁷ เศษฐ์ ดิงสัญชติ, “การวิเคราะห์การแสดงวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์ของพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543), 11-12.

⁸ Amita Ray, Life and Art of Early Andhradesa (Delhi: n.p., 1983), fig.192.

โพธิสัตว์ข้างหน้าทั้งซ้ายขวา⁹ อีกทั้งพระพิมพ์กลุ่มนี้ก็ไม่ปรากฏองค์ประกอบอื่นใดเลย ที่บ่งบอกถึงความเป็นพระพุทธรูปเจ้าของนิกายมหายานด้วย

พระพิมพ์แบบที่ 1.4 และ 1.5 ซึ่งมีลักษณะเป็นพระพุทธรูปประทับยืนสมถังค์ น่าจะได้รับอิทธิพลมาจากพระพุทธรูปประทับยืน ในศิลปะอินเดียแบบคุปตะ-หลังคุปตะ ตัวอย่างเช่น พระพุทธรูปประทับยืนในซุ้มโค้ง ที่ถ้ำอชันดา หมายเลข 19 (ภาพที่ 46) เป็นต้น

ส่วนพระพิมพ์แบบที่ 1.6 และ 1.7 ที่ลักษณะเป็นพระพุทธรูปยืนแบบตริภังค์นั้น ก็น่าจะได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดียแบบคุปตะ-หลังคุปตะด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระพิมพ์แบบที่ 1.6 ที่เป็นพระพุทธรูปแสดงพระหัตถ์ข้างขวาวางลงในระดับพระโสณิกค้ำยปาง “วรมุทรา” พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นจับชายจีวรแนบกับพระอังสา ก็เป็นลักษณะที่คล้ายกับพระพุทธรูปที่ปรากฏในจิตรกรรมบนเสาหิน ที่ถ้ำอชันดา หมายเลข 9 (ภาพที่ 47)¹⁰ นอกจากนี้ ยังพบว่าการแสดงมุทราเช่นนี้ปรากฏในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครอีกด้วย ตัวอย่างเช่น พระพุทธรูปปางวรมุทรา จากถวลดาสอย (Tuol Ta Hoy) (ภาพที่ 68) เป็นต้น

กลุ่มที่ 2 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรูปเจ้ากับรูปสลูป

2.1 พระพิมพ์แบบที่ 2.1 รูปพระพุทธรูปประทับนั่งแบบปรลัมพปาทาสนะ (ประทับนั่งห้อยพระบาทเหมือนนั่งเก้าอี้) ภายในซุ้มยอดทรงศิขร แบบเดียวกันกับ “มหาวิหารโพธิ” ที่พุทธคยา ประเทศอินเดีย เป็นพระพิมพ์แบบที่พบแพร่หลายเป็นอย่างยิ่งในเขตลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน เนื่องจากพบในชุมชน โบราณที่สำคัญทุกแห่งในบริเวณนี้

พระพิมพ์แบบนี้ ควรหมายถึง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าขณะแสดงปฐมเทศนา คือ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ตามที่ระบุไว้ใน “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” ของพระวินัยปิฎกฝ่ายเถรวาท¹¹ สังเกตได้จากการแสดงมุทราขององค์พระ ที่เป็นการยกพระหัตถ์ขึ้นในระดับพระอุระ จับนิ้วพระหัตถ์ขวาเป็นวงกลมและใช้พระหัตถ์ซ้ายประคองไว้ เรียกว่า “ธรรมจักรมุทรา” หรือปาง

⁹ ภาสุข อินทรารุช, พุทธปฎิมาฝ่ายมหายาน, 57.

¹⁰ พระพุทธรูปในภาพจิตรกรรมที่ถ้ำอชันดา หมายเลข 9 มีลักษณะที่ค่อนข้างชัดเจน ว่าเป็นพระพุทธรูปปางลีลา ส่วนพระพุทธรูปในพระพิมพ์แบบที่ 1.6 และ 1.7 นี้ มีลักษณะการแสดงอิริยาบถที่อาจจะแปลความเป็นได้ทั้งการยืนแบบตริภังค์ หรือเป็นพระพุทธรูปปางลีลาด้วย

¹¹ “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร,” พระวินัยปิฎก เล่ม 4 มหาวรรค ภาค 1 และอรรถกถา (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 44-49.

ประทานปฐมเทศนา¹² ซึ่งการแสดงมูทราดังกล่าว ได้รับความนิยมากในศิลปะอินเดีย สามารถใช้ได้กับทั้งพระพุทธรูปประทับนั่งแบบปรียงาสนะ (นั่งขัดสมาธิ) และพระพุทธรูปประทับนั่งแบบปรลัมพาทาสนะ (ประทับนั่งห้อยพระบาทเหมือนนั่งเก้าอี้) เช่น พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ในถ้ำเอลโลรา หมายเลข 10 ทางภาคตะวันตกของอินเดีย (ภาพที่ 49) เป็นต้น

การใช้มูทราแบบดังกล่าว ในความหมายของ “ปางประทานปฐมเทศนา” น่าจะเริ่มขึ้นในศิลปะอินเดียแบบคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-11)¹³ เช่น พระพุทธรูปปางธรรมจักรมูทรา จากตำบลสารนาถ¹⁴ เป็นต้น ซึ่งในกรณีดังกล่าว นอกจากมูทราของพระพุทธรูปแล้ว ก็มักมีองค์ประกอบอย่างอื่นเป็นสัญลักษณ์สำคัญที่ปรากฏร่วมอยู่เสมอ เพื่อบ่งบอกถึงเหตุการณ์พุทธประวัติตอนดังกล่าว และมีให้สืบสานกับมูทราของ “พระชยานิพุทธไวโรจนะ” ที่นิยมทำธรรมจักรมูทราเช่นกัน¹⁵ นั่นก็คือธรรมจักรและกวางหมอบ ซึ่งสัญลักษณ์ดังกล่าวนี้ น่าจะมาจากความคิดความรายละเอียดที่ระบุไว้ใน “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” สำหรับ “ธรรมจักร” ที่ทำเป็นรูปวงล้อนั้น หมายถึง พระธรรมอันพระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศในครั้งนั้น ส่วนรูปกวางหมอบที่ปรากฏเป็นคู่ ก็มาจากนามสถานที่ที่ทรงประกาศพระธรรมเป็นครั้งแรก คือ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ซึ่งแปลว่า “ป่าที่เป็นที่อยู่ของกวาง”

เป็นที่น่าสังเกตว่า การที่สัญลักษณ์ธรรมจักรและกวางหมอบ ถูกใช้ในความหมายของเหตุการณ์พุทธประวัติตอนนี้ มีปรากฏมาตั้งแต่ก่อนที่จะมีการทำพระพุทธรูปที่ใช้พระหัตถ์แสดงปาง “ธรรมจักรมูทรา” เสียอีก เช่น พระพุทธรูปปางปฐมเทศนาในศิลปะแบบคันธาระ¹⁶ เป็นต้น แม้ว่าต่อมากจะมีกรคิดประดิษฐ์มูทราต่างๆ สำหรับพระพุทธรูปแล้วก็ตาม รูปธรรมจักรและกวางหมอบ ก็ยังคงเป็นสัญลักษณ์สำคัญที่มักจะปรากฏเสมอ ในภาพเล่าเรื่องหรือประติมากรรมที่แสดงถึงเหตุการณ์การแสดงปฐมเทศนา

สำหรับพระพิมพ์แบบที่ 2.1 นี้ จากสภาพเท่าที่พบ แม้ว่าจะไม่ชัดเจนนัก แต่ก็สังเกตได้ว่า แทบทุกชิ้นจะมีรูปนูนคล้ายรูปสัตว์ขนาดเล็ก ปรากฏอยู่ทั้งสองข้างฐานบัวรองรับพระบาทเสมอ (ภาพที่ 50) ซึ่งรูปสัตว์ดังกล่าวนี้ น่าจะหมายถึง “กวางหมอบ” นั่นเอง ลักษณะเช่นนี้ก็ปรากฏใน

¹² หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, 57.

¹³ เชษฐ ดิงสัญชลิ, “การวิเคราะห์การแสดงวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์,” 9.

¹⁴ David Snellgrove, The Image of The Buddha (n.p.: UNESCO, 1978), fig. 63.

¹⁵ ผาสุข อินทรารุช, พุทธปฎิมาฝ่ายมหายาน, 101.

¹⁶ Lolita Nehru, Origin of The Gandharan Style: A Study of Contributory Influences (Delhi: Oxford University Press, 1989), fig. 140.

พระพิมพ์แบบเดียวกันทั้งที่พบในประเทศอินเดีย¹⁷ และในประเทศพม่า¹⁸ ซึ่งเป็นหลักฐานที่เน้นย้ำว่า พระพิมพ์แบบนี้ ควรจะหมายถึงเหตุการณ์พุทธประวัติตอนแสดงปฐมเทศนาอย่างแน่นอน

ชুমฺทรวงศิขรที่ปรากฏในพระพิมพ์แบบนี้ เป็นสิ่งสำคัญอย่างหนึ่งที่น่าสนใจในการแปลความ เนื่องจากลักษณะของยอดทรงศิขรนี้ คล้ายกับส่วนยอดของ “มหาวิหารโพธิ” ที่พุทธคยา ประเทศอินเดีย (ภาพที่ 51) เป็นอย่างยิ่ง ซึ่งตำบลดุสิตคยา¹⁹ เป็นสังเขปนียสถานที่สำคัญ 1 ใน 4 แห่งที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ และพระพุทธเจ้าทรงกำหนดให้พุทธบริษัทได้ไปสักการะและปลงธรรมสังเวย¹⁹ เพราะเป็นจุดที่ตั้งของ “โพธิมณฑล” หรือต้นพระศรีมหาโพธิ์ (ภาพที่ 52) ซึ่งตรงโคนต้นมีพระแท่นวัชรอาสน์ ที่ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงประทับบำเพ็ญสมาธิ จนกระทั่งตรัสรู้บุตรสมาธิสัมโพธิญาณในที่สุด นอกจากนี้ ที่นี่ยังได้ชื่อว่าเป็นศาสนสถานที่พุทธศาสนิกชนให้ความสำคัญมากที่สุดด้วย ถึงขนาดมีคติความเชื่อเกี่ยวกับต้นพระศรีมหาโพธิ์และพระแท่นวัชรอาสน์แห่งนี้ว่า เป็นศูนย์กลางแห่งจักรวาลเลยทีเดียว²⁰

มหาวิหารโพธิ อาจถูกสร้างขึ้น ณ ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ตำบลพุทธคยา มาตั้งแต่สมัยราชวงศ์กุษาณะ ต่อมาก็คงได้รับการตกแต่งเพิ่มเติมในสมัยราชวงศ์คุปตะ และยังมีการบูรณะครั้งใหญ่ถึง 2 ครั้งโดยช่างชาวพม่าอีกด้วย²¹ ลักษณะเด่นทางสถาปัตยกรรมคือ ทรงยอดหลังคาวิหาร ที่ทำเป็นทรงสี่เหลี่ยมปลายสอบเข้าหากัน ด้านบนสุดของยอดเป็นสลับทรงกลมขนาดเล็ก ซึ่งทรงยอดหลังคาวิหารแบบนี้ เรียกว่า “ทรงศิขร” และถือว่าเป็นเอกลักษณ์เด่นอย่างหนึ่งของมหาวิหารโพธิ เมื่อมีการจำลองแบบไปสร้างยังที่ต่างๆ เช่น มหาวิหารโพธิ์ที่เมืองพุกาม และวัดมหาโพธาราม (วัดเจ็ดยอด) จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น ก็มักจะให้ความสำคัญกับการจำลองแบบทรงยอดหลังคาวิหารให้เป็นเช่นนี้ด้วย แม้แต่ในพระพิมพ์ที่รายละเอียดจำกัดอย่างเช่นพิมพ์นี้ ภาพหลังคาชুমฺทรวงศิขรที่ปรากฏอยู่ ก็มีรูปลักษณะที่คล้ายคลึงกับมหาวิหาร โพธิ์ที่เป็นต้นแบบมากพอสมควร

¹⁷ Alexander Cunningham, Mahabodhi or the Great Buddhist Temple under the Bodhi Tree at Buddha-Gaya (Varanasi: Euroka Publication, 1982), pl. XXIV [C].

¹⁸ G.H. Luce, Old Burma Early Pagan Vol 3. (New York : J.J. Augustin Publisher, 1970), pl. 50-52.

¹⁹ “มหาปริณิพพานสูตร,” พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 245.

²⁰ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, “มหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาและการจำลองแบบ,” วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร (ภาคการศึกษาปลาย, 2529): 20.

²¹ เรื่องเดียวกัน, 22.

อย่างไรก็ตาม การที่องค์ประกอบต่างๆของพระพิมพ์แบบนี้ บ่งบอกว่าควรจะหมายถึง เหตุการณ์พุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าแสดงปฐมเทศนา ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ไม่ว่าจะเป็น การแสดงมูทราแบบ “ธรรมจักรมูทรา” ของพระพุทธรูป และรูปกวางขนาดเล็กที่ขนาบข้างบัวรอง พระบาทอาจทำให้การแปลความว่า ชุ่มทรงยอดศิขรินในพระพิมพ์แบบนี้ หมายถึง มหาวิหารโพนี ณ ตำบลพุทธคยา อันเป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้²² อาจจะไม่สอดคล้องกับบริบทที่ปรากฏ ในภาพพระพิมพ์แบบนี้เท่าใดนัก

ในทางกลับกัน หากบริบทของภาพพระพิมพ์แบบนี้ หมายถึง การแสดงปฐมเทศนา ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวันแล้วนั้น ชุ่มหลังคาทรงยอดศิขรินที่ปรากฏอยู่ในพิมพ์นี้ ก็น่าจะหมายถึง อาคารที่เรียกว่า “ศาสนสถานหลัก” (Main Temple) ที่ตำบลสารนาถ (ภาพที่ 53) ซึ่งก็คือบริเวณป่า อิสิปตนมฤคทายวันแต่เดิมนั่นเอง ซึ่งอาคารหลังนี้ตั้งอยู่ตรงกลางกลุ่ม โบราณสถานตำบลสารนาถ ลักษณะแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยม มีห้องคูหาตรงกลาง นักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่า ลักษณะทรง ยอดหลังคาที่สมบูรณ์ ก็ควรเป็นยอดทรงศิขรินเช่นเดียวกับมหาวิหาร โพนีที่พุทธคยา (ภาพที่ 54)²³

แม้ว่าปัจจุบันจะเหลืออยู่เพียงส่วนฐานเท่านั้น แต่ในอดีต ศาสนสถานหลักแห่งนี้ คงจะเป็นอาคารสำคัญในพุทธสถานตำบลสารนาถ ด้วยตำแหน่งที่ตั้งที่อยู่ตรงกลางบริเวณพอดิ อีกทั้งมี ข้อสันนิษฐานว่า อาคารหลังนี้น่าจะตรงกับ อาคารที่จารึกในสมัยราชวงศ์คุปตะเรียกว่า “มุลันธ กุฎี” และอาจเป็นที่เดียวกันกับ “วิหารสูง 200 ฟุต มีส่วนยอดสุดเป็นอามลกะ ที่ประดิษฐานพระ พุทธรูปสำริดปางปฐมเทศนาขนาดเท่าพระองค์จริง” ซึ่งถูกกล่าวถึงในบันทึกของพระภิกษุจีนนาม ว่า เหียนจั้ง (Hiuen Tsang) ก็เป็นไปได้²⁴

หากชุ่มทรงศิขรินที่ปรากฏในพระพิมพ์แบบนี้ หมายถึง ศาสนสถานหลักที่ตำบลสารนาถ ก็อาจแปลความได้ว่า พระพิมพ์แบบนี้ น่าจะหมายถึง สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวันนั่นเอง ซึ่งจะสอดคล้องกับบริบทอื่นๆในภาพดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นด้วย

²² นิตพันธ์ ศิริทรัพย์, “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม,” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524), 49.

²³ Percy Brown, Indian Architecture (Buddhist and Hindu Periods) (Bombay: D.B. Taraporevala Sons & Co. Private, 1976), pl. XXXIX.

²⁴ Debala Mitra, Buddhist Monuments (Calcutta: Sahitya Samsad, 1971), 67-68.

สำหรับจารึกอักษรเทวนาครี ที่อยู่ด้านล่างใกล้บวรของพระบาทนั้น ได้มีการอ่านจารึกใน พระพิมพ์แบบเดียวกันนี้ ที่ค้นพบในแคว้นสินธ์ ประเทศอินเดียแล้ว พบว่าเป็นจารึกคาถาเย ธมฺมาฯ ภาษาสันสกฤต²⁵

2.2 พระพิมพ์แบบที่ 2.2 รูปพระพุทธเจ้าปางภูมิสถาปนา (ปางมารวิชัย) ภายในชุ่ม ยอดทรงศิขร แบบเดียวกันกับ “มหาวิหารโพธิ” ที่พุทธคยา ประเทศอินเดีย ซึ่งก็เป็นพระพิมพ์อีก แบบหนึ่ง ที่พบแพร่หลายตามชุมชนโบราณในเขตลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน และอาจจะแพร่ หลายกว่าพระพิมพ์แบบที่ 2.1 ด้วยซ้ำไป

ภาพที่ปรากฏในพระพิมพ์แบบนี้ น่าจะมีความหมายเกี่ยวกับ เหตุการณ์พุทธประวัติช่วง ก่อนที่จะตรัสรู้²⁶ ซึ่งเกิดขึ้น ณ ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม (ตำบลพุทธคยา) โดย พระพุทธรูปองค์กลางที่แสดงปางภูมิสถาปนา ซึ่งนิยมเรียกว่า “ปางมารวิชัย” สื่อความหมายถึง ตอนที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับบำเพ็ญวิปัสสนาอยู่ ณ โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ พญามารได้ยก กองทัพมาขับไล่พระพุทธเจ้า ให้ออกไปจากโพธิบัลลังก์ พระพุทธเจ้าจึงทรงเหยียดพระหัตถ์ขวาลงพื้นปฐพี อ้างถึงสัตตสดกมหาทาน ที่ทรงกระทำเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร ซึ่งแผ่น พื้นปฐพีก็บังงัดเสียดกัมปนาทรับเป็นพยานยืนยันด้วย จนกองทัพพญามารต้องพ่ายแพ้กลับไป²⁷

บริบทอื่นๆภายในภาพพระพิมพ์นี้ก็สอดคล้องกันด้วย ดังจะเห็นได้จาก ชุ่มยอดทรงศิขร ก็ควรหมายถึง มหาวิหารโพธิ ณ ตำบลพุทธคยา (ภาพที่ 51) สถานที่เกิดเหตุการณ์ตามเนื้อเรื่อง กิ่งก้านสาขาของต้นไม้ที่อยู่เบื้องหลังชุ่มยอดทรงศิขร ก็คือต้นพระศรีมหาโพธิ์ (ภาพที่ 52)

การที่ถือว่า “มหาวิหารโพธิ” เป็นสัญลักษณ์หมายถึง ตำบลพุทธคยา สถานที่พระสัมมา สัมพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเพียรจนกระทั่งตรัสรู้นั้น เป็นที่นิยมมากมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์ปาละ ซึ่งเห็น ได้จากความนิยมในการจำลองแบบวิหารทรงศิขรดังกล่าวนี้ ทำเป็นรูปจำลองขนาดเล็ก (Model)²⁸

²⁵ Henry Cousens, “Buddhist Stupa at Mirpur-Khas, Sind,” Archaeological Survey of India : Annual Report 1909-1919 (Calcutta: Superintendent Government Printing, 1914), 88.

²⁶ M.L. Pattaratorn Chirapravati, “The Cult of Votive Tablets in Thailand (sixth to thirteenth centuries),” 70.

²⁷ “ชาติกัฏฐกถา อวิทุเรนิทาน” พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 6. (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 120-121.

²⁸ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, “มหาวิหารโพธิที่พุทธคยาและการจำลองแบบ,” 20-22, รูปที่ 4.

หรือการถ่ายแบบมาสร้างเป็นวิหารขนาดใหญ่ เช่น วิหารมหาโพธิ์ที่เมืองพุกาม เจดีย์ชเวดากุจีที่เมืองพะโค (หงสาวดี) ประเทศพม่า เป็นต้น รวมถึงความนิยมในการพิมพ์รูปมหาวิหารแห่งนี้ลงบนพระพิมพ์ด้วย

สำหรับรูปสลูปที่อยู่รอบๆ ชุ่มทรงศิขรนั้น ก็อาจหมายถึง สลูปขนาดเล็กที่พุทธศาสนิกชนสร้างถวายเป็นพุทธบูชา ซึ่งก็มีอยู่จริงที่บริเวณโดยรอบมหาวิหารโพธิ์ ตำบลพุทธคยาด้วย²⁹ (ภาพที่ 55) จากองค์ประกอบภาพที่มีชุ่มยอดทรงศิขรและสลูปขนาดเล็กโดยรอบ ทำให้อาจแปลความได้ว่า พระพิมพ์แบบนี้ควรจะหมายถึง สถานที่ที่พระพุทธรูปประทับผจญมาร และบำเพ็ญเพียรจนกระทั่งตรัสรู้ ณ ตำบลพุทธคยานั่นเอง

น่าสังเกตว่า พระพิมพ์ทั้งแบบที่ 2.1 และ 2.2 ล้วนมีองค์ประกอบภาพที่ให้ความสำคัญกับสถานที่ มากกว่าที่จะให้ความสำคัญกับเนื้อเรื่องในพุทธประวัติ ซึ่งน่าจะเป็นการแสดงถึงคติการนับถือ “สังเวชนียสถาน” มากกว่าที่จะสื่อความหมายถึงเรื่องพุทธประวัติโดยตรง

สำหรับลักษณะของพระพิมพ์ทั้งสองแบบดังกล่าวนี้ เป็นแบบที่นิยมสร้างขึ้นเป็นอย่างมากทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย ในสมัยราชวงศ์ปาละ ต่อมาก็ได้แพร่กระจายความนิยมนี้เข้ามายังประเทศพม่า ดังที่ปรากฏหลักฐานพระพิมพ์แบบนี้เป็นจำนวนมากในชุมชนโบราณสมัยเมืองพุกาม ช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 อีกด้วย ซึ่งน่าสังเกตว่า ในประเทศไทยจะพบพระพิมพ์แบบดังกล่าวนี้ เฉพาะในบริเวณพื้นที่ที่สามารถติดต่อกับประเทศพม่าได้ คือ บริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีนนี้ และบริเวณแคว้นทริภุญชัยทางภาคเหนือเท่านั้น จึงอาจกล่าวได้ว่ากลุ่มพระพิมพ์แบบ “ชุ่มพุทธคยา” ทั้งสองแบบนี้ ก็น่าจะหลักฐานแสดงถึงการรับอิทธิพลทางพุทธศาสนาจากทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย โดยผ่านมาจากชุมชนโบราณในประเทศพม่านั้นเอง

2.3 พระพิมพ์แบบที่ 2.3 รูปพระพุทธรูปปางภูมิสมุทรมุทรา (ปางมารวิชัย) ภายได้ชุ่มวงโค้งต่อเนื่อง ซึ่งมีนัครางกันอยู่ตรงตำแหน่งเหนือเศียรพระพุทธรูป เบื้องหลังปรากฏกิ่งก้านสาขาของต้นไม้อัน ซึ่งควรหมายถึง “ต้นพระศรีมหาโพธิ์”³⁰

²⁹ นิติพันธุ์ ศิริทรัพย์, “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม,” 49.

³⁰ ต้นไม้อันที่พระพุทธรูปเจ้าตั้งแต่อดีตจนถึงองค์ปัจจุบันประทับนั่งตรัสรู้นั้น แม้ว่าจะเป็นต้นไม้อันต่างชนิดกันก็ตาม ก็ล้วนแต่เรียกว่า “โพธิ์รุกข” (ต้นโพธิ์) ทั้งสิ้น คุรายละเอียดใน “มธุรัตตวิลาสินี อรรถกถาขุททกนิกาย พุทธวงศ์,” พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ เล่มที่ 9 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 745-746. อย่างไรก็ตาม ด้วยเหตุที่ก็ยังไม่พบหลักฐานที่บ่งชี้ถึงการสร้างพระพิมพ์เป็นรูป “พระอดีตพุทธ” องค์เดียวเป็นการเฉพาะมาก่อน ดังนั้นจึงแปลความว่า น่าจะหมายถึง “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า” หรือพระพุทธรูปองค์ปัจจุบัน

เมื่อพิจารณาจากองค์ประกอบโดยรวม จะเห็นว่าพระพิมพ์แบบที่ 2.3 นี้ มีความคล้ายคลึงกับแบบที่ 2.2 ที่ได้กล่าวไปแล้วเป็นอย่างมาก หากแต่มีจุดที่แตกต่างกันเล็กน้อย คือ แบบที่ 2.2 จะมียอดซุ้มเป็นทรงศิขรแบบมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาอย่างชัดเจน ส่วนพระพิมพ์แบบ 2.3 นี้ กลับไม่ปรากฏยอดทรงศิขรเลย มีแต่ฉัตรและกิ่งก้านสาขาของต้นพระศรีมหาโพธิ์ปรากฏอยู่เท่านั้น ซึ่งอาจแปลความได้ว่า พระพิมพ์แบบที่ 2.3 นี้ น่าจะเน้นความสำคัญที่ “ต้นพระศรีมหาโพธิ์” ในฐานะที่เป็น “สังเวชนียสถาน” ที่พระพุทธเจ้าประทับผจญมารและบำเพ็ญเพียรจนกระทั่งตรัสรู้ มากกว่าที่จะเน้นตัวอาคารยอดทรงศิขรของมหาวิหารโพธิ์ก็ได้ อีกทั้งยังอาจเป็นต้นแบบ (Prototype) ของพระพิมพ์แบบที่มีภาพซุ้มยอดทรงศิขรแบบมหาวิหารโพธิ์อีกด้วย³¹

2.4 พระพิมพ์แบบที่ 2.4 รูปพระพุทธเจ้าปางชยานมูทรา ประทับอยู่ใต้ต้นไม้ (อาจเป็นต้นพระศรีมหาโพธิ์) มีสнопทรงกลมยอดแหลมสูงชันข้าง ซึ่งลักษณะดังกล่าวคล้ายกับพระพิมพ์ที่พบในภาคใต้เป็นอย่างมาก เช่น พระพิมพ์จากเมืองโบราณยะรัง จังหวัดปัตตานี³² เป็นต้น การแปลความคติการสร้างพระพิมพ์แบบนี้มีอยู่ 2 แนวความคิด ซึ่งแนวความคิดแรกเห็นว่า ควรหมายถึงพระเมตไตรย (พระศรีอาริยมตไตรย ผู้เป็นอนาคตพุทธ) เนื่องจากพระพุทธรูปองค์นี้ประทับนั่งอยู่ท่ามกลางสноп³³ ส่วนอีกแนวความคิดหนึ่งเห็นว่า ควรหมายถึง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ซึ่งเป็นที่นิยมสร้างรูปกันในสมัยทวารวดีอยู่แล้ว³⁴ สังเกตได้การแสดงชยานมูทรา และการที่ประทับอยู่ใต้ต้นไม้ อาจแปลความต่อไปได้อีกว่า เป็นภาพเหตุการณ์พุทธประวัติ ตอนที่ประทับนั่งตรัสรู้ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ณ โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์³⁵

³¹ M.L. Pattaratorn Chirapravati, “The Cult of Votive Tablets in Thailand (sixth to thirteenth centuries),” 70.

³² พรทิพย์ พันธุโกวิท และ ภัคพดี อยู่คงดี, “โบราณวัตถุที่ได้จากการขุดแต่งโบราณสถานบ้านจาละ กลุ่มเมืองโบราณยะรัง อ.ยะรัง จ.ปัตตานี,” *ศิลปากร* 40, 4 (กรกฎาคม-สิงหาคม, 2540): 90.

³³ Piriya Krairiksh, “The Chula Pathon Cedi Architecture and Sculpture of Dvaravati,” (Ph.D. dissertation, Harvard University, 1975), 278, quoted in M.L. Pattaratorn Chirapravati, “The Cult of Votive Tablets in Thailand (sixth to thirteenth centuries),” 106.

³⁴ Nandana Chutiwongs, “The Iconography of Avalokitesvara in Mainland South East Asia,” (Ph.D. dissertation, University of Amsterdam, 1984), 231.

³⁵ นิตินันท์ ศิริทรัพย์, “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม,” 51-52.

จากทั้งสองแนวความคิดนี้ จะเห็นว่าแนวความคิดที่สอง ที่อธิบายว่าพระพิมพ์แบบนี้ ควรหมายถึง พระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีความเป็นไปได้มากกว่าการอธิบายว่า เป็นภาพของพระเมตไตรย (อนาคตพุทธ) เนื่องจากตามปรกติแล้ว รูปเคารพของพระเมตไตรย จะไม่แสดงชยานมูทรา หากแต่จะใช้พระหัตถ์แสดงมูทราอื่นๆ เช่น ธรรมจักรมูทรา อภัยมูทรา เป็นต้น แม้ว่าจะมีรูปสลูปลซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่สื่อความหมายถึงพระเมตไตรย แต่โดยทั่วไปแล้ว รูปพระเมตไตรยก็มักจะมีรูปสลูปลขนาดเล็ก ปรากฏอยู่บนมงกุฎหรือหน้ามวยพระเกศา³⁶ มากกว่าที่จะทำเป็นสลูปลใหญ่ ขนาบข้างองค์พระเช่นนี้ และการทำรูปสลูปลขนาบข้างองค์พระเช่นนี้ ก็ปรากฏในงานประติมากรรมสมัยทวารวดี ที่หมายถึง “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า” ด้วย เช่น พระพุทธรูปนาคปรก จากดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี (ภาพที่ 56) เป็นต้น

ดังนั้น พระพิมพ์แบบที่ 2.4 นี้ จึงควรที่จะหมายถึง “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า” ตามคติของนิกายเถรวาท ในขณะที่ประทับนั่งตรัสรู้อยู่ ณ โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์นั่นเอง

2.5 พระพิมพ์แบบที่ 2.5 รูปพระพุทธรูปประทับนั่งแบบวัชรสาสนะ ประทับอยู่บนฐานรูปกลีบบัว หรือบัลลังก์ปัทมาสน์ที่มีพนักพิงด้านหลัง และปรากฏรูปสลูปลทรงกลมขนาดเล็กอยู่บนพนักบัลลังก์ข้างพระเศียร ซึ่งอาจแปลความได้ว่าเป็น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในคติความเชื่อของทั้งนิกายเถรวาทและมหายาน และเนื่องจากไม่ปรากฏภาพต้นไม้ที่มีพุ่มยอดเหนือเศียรองค์พระ จึงอาจจะเป็นรูปพระชยานิพุทธอมิตากะ ในพุทธศาสนานิกายมหายานก็ได้ เนื่องจากรูปพระชยานิพุทธองค์ดังกล่าว มักจะแสดงชยานมูทราเป็นสัญลักษณ์สำคัญเสมอ

เมื่อได้พิจารณาองค์ประกอบอื่นๆ ที่ปรากฏในพระพิมพ์ชิ้นนี้ เช่น การประทับนั่งแบบวัชรสาสนะ และการมีจารึกอักษรเทวนาครีด้านล่างได้ฐานบัว³⁷ ก็ล้วนเป็นสิ่งที่บ่งชี้ถึงความเกี่ยวข้องกับคติของนิกายมหายานด้วย เนื่องจากรูปเคารพของนิกายมหายานนิยมประทับนั่งแบบวัชรสาสนะ และอักษรเทวนาครีก็เป็นอักษรที่นิยมใช้จารึกภาษาสันสกฤต อันเป็นภาษาหลักในนิกายมหายาน ดังนั้น พระพิมพ์แบบที่ 2.5 นี้ จึงน่าจะสร้างขึ้น ภายใต้คติความเชื่อของนิกายมหายานก็เป็นได้ อีกทั้งลักษณะองค์ประกอบโดยรวมของพระพิมพ์ชิ้นนี้ มีความคล้ายคลึงกับพระพิมพ์ที่ค้นพบทางภาคใต้ ศาสตราจารย์มอง บวสเซอร์เชอติเยร์ จึงมีความเห็นว่า พระพิมพ์ชิ้นนี้น่าจะเป็นหลักฐานที่แสดงถึงการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างเมืองโบราณอุทองกับชุมชนโบราณทางภาคใต้อีกด้วย³⁸

³⁶ ศาสตราจารย์อินทราวุธ, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 57.

³⁷ จารึกบนพระพิมพ์ชิ้นนี้ ยังไม่ได้รับการอ่าน-แปลจากผู้เชี่ยวชาญ

³⁸ Jean Boisselier, “Travaux de la mission archéologique française en Thaïlande (juillet-novembre 1966),” Arts Asiatiques. XXV, 1972 : 33.

กลุ่มที่ 3 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธเจ้ากับรูปบุคคลอื่นๆ

3.1 พระพิมพ์พระพุทธรูปแสดงมหาปาฏิหาริย์ แบบที่ 1 พิมพ์นี้เป็นแบบที่พบมากในเขตจังหวัดนครปฐม แม้ว่าพระพิมพ์แบบนี้จะมีองค์ประกอบภาพที่ปรากฏหลายอย่าง แต่ทั้งหมดก็มีความหมายบ่งบอกค่อนข้างแน่ชัดว่า ควรเป็นภาพเหตุการณ์พุทธประวัติตอน “ยมกปาฏิหาริย์” ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์ภาษาบาลี ของพุทธศาสนานิกายเถรวาทหลายเล่ม เช่น ในคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา (อรรถกถาธรรมบท ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย) ปรากฏอยู่ในตอนที่ชื่อว่า “ยมกปาฏิหาริย์วัตถุ”³⁹ และในคัมภีร์ชาตกัฏฐกถา (อรรถกถาชาดก ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย) ปรากฏอยู่ในตอนต้นของอรรถกถาเรื่อง “สรภชาดก”⁴⁰ เป็นต้น ซึ่งคัมภีร์ภาษาบาลีเหล่านี้ เป็นส่วนขยายความของพระไตรปิฎกที่เรียบเรียงขึ้น ณ เกาะลังกา โดยพระพุทธโฆสะ ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 10⁴¹ และได้กล่าวถึงตอน “ยมกปาฏิหาริย์” ไว้ว่า

ครั้งหนึ่ง พวกเดียรฉิย์ (นักบวชนอกศาสนา) ได้มาทำทนายให้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแสดงปาฏิหาริย์แข่งกับพวกตน พระองค์จึงได้เสด็จไปยังเมืองสาวัตถีเพื่อที่จะแสดงปาฏิหาริย์ ณ โคนต้นคันทามพฤกษ์ (ต้นมะม่วง) ในราชอุทยานของพระเจ้าปเสนทิโกศล แม้ว่าพวกเดียรฉิย์จะพยายามทำลายต้นมะม่วงทั้งหมด แต่พระองค์ก็สามารถบันดาลให้เกิดต้นมะม่วงใหญ่ได้ในชั่วพริบตา ในครั้งนั้นพระสาวกหลายรูปทูลขอรับแสดงปาฏิหาริย์ปราบพวกเดียรฉิย์แทน แต่พระองค์ทรงห้ามไว้และยืนยันจะกระทำด้วยพระองค์เท่านั้น ซึ่งปาฏิหาริย์ที่ทรงกระทำมีอยู่ 2 อย่างคือ ทรงบันดาลให้เกิดท่อน้ำและท่อไฟพุ่งพล่านออกจากพระวรกายทุกทิศทาง และทรงเนรมิตรูป “พระพุทธนิรมิต” คือรูปกายของพระองค์เองในอิริยาบถต่างๆเป็นจำนวนมาก ทั้งยังได้ทรงแสดงธรรมโต้ตอบกับรูปนิรมิตเหล่านั้นด้วย ในที่สุดพวกเดียรฉิย์ก็พ่ายแพ้ต่อพระพุทธบารมีไป⁴²

องค์ประกอบภาพของพระพิมพ์แบบที่ 3.1 นี้ สอดคล้องกับเรื่องราวที่กล่าวมาแล้วเป็นอย่างดี ดังจะเห็นได้จาก ตรงกลางภาพมีพระพุทธรูปประทับนั่งแบบปรยงกาสนะ แสดงวัตรรกมูทรา ซึ่งตรงกับที่กล่าวไว้ว่า “พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโต้ตอบกับรูปนิรมิต ขณะกระทำยมก

³⁹ “ธัมมปทัฏฐกถา พุทธวรรควรรณา,” พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่มที่ 1 ภาคที่ 2 ตอนที่ 3 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 287-322.

⁴⁰ “ชาตกัฏฐกถา อรรถกถาเตรสนิบาด สรภชาดก,” พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 6 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 331-336.

⁴¹ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), 294-295.

⁴² “ธัมมปทัฏฐกถา พุทธวรรควรรณา,” 291-307.

ปาฏิหาริย์” เนื้อพระพุทธรูปมีฟุ้งยอกกึ่งก้านสาขาของต้นไม้ปรากฏอยู่อย่างชัดเจน ควรหมายถึง “ต้นมะม่วง” ส่วนบนที่มีรูปกลุ่มของพระพุทธรูปเจ้าขนาดเล็กหลายองค์ แสดงอิริยาบถต่างๆ มีทั้งแบบประทับนั่งและประทับยืน ก็คือ “พระพุทธรูปนิรมิต” ที่ทรงบันดาลให้เกิดขึ้น ส่วนรูปบุคคลขนาดเล็กที่นั่งคล้ายกับกำลังแสดงปางธยานมุทรา (?) ซ้ำๆพุทธรูปดังกล่าวข้างละ 1 คนนั้น มีการตีความว่า อาจจะเป็น “พระโมคคัลลานะ” และ “พระอุบลวรรณา”⁴³ ซึ่งอยู่ร่วมในเหตุการณ์ตอนนี้ด้วย สำหรับรูปบุคคลทรงเครื่องที่ยืนอยู่ชิดขอบนอกทั้งสองข้างนั้น อาจเป็น “พระอินทร์” และ “พระพรหม”⁴⁴ เบื้องล่างของภาพที่มีรูปคล้ายแท่นวางเครื่องสักการะ ทั้งสองข้างของแท่นนี้จะมีรูปบุคคลนั่งคุกเข่าหันหน้าเข้าหากันนั้น น่าจะหมายถึง “พระเจ้าปเสนทิโกศล” และประชาชนที่มีชมพระพุทธรูปใน การแสดงยมกปาฏิหาริย์⁴⁵ ส่วนถัดมาที่มีรูปบุคคลแสดงท่าทางคล้ายกำลังเดินอยู่ทั้งสองข้างนั้น อาจหมายถึง “ปฐมกัศสปะ” และเหล่าเดียริศย์ที่กำลังพ่ายแพ้หนีไป⁴⁶

เหตุที่สามารถระบุได้ว่า พระพิมพ์แบบที่ 3.1 เป็นภาพเล่าเรื่องตามคัมภีร์ภาษาบาลีของ พุทธศาสนานิกายเถรวาท ก็เพราะมีรูป “ต้นมะม่วง” ที่มักจะถูกกล่าวถึงเสมอในคัมภีร์ภาษาบาลี แต่ไม่ปรากฏในคัมภีร์ภาษาสันสกฤตของนิกายอื่นเลย

ภาพเหตุการณ์ตอน “ยมกปาฏิหาริย์” อย่างที่ปรากฏในพระพิมพ์แบบที่ 3.1 นี้ เป็นที่นิยมมากในศิลปะทวารวดี เนื่องจากพบว่า มีการทำเป็นภาพสลักขนาดใหญ่เล่าเรื่องดังกล่าวนี้ด้วย เช่น แผ่นหินแกะสลักขนาดใหญ่จากเมืองนครปฐม ที่เบื้องหลังฐานชุกชีพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศนเทพวราราม (ภาพที่ 48) เป็นต้น ซึ่งมีองค์ประกอบภาพที่เปรียบเทียบกับพระพิมพ์แบบนี้ได้เช่นกัน

3.2 พระพิมพ์พระพุทธรูปแสดงมหาปาฏิหาริย์ แบบที่ 2 พิมพ์นี้เป็นแบบที่พบมากในเขตจังหวัดราชบุรี องค์ประกอบภาพที่ปรากฏในพระพิมพ์แบบนี้มีหลายอย่าง ซึ่งค่อนข้างซับซ้อนในการแปลความคติการสร้าง อย่างไรก็ตาม ก็มีการศึกษาและแปลความหมายพระพิมพ์นี้ไว้ดังนี้

⁴³ Pierre Dupont, *L'Archéologie Mône de Dvâravatî* (Paris: École Française d'Extrême-Orient, 1959), 48.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ มีการแปลความว่าบุคคลดังกล่าวคือ พญานาคันนทและอุปนันทะ ตามเนื้อเรื่องใน คัมภีร์ทิวาวัตาน แม้ว่าจะไม่สอดคล้องกับองค์ประกอบอื่นๆและไม่เหมือนกับที่ระบุไว้ในคัมภีร์ก็ตาม ดู M.L. Pattaratorn Chirapravati, “The Cult of Votive Tablets in Thailand (sixth to thirteenth centuries),” 118.

⁴⁶ Pierre Dupont, *L'Archéologie Mône de Dvâravatî*, 48.

3.2.1 หมายถึง พุทธประวัติตอน “แสดงมหาปาฏิหาริย์” ตามคติความเชื่อในคัมภีร์ภาษาสันสกฤต ดังเช่นที่ปรากฏในคัมภีร์ทิวายาทาน (Divyavadana) ของพุทธศาสนานิกายหินยานแบบสรวาสตีวาท⁴⁷ ที่กล่าวไว้ว่า เมื่อพระพุทธองค์ทรงรำพึงถึงวารจิตของสัตว์โลก และประสงค์จะแสดงมหาปาฏิหาริย์ ณ เมืองสรวาสตี (สาวัตถี) ในช่วงนั่นเอง พระอินทร์ พระพรหม พร้อมทั้งเทวดาอีกหลายแสนองค์ได้ลงมาเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วย โดยที่พระพรหมไปประทับอยู่ทางด้านขวา ส่วนพระอินทร์ไปประทับอยู่ข้างซ้ายของพระพุทธองค์ ขณะนั่นเอง ก็มีราชาแห่งนาคสองตนนามว่า นันทะและอุปนันทะ ได้เนรมิตดอกบัวขึ้นดอกหนึ่ง ใหญ่เท่าล้อเกวียนและมีกลีบหลายพันกลีบ กลีบเหล่านั้นล้วนแต่เป็นทองคำทั้งสิ้น ส่วนก้านนั้นเป็นเพชรพลอย ครั้นแล้วจึงนำดอกบัวนี้ขึ้นถวายพระพุทธองค์ พระพุทธองค์ได้ทรงรับและเสด็จขึ้นประทับนั่งขัดสมาธิบนดอกบัวนั้น แล้วทรงเนรมิตดอกบัวเช่นเดียวกันนั้นขึ้นอีกดอกหนึ่ง มีพระพุทธรูปนิรมิตของพระพุทธองค์ประทับอยู่เช่นกัน แล้วปรากฏรูปพระพุทธองค์ทั้งข้างหน้า ข้างหลัง และรอบๆพระองค์ เป็นจำนวนนับไม่ถ้วน เฝ้าไปจนถึงชั้นอกนิษฐ์ พระพุทธรูปเหล่านี้บางองค์จิ่งกรม บางองค์ประทับยืน บางองค์ประทับนั่ง บางองค์บรรทม บางองค์ทรงบันดาลให้เกิดเป็นแสงสว่าง บางองค์ทรงบันดาลให้เกิดฝน บางองค์ทรงบันดาลให้เกิดเปลวไฟ ซึ่งแต่ละองค์ก็ได้วิสาขธรรมซึ่งกันและกันด้วย⁴⁸

เหตุที่แปลความว่าพระพิมพ์ชิ้นนี้เป็นภาพเหตุการณ์ตอนดังกล่าวนี้ เนื่องจากตรงส่วนล่างใต้องค์พระประธาน มีรูปบุคคลหนึ่งกำลังทำท่าจับก้านดอกบัวชูขึ้นรองรับพระพุทธเจ้า ซึ่งน่าจะหมายถึงราชาแห่งนาค ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ทิวายาทานนั่นเอง⁴⁹

3.2.2 หมายถึง คติความเชื่อเรื่อง “อัมฤตมหาโพธิสัตว์” (Astamahabodhisattva) เนื่องจากบริเวณรอบๆองค์พระประธานนั้น มีรูปกลุ่มบุคคลยืนแบบตริภังค์โดยมีสิ่งของอยู่ในมือ (ดอกบัว?) โดยทางด้านขวาขององค์พระประธานมี 3 องค์ ส่วน ด้านซ้ายของพระประธานมีองค์เดียว ถัดขึ้นมาด้านบนก็มีรูปบุคคลปรากฏกายบนก้อนเมฆเพียงครึ่งองค์ คล้ายกำลังลอยอยู่บน

⁴⁷ แม้ว่า “ทิวายาทาน” จะเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นในพุทธศาสนานิกายสรวาสตีวาท แต่ในคัมภีร์นี้ก็พบอิทธิพลแนวความคิดและคติความเชื่อตามแบบนิกายมหายานอย่างเด่นชัดด้วย ดู ภาสุข อินทรารุช, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 26.

⁴⁸ Alfred Foucher, “The Great Miracle at Çrāvastī,” The Beginnings of Buddhist Art and Other Essays in Indian and Central-Asian Archaeology (New Delhi: Indological Book Shop, 1972), 153-159.

⁴⁹ พิริยะ ไกรฤกษ์, “ประติมากรรมสมัยทวารวดีที่บริเวณถ้ำเขางู จังหวัดราชบุรี,” ศิลปและโบราณคดีในประเทศไทย เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2518), 86.

อากาศ โดยทางด้านขวาขององค์พระประธานมี 3 องค์ ส่วนด้านซ้ายของพระประธานมีองค์เดียว เช่นกัน ซึ่งรูปกลุ่มบุคคลดังกล่าวนี้ ส่วนสวมผ้าคลุมยาวแบบโธติ มีมวยผมสูงคล้ายชฎามุกุฏ ทั้งยังประทับยืนแบบตรีภังค์อยู่เคียงข้างและล้อมรอบพระพุทธเจ้าอีกด้วย ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้ตรงกับ “พระโพธิสัตว์” ที่ปรากฏภายในฐานะบริวารของพระพุทธเจ้า ตามความเชื่อของนิกายมหายานอย่างชัดเจน เมื่อสังเกตดูจะพบว่ารูปกลุ่มของ “พระโพธิสัตว์” ในพิมพ์นี้ มีจำนวนรวมกันทั้งสิ้น 8 องค์ คือ ประทับยืนเคียงข้างพระพุทธเจ้า 4 องค์ และลอยอยู่บนก้อนเมฆอีก 4 องค์ ซึ่งน่าจะหมายถึง “อัญมมहाโพธิสัตว์” หรือพระโพธิสัตว์ที่ยิ่งใหญ่ทั้งแปดองค์⁵⁰

เมื่อพิจารณาการแปลความดังที่ได้กล่าวมานี้ จะเห็นว่าแนวความคิดที่ว่า พระพิมพ์แบบนี้ หมายถึงคติเรื่อง “อัญมมहाโพธิสัตว์” อาจจะไม่สอดคล้องกับบริบทอื่นๆที่ปรากฏในภาพเท่าใดนัก เนื่องจากคติเรื่อง “อัญมมहाโพธิสัตว์” ซึ่งเป็นที่นิยมมากในพุทธศาสนานิกายมหายานสกุลวัชรยาน มักจะแสดงภาพพระโพธิสัตว์ผู้ยิ่งใหญ่ทั้งแปด ประทับแวดล้อมองค์ “พระชยานิพุทธไวโรจนะ” ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ “มหาไวโรจนะสูตร” ที่ระบุว่า พระชยานิพุทธไวโรจนะ เป็นผู้ประกาศธรรมต่อพระโพธิสัตว์ทั้งปวง ซึ่งพระโพธิสัตว์ทั้งแปดองค์นี้ ได้แก่ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์อากาศครรภ พระโพธิสัตว์วัชรปาลี พระโพธิสัตว์กษิตครรภ พระโพธิสัตว์สรรวนิวรรณวิศกัมภิน พระโพธิสัตว์ไมเตรธยะ (เมไตรยะ) พระโพธิสัตว์สมันตภัทร และพระโพธิสัตว์มัญชุศรี ซึ่งเมื่อรวมกับพระไวโรจนะแล้วก็ป็นสัญลักษณ์ของจักรวาล⁵¹

หากพิจารณาตามคติเรื่อง “อัญมมहाโพธิสัตว์” ที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า มีข้อแตกต่างไปจากองค์ประกอบภาพของพระพิมพ์นี้หลายอย่าง เช่น ในพระพิมพ์ชิ้นนี้ มีรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งแสดงปางชยานมูทรา ซึ่งแน่นอนว่าไม่ใช่รูป “พระไวโรจนะ” เนื่องจากพระไวโรจนะจะปรากฏกายด้วยการแสดงปางธรรมจักรมูทราเสมอ⁵² อีกทั้งพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในพระพิมพ์ชิ้นนี้ ยังประทับอยู่ใต้ต้นไม้อีกด้วย ซึ่งน่าจะหมายถึง “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า” ซึ่งมีพุทธประวัติหลายตอนเกี่ยวข้องกับต้นไม้มากกว่า นอกจากนี้ โบราณวัตถุที่แสดงถึงคติ “อัญมมहाโพธิสัตว์” ส่วนใหญ่มักจะปรากฏภาพพระโพธิสัตว์ทั้งแปดองค์ ในลักษณะที่เท่าเทียมกัน คือสามารถเห็นพระวรกายของทุกองค์ได้อย่างชัดเจน และมีขนาดที่เท่ากันทุกองค์ด้วย ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์รูป “อัญมมहा

⁵⁰ Nandana Chutiwongs, “The Iconography of Avalokitesvara in Mainland South East Asia,” 227.

⁵¹ พิริยะ ไกรฤกษ์, ประวัติศาสตร์ศิลป์ในประเทศไทย ฉบับคู่มือให้นักศึกษา (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2528), 60.

⁵² ศาสุข อินทรารุช, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 101.

โพธิสัตว์” จากจังหวัดสุราษฎร์ธานี (ภาพที่ 57) เป็นต้น ซึ่งต่างจากรูปพระโพธิสัตว์ในพระพิมพ์แบบนี้ ที่จะปรากฏกายเต็มองค์เพียง 4 องค์ ส่วนอีก 4 องค์จะปรากฏแค่ครึ่งองค์อยู่บนท้องฟ้า อีกทั้งยังมีการแสดงภาพที่บ่งบอกถึง ความสำคัญของพระโพธิสัตว์ที่ประทับยืนอยู่ใกล้องค์พระประธานที่สุดด้วย เพราะมีพระวรกายที่ใหญ่โตเด่นชัดกว่าพระโพธิสัตว์และบุคคลอื่นๆ ในภาพทั้งสิ้น

ส่วนแนวความคิดที่แปลความพระพิมพ์ชิ้นนี้ว่า ควรหมายถึงเหตุการณ์ในพุทธประวัติตอน “แสดงมหาปาฏิหาริย์” ตามเรื่องในคัมภีร์ทิวาวทาน ของพุทธศาสนิกายหินยานแบบสรวาสติวาท ซึ่งเป็นที่ยอมรับแพร่หลายในนิคายมหายานด้วยนั้น เมื่อพิจารณาแล้วจะพบว่าองค์ประกอบภาพบางอย่างมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวนี้ด้วย กล่าวคือ รูปบุคคลที่ตรงเบื้องล่างของภาพ ซึ่งกำลังทำท่าจับก้านดอกบัวชูขึ้นรองรับพระพุทธเจ้า นั้น น่าจะหมายถึง “ราชาแห่งนาค” ผู้เฝ้าดอกบัวพันกลีบเพื่อถวายแด่พระพุทธองค์ ตามที่ระบุไว้ในคัมภีร์ดังกล่าว ซึ่งรูปพญานาคชูดอกบัวถวายพระพุทธองค์เช่นนี้ เป็นสัญลักษณ์สำคัญอย่างหนึ่งของภาพเหตุการณ์ตอนมหาปาฏิหาริย์ ที่ปรากฏมาตั้งแต่ในศิลปะอินเดียแล้ว เช่น ภาพสลักเล่าเรื่องตอนแสดงมหาปาฏิหาริย์ ศิลปะคันธาระจาก Mohammed Nari (ภาพที่ 58) อายุราวพุทธศตวรรษที่ 7-9 และภาพสลักเล่าเรื่องตอนแสดงมหาปาฏิหาริย์ ศิลปะแบบหลังคุปตะ ที่ถ้ำอชันดา หมายเลข 7 (ภาพที่ 59) อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 เป็นต้น ซึ่งการแสดงภาพเหตุการณ์พุทธประวัติตอนนี้ โดยที่มีรูปพญานาคชูดอกบัวถวายพระพุทธองค์ ก็ปรากฏในศิลปะทวารวดีด้วย ตัวอย่างเช่น แผ่นหินแกะสลักภาพตอนแสดงมหาปาฏิหาริย์จากเมืองนครปฐม ปัจจุบันอยู่ที่ด้านหลังฐานชุกชีพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศนเทพวราราม (ภาพที่ 48) เป็นต้น ซึ่งแม้ว่าภาพที่ปรากฏบนแผ่นหินนี้ จะทำตามเนื้อเรื่องในคัมภีร์ภาษาบาลี ของพุทธศาสนิกายเถรวาท กล่าวคือ มีภาพต้นมะม่วง (คันชามพฤกษ์) ก็ตาม แต่ในภาพนี้ก็ยังคงปรากฏรูปพญานาคจับก้านดอกบัวชูขึ้นรองรับพระพุทธเจ้าเช่นกัน ซึ่งอาจหมายถึงการผสมผสานคติความเชื่อของฝ่ายมหายานเข้ากับฝ่ายเถรวาทก็เป็นได้ แต่สำหรับพระพิมพ์ชิ้นนี้ น่าจะทำตามคติความเชื่อของนิคายมหายานอย่างค่อนข้างชัดเจน เนื่องจากปรากฏภาพพระโพธิสัตว์ประทับยืนขนานข้าง ในฐานะบริวารของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นคติที่นิยมกันเป็นปกติในประติมานวิทยาของนิคายมหายานด้วย

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า พระพิมพ์แบบที่ 3.2 นี้ มักจะปรากฏจารีที่อยู่ด้านหลังเสมอ และมีลักษณะที่คล้ายกันทุกชิ้น กล่าวคือ เป็นจารีอักษรปัลลวะ ช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 12 ภาษาบาลี เนื้อความเป็นคาถาหัวใจริยสัง หรือที่รู้จักกันในนามว่า “คาถาเย ธมฺมาฯ” ความว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เยสํ เหตุ ตถาคโธ อหา
เตสญฺโย นิโรโธ เอวํ วาที มหาสมโณติ

จารึกด้านหลังพระพิมพ์นี้ เป็นจารึกที่เกิดจากรอยขีดด้วยวัตถุปลายแหลม ซึ่งบ่งชี้ทำขึ้นในช่วงก่อนที่จะนำพระพิมพ์ไปเผา แต่ข้อสำคัญก็คือ จารึกดังกล่าวนี้ใช้ “ภาษาบาลี”⁵³ อันเป็นภาษาที่ใช้ในพุทธศาสนานิกายเถรวาท นับว่าเป็นสิ่งที่แปลกพอสมควร เนื่องจากลักษณะภาพด้านหน้าของพระพิมพ์ บ่งบอกว่าทำตามคติความเชื่อของนิกายมหายานอย่างค่อนข้างชัดเจนดังที่ได้กล่าวไปแล้ว แต่ด้านหลังกลับมีจารึกคาถาเย ธมฺมาฯ ภาษาบาลี ตามแบบนิกายเถรวาท หากจะกล่าวว่าเป็นการหยิบยืมคาถาภาษาบาลีมาใช้ในกลุ่มชาวพุทธนิกายมหายาน ก็ไม่น่าจะเป็นไปได้ เนื่องจากคาถานี้มีในภาษาสันสกฤตที่นิกายมหายานใช้อยู่แล้วด้วย อย่างเช่น จารึกบนประภามณฑลพระพุทธรูปศิลา ศิลปะอินเดียแบบปาละ ที่สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนำมาจากพุทธคยา ความว่า

เย ธมฺมา เหตุปรภวา เหตุ เตษํ ตถาคโตะ หยวตฺต

เตษํ จ โย นิโรธ เหววาทิ มหาศฺรมณํ⁵⁴

ในเมื่อคาถาภาษาสันสกฤตมีอยู่แล้ว เหตุใดกลุ่มชาวพุทธนิกายมหายาน จึงต้องไปหยิบยืมคาถาภาษาบาลีมาใช้ในการทำพระพิมพ์ตามคติความเชื่อของตน ในทางกลับกันจารึกด้านหลังพระพิมพ์นี้ เกิดจากการขีดในระหว่างขั้นตอนการทำก่อนที่จะนำไปเผา บ่งบอกว่าผู้ผลิตพระพิมพ์แบบนี้ ควรจะเป็นกลุ่มคนที่ใช้คาถาภาษาบาลีอยู่แล้ว นั่นคือกลุ่มชาวพุทธนิกายเถรวาทนั่นเอง

เมื่อนำหลักฐานทางด้านจารึกเข้ามาประกอบการแปลความพระพิมพ์แบบนี้ จึงสรุปได้ว่า พระพิมพ์แบบ 3.2 เป็นพระพิมพ์ที่สร้างขึ้นโดยกลุ่มชาวพุทธนิกายเถรวาท ที่ได้มีการนำเอาคติความเชื่อและรูปแบบประติมานวิทยาของนิกายมหายานเข้ามาใช้ จึงเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชนที่นับถือพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ กัน ในสมัยทวารวดีได้เป็นอย่างดี

3.3 พระพิมพ์แบบที่ 3.3 พบเพียงชิ้นเดียวที่เมืองอู่ทอง ลักษณะเป็นพระพิมพ์ที่ค่อนข้างลบละเอียดไปมาก ตรงกลางเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งแบบปรตัมพาทาสนะ (นั่งห้อยพระบาท) พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นคล้ายจะแสดงปางธรรมจักรมูทรา แต่พระวรกายส่วนใหญ่หักหายไป ทั้งสองข้างของพระประธาน ปรากฏรูปบุคคลยืนขนานข้าง โดยบุคคลทางด้านขวาขององค์พระ สวมผ้าถุงยาวประทับยืนทำตริภังค์ ส่วนบุคคลทางด้านซ้ายขององค์พระ ประทับยืนทำตริภังค์เช่นกันแต่สวมผ้าถุงสั้น

⁵³ ปีเตอร์ สกิลลิง และसानติ ภัคคีคำ, “คำอธิบายโบราณวัตถุบางชิ้นในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอู่ทอง,” พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอู่ทอง (ปทุมธานี: สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 2, 2545), 51.

⁵⁴ “จารึกหลักที่ 33,” ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักนายกรัชมณตรี, 2508), 8.

การสร้างพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท น่าจะเป็นสิ่งที่วัฒนธรรมทวารวดีได้รับมาจากอิทธิพลพุทธศาสนานิกายมหายาน จากศูนย์กลางในอินเดียภาคเหนือและแคว้นเดคข่าน ซึ่งในดินแดนดังกล่าวนี้ นิยมสร้างประติมากรรมพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทเป็นอย่างมาก ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-13⁵⁵ ดังเช่น พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ศิลปะแบบหลังคุปตะ ในถ้ำเอลโลว์ร่า หมายเลข 10 (ภาพที่ 49) เป็นต้น สำหรับรูปบุคคลที่ขนาบข้างองค์พระนั้น น่าจะเป็น “พระโพธิสัตว์” ที่ปรากฏภายในฐานะบริวารของพระพุทธรูป ตามคติความเชื่อของนิกายมหายาน การสร้างรูปประติมากรรมหมู่ 3 องค์เช่นนี้ สืบเนื่องมาจากคติที่สำคัญ 2 อย่างคือ

3.3.1 คติกรรมธาตุ คือ พระศากยมุนี เคียงข้างด้วยพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และพระโพธิสัตว์วัชรปาณี

3.3.2 คติมานุญพิทุท คือ พระศากยมุนี เคียงข้างด้วยพระโพธิสัตว์เมไตรยะ และพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร⁵⁶

ดังนั้นพระพิมพ์แบบที่ 3.3 นี้ จึงน่าจะสร้างขึ้นตามคติความเชื่อของพุทธศาสนานิกายมหายาน ในความหมายของ “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า” องค์ปัจจุบันที่มีพระโพธิสัตว์ประทับยืนเคียงข้างด้วยในฐานะบริวารนั่นเอง

3.4 พระพิมพ์แบบที่ 3.4 องค์ประกอบของพระพิมพ์แบบนี้ คล้ายกันมากกับพระพิมพ์ที่พบในภาคใต้⁵⁷ เช่น พระพิมพ์ดินดิบจากถ้ำเขากทะเล จังหวัดพัทลุง (ภาพที่ 60) เป็นต้น มีผู้แปลความคติการสร้างพระพิมพ์แบบเดียวกันนี้ว่า ควรจะหมายถึง เหตุการณ์ตอนที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดง “สัทธรรมปุณฑริกสูตร” (Saddharma-pundarika Sutra) แก่พระโพธิสัตว์และเทพเจ้าทั้งหลายบนภูเขากิษณภูฏ ⁵⁸ ซึ่งคัมภีร์ดังกล่าวเป็นพระสูตรสำคัญของนิกายมหายาน สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 7 เป็นภาษาสันสกฤตผสมภาษาปรากฤต กล่าวถึงระยะเวลาการแสดงธรรมของพระพุทธรูปว่า พระองค์ทรงแสดงธรรมชั้นต่ำต่อฝ่ายหินยาน (เถรวาท) ก่อน แล้วจึงแสดงธรรมชั้นสูงแก่ฝ่ายมหายานในภายหลัง ทั้งยังระบุว่าพระพุทธรูปทรงจำแนกคำสอนออกเป็น

⁵⁵ ผาสุข อินทรารุช, ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2542), 163-164.

⁵⁶ ผาสุข อินทรารุช, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 294.

⁵⁷ M.L. Pattaratorn Chirapravati, “The Cult of Votive Tablets in Thailand (sixth to thirteenth centuries),” 125.

⁵⁸ พิริยะ ไกรฤกษ์, “พระพิมพ์: ที่พบในภาคใต้ก่อนพุทธศตวรรษที่ 20,” สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้, เล่ม 6 (กรุงเทพฯ: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2529), 2287.

4 ส่วน เพื่อสั่งสอนสัตว์ทั้งหลายให้บรรลุนิพพาน สำหรับคำสอนชั้นสูงเพื่อให้ถึงซึ่งความเป็นพระพุทธรูปนั้น พระองค์ทรงสอนให้แก่พระโพธิสัตว์เท่านั้น⁵⁹

สำหรับองค์ประกอบภาพของพระพิมพ์แบบนี้ ประกอบด้วย ภาพพระพุทธรูปประทับนั่งแบบปรัลัมพาทาสนะอยู่ตรงกลาง พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นคล้ายจะแสดงปางวิตรรกมูทรา ในขณะที่พระหัตถ์ซ้ายวางอยู่ที่พระเพลา ซึ่งหมายถึงกำลังแสดงพระธรรมเทศนาอยู่ ทั้งสองข้างของพระประธาน ปรางูรูปบุคคลยืนขนบข้างในท่าตรีภังค์ พระหัตถ์คล้ายกำลังถือสิ่งของบางอย่าง (อาจเป็นดอกบัว หรือเส้าจามร) ซึ่ง ดร.นันทนา ชุติวงศ์ ตีความว่า ไม่น่าจะเป็นรูปพระอินทร์และพระพรหม แต่ควรเป็นรูปพระโพธิสัตว์ตามคตินิยามหายาน ซึ่งอาจเป็นได้ทั้งคู่ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรกับพระโพธิสัตว์ไมเตรญะ (เมตไตรย) หรือคู่ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรกับพระโพธิสัตว์วัชรปาณี⁶⁰ สำหรับส่วนบนของพระพิมพ์ ที่ปรากฏรูปพระพุทธรูปเจ้าแสดงปางชยานมูทรา 3 องค์ หม่อมหลวงภัทราธร จิระประวัติ ตีความว่า อาจหมายถึงรูป “พระชินะ” หรือพระชยานิพุทธรูปที่ประทับอยู่บนสวรรค์ ซึ่งเป็นรูปแบบประติมานวิทยาที่พบได้เสมอในศิลปะอินเดีย⁶¹ จึงเป็นที่ค่อนข้างแน่ชัดว่าพระพิมพ์แบบนี้ 3.4 น่าจะมีคติการสร้างมาจากพุทธศาสนานิกายหายานอย่างชัดเจน องค์ประกอบภาพของพระพิมพ์แบบนี้ สามารถเปรียบเทียบได้กับ ภาพสลักแสดงเหตุการณ์พุทธประวัติตอน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเทศนาสังฆกรรมปุณฺหวริกสูตรแก่พระโพธิสัตว์ ที่ปรากฏตามถ้ำทางพุทธศาสนาในประเทศอินเดีย⁶² ตัวอย่างเช่น ภาพสลักบนผนังถ้ำการ์ลี (Karle) ศิลปะแบบหลังคุปตะ ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 (ภาพที่ 61) เป็นต้น ซึ่งมีความคล้ายคลึงกันมากกับภาพบนพระพิมพ์ชิ้นนี้ หากแต่มีรายละเอียดอื่นๆเพิ่มขึ้นด้วย ดังนั้นพระพิมพ์แบบนี้ 3.4 นี้ อาจสร้างขึ้นโดยได้รับอิทธิพลรูปแบบทางประติมานวิทยาที่ปรากฏอยู่ตามภาพแกะสลักผนังถ้ำในอินเดีย หากแต่ตัดรายละเอียดบางส่วนออกไป เพื่อความเหมาะสมกับพื้นที่วัสดุที่มีขนาดเล็ก ซึ่งคติการสร้างเช่นนี้อาจจะได้รับผ่านมาจากคาบสมุทรมหาคไต้ เนื่องจากมีการค้นพบพระพิมพ์ลักษณะเช่นเดียวกันนี้เป็นจำนวนมากในบริเวณดังกล่าวด้วย

⁵⁹ ผาสุข อินทรารุช, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 286.

⁶⁰ Nandana Chutiwongs, “The Iconography of Avalokitesvara in Mainland South East Asia,” 225.

⁶¹ M.L. Pattaratorn Chirapavati, “The Cult of Votive Tablets in Thailand (sixth to thirteenth centuries),” 122.

⁶² Ibid.

3.5 พระพิมพ์แบบที่ 3.5 ลักษณะของพระพิมพ์ชิ้นนี้ คล้ายกับพระพิมพ์แบบที่ 3.4 เป็นอย่างมาก หากแต่มีข้อต่างกันบางประการ กล่าวคือ ในพระพิมพ์แบบ 3.5 พระพุทธรูปตรงกลาง เป็นประทับนั่งขัดสมาธิบนฐานสูง⁶³ พระหัตถ์ทั้งสองข้างแสดงปางวิตรรกมูทรา ซึ่งพระพุทธรูปขนาดเล็กที่อยู่เหนือขุมโค้งตอนบนของภาพ ก็แสดงมูทราในแบบเดียวกันนี้เช่นกัน ส่วนองค์ประกอบอื่นจะเหมือนกับพระพิมพ์แบบที่ 3.4 คือ มีรูปบุคคลยืนขนานข้างองค์พระประธานในท่าตริภังค์ บุคคลทางด้านขวาถือของในมือซ้าย ส่วนบุคคลทางด้านซ้ายก็ถือของด้วยมือขวา ของที่ถือนี้ลักษณะน่าจะเป็นดอกบัวแต่ไม่ชัดเจน

รูปพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ทั้งสองข้างแสดงปางวิตรรกมูทราเช่นนี้ คล้ายกับพระพุทธรูปสมัยทวารวดีหลายองค์ที่พบในเมืองอุทอง ซึ่งอาจเป็นลักษณะทางประติมานวิทยาที่นิยมสร้างในเมืองโบราณแห่งนี้ การที่มีรูปบุคคลขนานข้างเช่นนี้ น่าจะหมายถึง “พระโพธิสัตว์” ที่ปรากฏภายในฐานะบริวารของพระพุทธรูป ตามคติความเชื่อของนิกายมหายาน เช่นเดียวกับพระพิมพ์แบบที่ 3.3 และ 3.4 นั่นเอง

3.6 พระพิมพ์แบบที่ 3.6 พระพิมพ์แบบนี้ มีผู้ตีความไว้แล้วว่า น่าจะหมายถึง เหตุการณ์พุทธประวัติตอน “เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์” เนื่องจากพระพุทธรูปประทับยืนตรงกลางภาพนี้เป็นพระพุทธรูปที่แสดงปางวิตรรกมูทราทั้งสองพระหัตถ์ ซึ่งเรียกกันโดยทั่วไปว่า “ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์”⁶⁴ รูปบุคคลที่ยืนตริภังค์ขนานข้างองค์พระก็น่าจะหมายถึง พระอินทร์และพระพรหมที่ตามมาส่งเสด็จในครั้งนั้น ส่วนรูปบุคคลขนาดเล็ก 4 องค์ที่ด้านบนของภาพ ก็หมายถึง เหล่าเทพดาทั้งหลายที่มาส่งเสด็จพระพุทธรูปด้วย⁶⁵ ซึ่งเหตุการณ์พุทธประวัติตอนนี้ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ชาดกัญฐกถา (อรรถกถาชาดก ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย) ปรากฏอยู่ในตอนต้นของอรรถกถาเรื่อง “สรถชาดก” ความว่า หลังจากที่เสด็จขึ้นไปเทศนาพระอภิธรรมโปรดพุทธมารดา และเหล่าเทพดาทั้งปวงบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แล้ว พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ได้เสด็จกลับลงมายังมนุษยโลก โดยทางบันไดแก้วที่พระวิษณุกรรมเนรมิตไว้ ซึ่งครั้งนั้นพระอินทร์และพระพรหมได้ตามลงมาส่ง

⁶³ เนื่องจากพระพิมพ์มีขนาดเล็กมาก จึงไม่สามารถระบุได้แน่ชัดว่า ประทับนั่งแบบวัชรราสนะ หรือปรยงกาสนะ

⁶⁴ นิติพนธ์ ศิริทรัพย์, “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม,” 64.

⁶⁵ เรื่องเดียวกัน.

เสด็จทางบันไดเงินและบันไดทองคำด้วย โดยพระอินทร์เป็นผู้เชิญบาตรและจีวร ส่วนพระพรหมเชิญฉัตรกั้นถวายพระพุทธรเจ้า มีเหล่าเทพยดาในหมื่นจักรวาลมาส่งเสด็จด้วยเป็นอันมาก⁶⁶

อย่างไรก็ตาม การแปลความพระพิมพ์แบบนี้ ว่าแสดงเหตุการณ์ตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ อาจเป็นสิ่งที่ยังไม่ตรงประเด็นนัก เนื่องจากมีข้อที่น่าสังเกตหลายอย่าง เช่น การที่พระพุทธรูปสมัยทวารวดี แสดงปางวิตรรกมูทราทั้งสองพระหัตถ์เช่นนี้ ก็ไม่ได้หมายความว่าต้องหมายถึงตอน “เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์” เสมอไป เนื่องจากมูทราแบบนี้เป็น “มูทรากลาง” สำหรับพระพุทธรูปยืน ซึ่งไม่ได้เจาะจงว่าหมายถึงพระพุทธรเจ้าองค์ใดองค์หนึ่ง หรือหมายถึงพุทธประวัติตอนใดตอนหนึ่ง แต่เป็นเพียงมูทราที่ได้รับความนิยมสูงสุดในศิลปะทวารวดีเท่านั้น⁶⁷

นอกจากนี้ ตามเนื้อเรื่องที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ชาติกัฏฐกถา เทพผู้ที่ทำหน้าที่เชิญฉัตรกั้นถวายพระพุทธรเจ้า คือพระพรหม ซึ่งงานศิลปกรรมที่แสดงภาพเหตุการณ์ตอนนี้ ก็มักจะแสดงภาพพระพรหมกั้นฉัตรถวายพระพุทธรเจ้าด้วยเสมอ ตัวอย่างเช่น ภาพพระพุทธรูปตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ศิลปะแบบปาละ จากแคว้นเบงกอล⁶⁸ (ภาพที่ 62) เป็นต้น แม้ว่าบางครั้งจะปรากฏภาพพระอินทร์เชิญฉัตรแทนก็ตาม แต่รูปบุคคลเชิญฉัตร ก็เป็นสัญลักษณ์สำคัญของเหตุการณ์ตอนดังกล่าวนี้เสมอ ซึ่งถ้ามาพิจารณาองค์ประกอบภาพของพระพิมพ์แบบที่ 3.6 ก็จะพบว่าพระพุทธรเจ้าตรงกลางภาพ มีฉัตรกั้นอยู่เหนือพระเศียรด้วย แต่ฉัตรดังกล่าวไม่ได้ถูกเชิญโดยบุคคลที่ยืนตรีกัจจันขาบข้างองค์พระเลย จึงไม่น่าจะหมายถึงเหตุการณ์ตอน “เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์”⁶⁹

สำหรับรูปบุคคลที่ยืนขาบข้างองค์พระประธานนั้น ก็น่าจะเป็นกรณีเดียวกันกับพระพิมพ์แบบที่ 3.3, 3.4, 3.5 ที่หมายถึง “พระโพธิสัตว์” ที่ปรากฏภายในฐานะบริวารของพระพุทธรเจ้าตามคติความเชื่อของนิกายมหายานนั่นเอง อย่างไรก็ตาม ก็ไม่สามารถระบุได้แน่ชัดว่า เป็นพระ

⁶⁶“ชาติกัฏฐกถา อรรถกถาเตรสนีบาต สรภชาดก,” พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 6, 335.

⁶⁷ เชษฐ ติงสัญชิตี, “การวิเคราะห์การแสดงวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์,” 79-80.

⁶⁸ Susan L. Huntington, The Pala-Sena School of Sculpture (Leiden: E.J.Brill, 1984), fig.232.

⁶⁹ Nandana Chutiwongs, “The Iconography of Avalokitesvara in Mainland South East Asia,” 225.

โพธิ์ศัตว์องค์ใด เนื่องจากทรงถือดอกบัวเหมือนกันทั้งคู่⁷⁰ ส่วนรูปบุคคลขนาดเล็กที่ปรากฏอยู่ด้านบนของภาพ ก็ไม่น่าจะหมายถึงเหล่าเทพดาที่มาส่งเสด็จด้วย เนื่องจากบุคคลดังกล่าวประทับนั่งขัดสมาธิ จึงควรที่จะหมายถึงพระพุทธเจ้ามากกว่า ซึ่งอาจจะเป็นพระชยานิพุทธ ที่ประทับอยู่บนสวรรค์ตามคติความเชื่อของนิกายมหายานก็เป็นได้⁷¹ จึงอาจสรุปได้ว่า พระพิมพ์แบบที่ 3.6 นี้ น่าจะสร้างขึ้นตามคติความเชื่อของพุทธศาสนานิกายมหายานด้วยเช่นกัน

3.7 พระพิมพ์แบบที่ 3.7 เป็นพระพิมพ์ที่มีลักษณะพิเศษเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว คือเป็นภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งแสดงปางวิตรรกมูทรา โดยมีสัตว์ 2 ชนิด ได้แก่ ช้างและลิง ปรากฏอยู่เบื้องล่างขององค์พระ ซึ่งศาสตราจารย์ ดร. หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ได้แปลความไว้แล้วว่า ควรหมายถึง เหตุการณ์พุทธประวัติตอน “ปาเลไลยก์” ซึ่งเป็นเหตุการณ์ตอนเดียว ที่พระพุทธเจ้าทรงประทับอยู่ร่วมกับสัตว์ทั้ง 2 ชนิดนี้⁷² เรื่องราวของเหตุการณ์พุทธประวัติตอนนี้ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา (อรรถกถาธรรมบท ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย) ความว่า

ครั้งหนึ่ง เกิดการวิวาทกันในหมู่พระภิกษุชาวเมืองโกสัมพี แม้ว่าพระพุทธองค์จะตรัสสอนเท่าใดก็ไม่อาจสงบได้ พระพุทธองค์จึงเสด็จหลีกหนีไปจำพรรษา ณ ป่าปารีเลยกะ (ปาเลไลยก์) ซึ่งขณะที่ประทับอยู่ในป่านี้ ก็มีพญาช้างนามว่า “ปารีเลยกะ” หรือ “ปาเลไลยก์” มาคอยปฏิบัติดูแลเป็นพุทธอุปัฏฐากเสมอ นอกจากนี้ยังมีพญาวานรตัวหนึ่งเกิดเลื่อมใส จึงนำรวงผึ้งมาถวายพระพุทธองค์ ภายหลังวานรตัวนี้ตายลง ก็ได้ไปเกิดเป็นเทพบุตรบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ส่วนพญาช้างปาเลไลยก์ก็ได้คอยดูแลปรนนิบัติพระพุทธองค์เป็นอย่างดี จนกระทั่งพระพุทธองค์เสด็จกลับเมือง พญาช้างก็เศร้าโศกมากจนถึงกับล้ม แล้วไปเกิดเป็นเทพบุตรบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วย⁷³

⁷⁰ หม่อมหลวงภัทราธร จิระประวัติ กล่าวว่า อาจจะเป็นคู่ของพระโพธิ์ศัตว์อวโลกิเตศวรกับพระโพธิ์ศัตว์มัญชุศรี หรือพระโพธิ์ศัตว์อวโลกิเตศวรกับพระโพธิ์ศัตว์วัชรปาณีก็เป็นได้ ดู M.L. Pattaratom Chirapavati, “The Cult of Votive Tablets in Thailand (sixth to thirteenth centuries),” 137.

⁷¹ มีการตีความว่า รูปดังกล่าวอาจเป็น รูปกลุ่มของ “พระมานุสิพุทธ” คือพระพุทธเจ้าที่ลงมาตรัสรู้ในมนุษยโลก ตามคติของนิกายมหายาน ดู Ibid., 136.

⁷² หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “พระพิมพ์ปางเลไลยก์ในศิลปมอญ (ทวารวดี),” ศรีทวารวดีถึงศรีรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2537), 66-76.

⁷³ “ธัมมปทัฏฐกถา ยมกวรรคพรรณนา,” พระสุตตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่มที่ 1 ภาคที่ 2 ตอนที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 78-90.

เนื่องจากพระพิมพ์แบบที่ 3.7 สร้างตามเนื้อเรื่องในคัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลี จึงน่าจะเป็นพระพิมพ์ในพุทธศาสนานิกายเถรวาท ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะพิเศษทางประติมานวิทยาที่เกิดขึ้นในศิลปะทวารวดีเป็นครั้งแรก โดยยังไม่เคยปรากฏ ณ ที่แห่งใดมาก่อนเลย

กลุ่มที่ 4 พระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธเจ้าหลายองค์

4.1 พระพิมพ์แบบที่ 4.1 ลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้ เหมือนกับพระพิมพ์ที่พบในประเทศพม่าเป็นอย่างมาก จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นพิมพ์เดียวกัน ตัวอย่างเช่น พระพิมพ์รูปพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ ซึ่งมีจารึกภาษามอญของพระมหาลิขิตยัตริย์อาณาจักรพุกาม พบที่เมืองพะโค⁷⁴ (ภาพที่ 63) ซึ่งอาจเป็นต้นแบบของพระพิมพ์แบบที่ 4.1 นี้

การทำรูปพระพุทธเจ้า 5 พระองค์เช่นในพระพิมพ์นี้ น่าจะมาจากคติเรื่อง “พระพุทธเจ้า 5 พระองค์ที่มาตรัสรู้ในภัทรกัป” ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์พุทธวงศ์ เป็นส่วนหนึ่งของพระสูตรต้นตอปิฎกขุททกนิกาย ในตอนที่ชื่อว่า “พุทธปถินณกถา” ความว่า “ในภัทรกัปนี้ มีพระผู้นำ 3 พระองค์คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมนะ และพระกัสสปะ เราผู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในปัจจุบัน และพระเมตไตรย พระพุทธเจ้าในอนาคต พระพุทธเจ้า 5 พระองค์นี้เป็นปราชญ์ผู้อนุเคราะห์โลก”⁷⁵ ซึ่งคติเรื่องพระพุทธเจ้า 5 พระองค์นี้ ก็มีอยู่ในพุทธศาสนานิกายมหายานด้วย ซึ่งถือกันว่า “พระมานุสิพุทธ” ในภัทรกัปนี้มี 5 พระองค์เช่นกัน และมีนามตรงกับในคัมภีร์พุทธวงศ์ของนิกายเถรวาทด้วย หากแต่แปลงนามพระพุทธเจ้าเหล่านั้น เป็นภาษาสันสกฤต ได้แก่ พระกระษณันตะ, พระกนกมุณี, พระกาศยปะ, พระศากยมุณี และพระเมตไตรยะ⁷⁶

4.2 พระพิมพ์แบบที่ 4.2 ลักษณะของพระพิมพ์แบบที่ 4.2 ที่มีรูปพระพุทธเจ้าจำนวนมากเช่นนี้ เรียกกันโดยทั่วไปว่า “พระแผง” ซึ่งจะมีลักษณะที่คล้ายคลึงกันกับพระแผงจากแหล่งโบราณคดีอื่นๆ ทั้งที่พบในประเทศไทยและในประเทศพม่าเป็นอย่างมาก เช่น พระพิมพ์รูปพระแผง (พระพุทธเจ้าร้อยองค์) จากเมืองพุกาม ประเทศพม่า⁷⁷ (ภาพที่ 64) เป็นต้น ซึ่งคติการสร้างพระพิมพ์แบบพระแผงนี้ สันนิษฐานว่าคงจะสร้างขึ้นตามคติความเชื่อเรื่อง “พระอดีตพุทธ” ซึ่งเป็นที่

⁷⁴ Gardon H. Luce, *Old Burma-Early Pagan*, vol. 3 (New York: J.J. Augustin), pl. 63a.

⁷⁵ “พุทธปถินณกถา,” พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ เล่มที่ 9 ภาคที่ 2, 738.

⁷⁶ ผาสุข อินทรารุช, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 102.

⁷⁷ Gardon H. Luce, Old Burma-Early Pagan, pl.19a.

นิยมกันทั้งในพุทธศาสนานิกายเถรวาทและนิกายมหายาน ดังข้อความจากอปริมิตรารณีนิกายมหายาน ที่กล่าวว่า “พระพุทธเจ้าผู้ซึ่งได้บังเกิดมาแล้ว และที่กำลังจะเกิดมาอีก มีจำนวนมากมายิ่งกว่าเม็ดทรายริมฝั่งแม่น้ำคงคา”⁷⁸ พุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายานเชื่อว่า มีพระพุทธเจ้าประจำอยู่เสมอในโลกทั่วทุกทิศ ไม่ใช่เพียงแค่เสด็จมาตรัสรู้ในโลกมนุษย์แล้วนิพพานเหมือนคติของนิกายเถรวาท นิกายมหายานจึงขนานนามพระพุทธเจ้าทั้งปวงโดยรวมว่า “พระตถาคต” และถือว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันนี้ เป็นเพียงหนึ่งในบรรดาพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ไม่มีความพิเศษอันใด ซึ่งฝ่ายมหายานรู้จักพระองค์ในนามว่า “พระศากยมุนีพุทธะ” โดยจัดให้เป็นพระมานุสิพุทธองค์ปัจจุบัน ถือเป็นพระพุทธเจ้าที่ลงมาตรัสรู้ในโลกปัจจุบัน ซึ่งในคัมภีร์ลิลิตวิศตระและสังฆกรรมปุณทริกสูตร ได้พูดถึงพระพุทธเจ้าในลักษณะที่แปลกออกไปอีก และถือว่าพระพุทธเจ้า (พระตถาคต) มิได้สถิตอยู่ในโลกนี้เลย แต่สถิตอยู่บนสวรรค์ตามเขตต่างๆ ซึ่งเรียกกันว่า “พุทธเกษตร” หรือ “แดนแห่งพระพุทธเจ้า” และจะมีชื่อเรียกที่แตกต่างกันไป⁷⁹

คติเรื่องพระอดีตพุทธที่มีจำนวนมากมายมหาศาลเช่นนี้ ก็มีปรากฏในคัมภีร์ภาษาบาลีของนิกายเถรวาทด้วย ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นอิทธิพลมาจากคติของนิกายมหายานนั่นเอง เช่นที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิชนวิลาสินี (อรรถกถาอปทาน ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย) ความว่า

“บารมี 30 ประการมีทานบารมีเป็นต้น เป็นเหตุแห่งพุทธะทั้งหลายจำนวนมาก ซึ่งเปรียบดังเม็ดทรายในคงคา (คงคาว่าลูปมานัน อเนกสิ พุทธานัน ทานปารมิตาทีสมตีสปารมิตาการณานิ)”⁸⁰

ดังนั้น คติการสร้างพระพิมพ์แบบที่ 4.2 นี้จึงน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากคติเรื่อง “พระอดีตพุทธ” ที่มีจำนวนมากดังเม็ดทรายในแม่น้ำคงคา ซึ่งเป็นที่นิยมในพุทธศาสนานิกายมหายาน

⁷⁸ Alice Getty, The God of Northern Buddhism 2 nd ed.(Tokyo : Charles E. Tuttle Company,1962), 10, 16-21.

⁷⁹ ผาสุข อินทรารุช, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 34.

⁸⁰ วิสุทธิชนวิลาสินี นาม อปทานกถา (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญูณ, 2532), 122, อ้างถึงใน บำเพ็ญ ะวิน, “ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับแนวคิดเรื่อง “พุทธ” ในเอกสารล้านนา,” วรรณกรรมพุทธศาสนาในล้านนา (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2540), 201.

กลุ่มที่ 5 พระพิมพ์แบบที่เป็นรูปอื่นๆ

5.1 พระพิมพ์รูปพระสาวก เป็นกลุ่มพระพิมพ์ชุดสำคัญที่ได้จากการขุดแต่ง บริเวณด้านทิศใต้ของเจดีย์หมายเลข 11 เมืองอู่ทอง⁸¹ มีจำนวนทั้งสิ้น 8 ชิ้น จุดเด่นของพระพิมพ์ชุดนี้คือ ไม่มี “พระอุษณิษะ” บนพระเศียร ซึ่งโดยทั่วไปแล้วพระพุทธรูปจะต้องมีอุษณิษะ (กะโหลกที่โป่งนูนขึ้นมา) เสมอ ดังนั้นจึงสามารถกำหนดได้ว่า พระพิมพ์ชุดนี้ควรเป็นภาพ “พระสาวก” มากกว่าที่จะเป็นพระพุทธรูป

สิ่งที่น่าสนใจและเป็นหลักฐานยืนยันอีกอย่างหนึ่งว่า พระพิมพ์ชุดนี้เป็นภาพของพระสาวก ก็คือ จารึกที่ปรากฏอยู่ด้านหลังของพระพิมพ์แต่ละชิ้นในชุดนี้ จากรายงานการขุดแต่งของกรมศิลปากร มีการอ่านแปลจารึกด้านหลังพระพิมพ์ชุดนี้เพียง 2 ชิ้น เป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาบาลีระบุว่า เป็นนามของพระสาวกสำคัญของพระพุทธเจ้า⁸² ต่อมาก็มีการสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับพระพิมพ์ชุดนี้ใหม่อีกครั้ง ทำให้พบว่าพระพิมพ์ชุดนี้มีจารึกอยู่ทั้งหมด 7 ชิ้น⁸³ ซึ่งจารึกทั้งหมดนี้ ได้มีการอ่านและแปลความเพิ่มจนครบถ้วนดังนี้

- 5.1.1 “เมตเตยโยโก” หมายถึง พระศรีอาริยมตไตรย
- 5.1.2 “สาริปุตโต” หมายถึง พระสาริปุตระ
- 5.1.3 “มหาก...” หมายถึง พระมหากัสสปะ หรือ พระมหากัจจายนะ
- 5.1.4 “โกลิวิโส” หมายถึง พระโสโณ โกลิวิโส
- 5.1.5 “กงฺขาร...” หมายถึง พระกงฺขเรวตโต
- 5.1.6 “...รฺนโต” หมายถึง พระปฺนุโณ สุนาปรฺนโต
- 5.1.7 “...ธ...” ไม่ทราบความหมายชัดเจน เพราะปรากฏอักษรเพียงตัวเดียว⁸⁴

จากข้อมูลจารึกชุดนี้ พบว่าส่วนใหญ่เป็นนามของพระสาวกสำคัญ ที่ปรากฏอยู่บ่อยครั้งในพุทธประวัติ และนามพระสาวกที่ปรากฏในจารึกเหล่านี้ ก็ตรงกับนามของพระสาวกสำคัญ 80 องค์ ในคัมภีร์ภาษาบาลีของพุทธศาสนิกายเถรวาท ซึ่งพระสาวกกลุ่มนี้เป็นที่รู้จักกันในนามว่า

⁸¹ สมศักดิ์ รัตนกุล, รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานเมืองเก่าอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (พระนคร: กรมศิลปากร, 2509), 16-17.

⁸² เรื่องเดียวกัน.

⁸³ ปีเตอร์ สกิลลิง และसानติ ภักดีคำ, “จารึกพระสาวกและจารึกพระเจ้าสุทโธทนะ พบใหม่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอู่ทอง จ.สุพรรณบุรี,” *Fragile Palm Leaves Newsletter* No.7 (December 2002) : 11-13.

⁸⁴ เรื่องเดียวกัน.

“พระอสีติมหาสาวก” ซึ่งรายนามของพระอสีติมหาสาวกนี้ มีกล่าวไว้ในอย่างครบถ้วนอยู่ในคัมภีร์ปฐมคถาที่ปณี (อรรถกถาเถรคถา ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย) ดังนี้

“อัญญาสิโกณฑลโณ วโปโป ภัททิโย มหานาโม อสุสชิ นาลโก ยโส วิมโล สุพาหุ ปุณณชิ ความปติ อรุเวลกสุสโป นทิกสุสโป คยากสุสโป สาริปุตโต มหาโมคคัลลานะ มหากสุสโป มหากัจจายนะ มหาโกณฑลิตะ มหากปปีโน มหัจจุนโท อนรุทโท กงขารเวโต อานนโท นนทโก ภคูนนโท กิมพิโต ภัททิโย ราชุโล สีวลี อุปาลี ทพโพ อุปเสนโน ขทรวนียเรวโต ปุณณมณฑาณิปุตโต ปุณณโณ สุนาปรนโต โสโณ กุฎทิกณโณ โสโณ โกพิวิโส ราโช สุภูติ องคูลิมาโล วกถลิ กาพุทายี มหาอุทายี ปิณฑทวโจ โสภิตโต กุมารกสุสโป ฐฐปาโล วงศ์โส สภियो เสโล อุวาโน เมฆियो สาคโต นาคิตโต ลกณชกภัททิโย ปิณฑทวารทวาโช มหอปนุถโก จุพปนุถโก พากุโล กุณชชานโน ทารุจิริโย ยโสโช อชิตโต ติสสมเตตโย ปุณณโก เมตตคฺค โธตโก อุปสิโว นนโท เหมโก โตเทโย กโปโป ชตฺกณฺณิ ภัทราวุโธ อุทโย โปสาโล โมฆราชา ปิงคิโยติ เอเต อสีติมหาสาวกา นาม ฯ”⁸⁵

สำหรับจารึกชิ้นแรก ที่ปรากฏนามว่า “เมตเตยโยโก” นั้น ได้มีการศึกษาแปลความแล้วว่า น่าจะหมายถึง “พระศรีอารียเมตไตรย” ผู้เป็นพระอนาคตพุทธ ที่จะมาตรัสรู้ในภายภาคหน้า⁸⁶ ซึ่งค่อนข้างจะเป็นเรื่องแปลก ที่มีการแสดงภาพพระศรีอารียเมตไตรยในรูปลักษณะของพระสงฆ์ แม้ว่า จะมีปรากฏอยู่บ้างในงานประติมากรรมของศิลปะจีน⁸⁷ แต่ลักษณะเช่นนี้ก็ไม่น่าเป็นที่นิยมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ในทางกลับกัน จากข้อมูลจารึกทั้งหมดของพระพิมพ์ชุดนี้ พบว่าส่วนใหญ่เป็นนามของพระสาวกสำคัญในกลุ่ม “พระอสีติมหาสาวก” ดังนั้น นาม “เมตเตยโยโก” ซึ่งจารึกอยู่ในพระพิมพ์ชุดนี้ ก็น่าจะเป็นนามของพระสาวกรูปใดรูปหนึ่งในกลุ่ม “พระอสีติมหาสาวก” ด้วย ซึ่งเมื่อตรวจสอบแล้วพบว่า น่าจะหมายถึง “พระตีสสมเตตโย” ซึ่งมีรายนามอยู่ในกลุ่มพระอสีติมหาสาวกเช่นกัน

พระพิมพ์ชุดนี้ เป็นหลักฐานสำคัญที่บ่งบอกถึง การปรากฏขึ้นของคติการนับถือพระสาวกสำคัญในกลุ่ม “พระอสีติมหาสาวก” ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์ภาษาบาลีของพุทธศาสนานิกาย

⁸⁵ “ปฐมคถาที่ปณี ขุททกนิกายฐกถา วงศ์สูตรเถรคถาอาณณา,” สยามรกฎสส เตปิฎกฐกถา เล่มที่ 26 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535), 871.

⁸⁶ จิรัสสา คชาชีวะ, “คำ “เมตเตยโย” ที่เก่าที่สุดที่ได้พบจากหลักฐานประเภทจารึกในประเทศไทย,” ดำรงวิชาการ รวมบทความทางวิชาการคณะโบราณคดีปี 2546 (กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546), 30.

⁸⁷ ผาสุข อินทรารุช, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 188-189.

เถรวาท ที่มีมาตั้งแต่สมัยทวารวดีแล้ว คติดังกล่าวน่าจะเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของนิกายเถรวาท เนื่องจากไม่ปรากฏการนับถือและการสร้างรูปเคารพของ “พระอสีติมหาสาวก” ในนิกายมหายานเลย

5.2 **ชิ้นส่วนพระพิมพ์รูปบุคคลยืนตรีภังค์** ค้นพบในบริเวณเมืองอุทอง จำนวน 2 ชิ้น เป็นชิ้นส่วนพระพิมพ์ตรงมุมล่าง ปรากฏรูปบุคคลยืนแบบตรีภังค์ โดยเอียงกายและย่อเข่าค่อนข้างมากกว่าพระพุทธรูป พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นเสมอพระอุระ คล้ายจะแสดงปางวิตรรกมูทรา พระหัตถ์ซ้ายที่วางไว้ตรงพระโสณิกำลังถือวัตถุอย่างหนึ่ง ที่มีก้านยาวไปถึงพระพาหา (อาจเป็นดอกบัว) บุคคลนี้สวมผ้าถุงยาวประมาณพระขงฆ์ เห็นขอบผ้าถุงด้านหลังอย่างชัดเจน ซึ่งชิ้นส่วนทั้งสองชิ้นนี้ น่าจะมาจากพระพิมพ์แบบเดียวกัน (หรืออาจจะแตกหักจากพระพิมพ์ชิ้นเดียวกันก็ได้) เนื่องจากมีลักษณะที่คล้ายกัน หากแต่สลับข้างกันเท่านั้น

ศาสตราจารย์ฌอง บวสเชอลิเยร์ กล่าวว่า ชิ้นส่วนพระพิมพ์รูปบุคคลยืนตรีภังค์จากเมืองอุทองนี้ มีลักษณะตรงกับรูปบุคคลที่ปรากฏอยู่ในพระพิมพ์ขนาดใหญ่ ซึ่งพบที่บ้านคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี⁸⁸ (ภาพที่ 65) พระพิมพ์ชิ้นดังกล่าวนี้มีขนาดใหญ่กว่าพระพิมพ์โดยทั่วไป เป็นภาพพระพุทธรูปประทับบนดอกบัวแสดงวิตรรกมูทราอยู่ตรงกลาง ทั้งด้านซ้ายขวา ตอนล่างมีรูปบุคคลยืนตรีภังค์ถือดอกบัวทั้งสองข้าง (ซึ่งเหมือนกับชิ้นส่วนพระพิมพ์จากเมืองอุทอง) ส่วนตอนบนถัดขึ้นมาเป็นรูปบุคคลยืนประนมมืออยู่ทั้งสองข้าง ด้านบนสุดมีรูปเทวดากำลังเหาะ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สินชัย กระจวนแสง ได้แปลความไว้ว่า พระพิมพ์จากบ้านคูเมืองนี้ทำตามคติเรื่อง “มหาปาฏิหาริย์” ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ทิวาวทาน ภาษาสันสกฤต ซึ่งรูปบุคคลที่ยืนตรีภังค์ถือดอกบัวทั้งสองข้างนั้น หมายถึง ราชาแห่งนาค คือ นันทะและอุปนันทะ ซึ่งในคัมภีร์ทิวาวทานระบุไว้ว่า เป็นผู้เนรมิตดอกบัวพันกลีบถวายแด่พระพุทธรองค์ ขณะกำลังจะทรงแสดงมหาปาฏิหาริย์⁸⁹

จากที่กล่าวมานี้สรุปได้ว่า ชิ้นส่วนพระพิมพ์รูปบุคคลที่ยืนตรีภังค์ถือดอกบัว จากเมืองอุทองนี้ น่าจะเป็นแบบเดียวกันกับพระพิมพ์ขนาดใหญ่จากบ้านคูเมือง ที่ทำตามคติเรื่อง “มหาปาฏิหาริย์” ในคัมภีร์ทิวาวทาน ภาษาสันสกฤต รูปบุคคลนี้ควรเป็นรูปพญานาคนันทะและอุปนันทะตามที่ปรากฏในคัมภีร์ดังกล่าวนี้

5.3 **แม่พิมพ์พระพิมพ์รูปสลูปล** พบเพียงชิ้นเดียวที่ในบริเวณเมืองนครปฐม น่าสังเกตว่าภาพสลูปลในแม่พิมพ์ชิ้นนี้ มีความคล้ายคลึงกับแผ่นดินเผารูปสลูปลที่พบที่เมืองนครจำปาศรี อำเภอ

⁸⁸ Jean Boisselier, “Travaux de la mission archéologique française en Thaïlande (juillet-novembre 1966),” 45.

⁸⁹ สินชัย กระจวนแสง, “พระพิมพ์ที่พบที่บ้านคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี,” รายงานประกอบวิชาโบราณคดี (นครปฐม : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522), 7.

นาคน จังหวัดมหาสารคาม⁹⁰ ซึ่งลักษณะเป็นสถูปมีส่วนองค์ระฆังรูปร่างคล้ายหม้อน้ำ มีมาลัยรัดอก
ภาคกลาง เหนือองค์ระฆังเป็นส่วนยอดที่รูปร่างคล้ายแจกันซ้อนกันขึ้นไปจนถึงปลียอด

การที่แม่พิมพ์ชิ้นดังกล่าว มีลักษณะคล้ายคลึงกับรูปสถูปดินเผา ในศิลปะทวารวดีทาง
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ก็อาจจะหมายความว่า โบราณวัตถุชิ้นนี้ ถูกนำมาจากชุมชนโบราณทาง
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีความนิยมทำรูปสถูปแบบนี้อยู่แล้ว ซึ่งคติการสร้างสถูปดินเผาเช่นนี้ ก็ไม่
เป็นที่นิยมในกลุ่มวัฒนธรรมทวารวดีทางภาคกลาง ในเขตลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีนเลย

⁹⁰ มยุรี วีระประเสริฐ. “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่พบที่นาคน จังหวัดมหาสารคาม,”
ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสตศตวรรษที่ 15 การประชุมทางวิชาการระดับ
ชาติฝรั่งเศสไทย ครั้งที่ 1 (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531), รูปที่ 22.

บทที่ 6

บทสรุป

จากผลการวิเคราะห์หัตถ์ความและเปรียบเทียบพระพิมพ์ดินเผาทั้ง 5 กลุ่ม 24 แบบ ทำให้ได้ข้อสรุปเกี่ยวกับพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่พบตามชุมชนโบราณต่างๆ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ดังนี้

คติของการสร้างที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนานิกายต่างๆ

จากการศึกษาวิเคราะห์พบว่า พระพิมพ์ดินเผาเหล่านี้สร้างขึ้นตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนาทั้ง 2 นิกาย คือ นิกายเถรวาท และนิกายมหายาน ซึ่งพระพิมพ์บางแบบก็มีองค์ประกอบที่แสดงให้เห็นถึงคติจากนิกายใดนิกายหนึ่งอย่างชัดเจน แต่พระพิมพ์บางแบบก็สามารถตีความคติของการสร้างว่าอาจจะเป็นได้ทั้งสองนิกาย สามารถจำแนกได้ดังนี้

พระพิมพ์ที่แสดงถึงคติพุทธศาสนานิกายเถรวาท มีจำนวนทั้งสิ้น 11 แบบ ได้แก่

1. กลุ่มพระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรูปเจ้าองค์เดียว มีอยู่ 7 แบบ ได้แก่

- 1.1 พิมพ์ที่ 1.1 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางชยานมูทราองค์เดียว
- 1.2 พิมพ์ที่ 1.2 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางชยานมูทราแวดล้อมด้วยเครื่องสูง
- 1.3 พิมพ์ที่ 1.3 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางวิตรรกมูทรา
- 1.4 พิมพ์ที่ 1.4 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนแสดงปางวิตรรกมูทราในซุ้มโค้ง
- 1.5 พิมพ์ที่ 1.5 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนแสดงปางวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์
- 1.6 พิมพ์ที่ 1.6 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนตรีกัมภ์แสดงปางวรทมูทรา?
- 1.7 พิมพ์ที่ 1.7 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนตรีกัมภ์แสดงปางวิตรรกมูทรา?

2. กลุ่มพระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรูปเจ้ากักรูปสลูปล มีอยู่ 1 แบบ ได้แก่

- 2.1 พิมพ์ที่ 2.4 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางชยานมูทราขนาบข้างด้วยสลูปลขนาดใหญ่

3. กลุ่มพระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรูปเจ้ากักรูปบุคคลอื่นๆ มีอยู่ 2 แบบ ได้แก่

- 3.1 พิมพ์ที่ 3.1 พระพิมพ์พระพุทธรูปแสดงมหาปาฏิหาริย์ แบบที่ 1
- 3.2 พิมพ์ที่ 3.7 พระพิมพ์พุทธประวัติตอน “ปาฏิไธยก์”

4. กลุ่มพระพิมพ์แบบอื่นๆ มีอยู่ 1 แบบ ได้แก่

- 4.1 พิมพ์ที่ 5.1 พระพิมพ์รูปพระสาวก

พระพิมพ์ที่แสดงถึงคติพุทธศาสนานิกายมหายาน มีจำนวนทั้งสิ้น 8 แบบ ดังนี้

1. กลุ่มพระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธเจ้ากับรูปสถูป มีอยู่ 1 แบบ ได้แก่

1.1 พิมพ์ที่ 2.5 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางชยานมูทราชนาบข้างด้วยสถูปขนาดเล็ก

2. กลุ่มพระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธเจ้ากับรูปบุคคลอื่นๆ มีอยู่ 5 แบบ ได้แก่

2.1 พิมพ์ที่ 3.2 พระพิมพ์พระพุทธรูปแสดงมหาปาฏิหาริย์ แบบที่ 2

2.2 พิมพ์ที่ 3.3 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทชานาบข้างด้วยรูปบุคคล

แบบที่ 1

2.3 พิมพ์ที่ 3.4 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทชานาบข้างด้วยรูปบุคคล

แบบที่ 2

2.4 พิมพ์ที่ 3.5 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับนั่งปางวิตรรกมูทราชนาบข้างด้วยรูป

บุคคล

2.5 พิมพ์ที่ 3.6 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนปางวิตรรกมูทราชนาบข้างด้วยรูป

บุคคล

3. กลุ่มพระพิมพ์ที่เป็นรูปอื่นๆ มีอยู่ 2 แบบ ได้แก่

3.1 พิมพ์ที่ 5.2 ชิ้นส่วนพระพิมพ์รูปบุคคลยืนครึ่งองค์

3.2 พิมพ์ที่ 5.3 แม่พิมพ์พระพิมพ์รูปสถูป

พระพิมพ์ที่อาจจะแปลความถึงคติทางพุทธศาสนาได้ทั้ง 2 แบบ (นิกายเถรวาทและนิกายมหายาน)

มีจำนวนทั้งสิ้น 5 แบบ ดังนี้

1. กลุ่มพระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธเจ้ากับรูปสถูป มีอยู่ 3 แบบ ได้แก่

1.1 พิมพ์ที่ 2.1 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทในซุ้มพุทธคยา

1.2 พิมพ์ที่ 2.2 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางภูมิสมุทราในซุ้มพุทธคยา

1.3 พิมพ์ที่ 2.3 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางภูมิสมุทราในซุ้มวงโค้งประกอบฉัตร

2. กลุ่มพระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธเจ้าหลายองค์ มีอยู่ 2 แบบ ได้แก่

2.1 พิมพ์ที่ 4.1 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางภูมิสมุทรา 5 องค์

2.2 พิมพ์ที่ 4.2 พระพิมพ์แบบพระแสงรูปกลีบบัว

เป็นที่น่าสังเกตว่า พระพิมพ์ที่แสดงถึงคติพุทธศาสนานิกายเถรวาทนั้น พบเป็นจำนวนมากกว่าพระพิมพ์ในคตินิกายมหายาน ซึ่งน่าจะเป็นหลักฐานอย่างหนึ่งที่บ่งบอกว่า คติความเชื่อในนิกายเถรวาทเป็นคติหลักสำหรับชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในกลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ในขณะที่เดียวกันก็ปรากฏคติความเชื่อของนิกายมหายานควบคู่ไปด้วย หากแต่คงจะมีบทบาทน้อยกว่าฝ่ายเถรวาท อีกทั้งยังพบว่ามีกรณีผสมผสานหรือหยาบยืมคติความเชื่อของพุทธศาสนาทั้ง 2 นิกายด้วย

การผสมผสานหรือหยิบยืมคติความเชื่อทางพุทธศาสนาของทั้งสองนิกายนี้ มีตัวอย่างที่เด่นชัดคือ พระพิมพ์แบบที่ 3.2 พระพิมพ์พระพุทธรูปแสดงมหาปาฏิหาริย์ แบบที่ 2 ซึ่งมีลักษณะทางประติมานวิทยาที่ได้รับอิทธิพลจากคติของนิกายมหายานอย่างชัดเจน แต่จารึกคาถาเย ธมฺมาฯ ที่อยู่ด้านหลังกลับเป็นภาษาบาลีตามแบบอย่างของนิกายเถรวาท บ่งบอกว่ากลุ่มพุทธศาสนิกชนในนิกายเถรวาทที่ใช้ภาษาบาลี สามารถหยิบยืมรูปแบบคติบางประการของนิกายมหายานมาใช้ด้วย

ส่วนวัตถุประสงค์ของการสร้างพระพิมพ์เหล่านี้ สันนิษฐานว่ามีอยู่ 2 อย่าง คือ สร้างขึ้นการทำบุญและการสร้างขึ้นเพื่อสืบต่ออายุพุทธศาสนา การสร้างเพื่อการทำบุญน่าจะเกี่ยวข้องกับคติของนิกายมหายาน ที่เชื่อในเรื่องอานิสงส์ผลบุญในทำรูปพระพุทธเจ้า ส่วนการสร้างเพื่อสืบต่ออายุพุทธศาสนานั้นน่าจะเป็นคติของนิกายเถรวาท ที่เชื่อในเรื่องในการสร้างสัญลักษณ์แทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างเช่นพระพิมพ์ ด้วยหวังว่าจะเป็นสิ่งที่แสดงถึงความเจริญของพุทธศาสนาที่อาจจะสูญสิ้นไปในกาลอนาคต

การกำหนดอายุสมัยของพระพิมพ์

สำหรับการกำหนดอายุสมัยของพระพิมพ์เหล่านี้ โดยการเปรียบเทียบกับพระพิมพ์และงานศิลปกรรมแบบต่างๆทั้งที่เป็นศิลปะอินเดีย ศิลปะทวารวดี และศิลปะอื่นๆที่อยู่ในช่วงเวลาร่วมสมัยกัน ทำให้สามารถจัดลำดับอายุสมัยได้ดังนี้

พระพิมพ์สมัยแรก ได้แก่ กลุ่มพระพิมพ์ที่มีอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบอมราวดี คุปตะ และหลังคุปตะ ซึ่งในบางพิมพ์ก็มีจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี เป็นจารึกคาถาเย ธมฺมาฯ ปรากฏอยู่ด้วย พระพิมพ์สมัยแรกนี้มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12-14

จากการศึกษาพบว่า พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีนโดยส่วนใหญ่ จะมีอายุที่จัดอยู่ในช่วงสมัยแรกนี้ ได้แก่ พระพิมพ์แบบที่ 1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.5, 1.6, 1.7, 2.4, 2.5, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 3.6, 3.7, 5.1, 5.2, 5.3

พระพิมพ์สมัยหลัง ได้แก่ กลุ่มพระพิมพ์ที่มีอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบปาละ ที่น่าจะได้รับผ่านมาจากประเทศพม่า ซึ่งมักจะมีจารึกอักษรเทวนาครีปรากฏอยู่ด้วย พระพิมพ์สมัยหลังนี้มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15-16

พระพิมพ์ดินเผาที่จัดว่าอยู่ในช่วงสมัยหลัง ได้แก่ กลุ่มพระพิมพ์แบบ “ชุ่มพุทธคยา” (แบบที่ 2.1, 2.2, 2.3) และพระพิมพ์แบบที่มีรูปพระพุทธรูปหลายองค์ (แบบที่ 4.1, 4.2)

พุทธศาสนาในกลุ่มแม่น้ำกลองและท่าจีน และความสัมพันธ์กับแหล่งอื่นๆ

ผลจากการศึกษาพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี ที่พบในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ทำให้อาจสรุปได้ว่า พุทธศาสนาที่เจริญขึ้นในบริเวณดินแดนแถบนี้ ในช่วงสมัยอารยธรรมทวารวดี (ช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 12-16) มีทั้งที่เป็นนิกายเถรวาท และนิกายมหายาน โดยมักจะปรากฏหลักฐานของคติความเชื่อของพุทธศาสนาทั้ง 2 นิกาย อยู่ร่วมกันในชุมชนโบราณต่างๆ ในบริเวณแถบนี้เสมอ โดยที่พระพิมพ์ดินเผาที่เป็นหลักฐานที่สำคัญอย่างหนึ่งด้วย

จำนวนของพระพิมพ์ที่สร้างขึ้น โดยคติความเชื่อของนิกายเถรวาท ที่มีมากกว่าพระพิมพ์ในคติของนิกายมหายาน ก็สอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดีประเภทอื่นๆ ที่พบในบริเวณแถบนี้ ในประเด็นที่บ่งบอกถึงความสำคัญของพุทธศาสนานิกายเถรวาท ในฐานะของ “ศาสนาหลัก” ของอารยธรรมทวารวดี ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ในช่วงเวลาเดียวกันก็ปรากฏร่องรอยหลักฐานของอิทธิพลพุทธศาสนานิกายมหายานในบริเวณแถบนี้ด้วย ซึ่งเป็นอิทธิพลมาจากแหล่งโบราณคดีในบริเวณอื่นที่มีการติดต่อกันในช่วงเวลานั้น และคงจะมีความสำคัญเป็นรองนิกายเถรวาท แม้ว่านิกายเถรวาทเองก็ได้รับอิทธิพลคติความเชื่อบางประการมาจากนิกายมหายานก็ตาม

นอกจากนี้ พระพิมพ์ดินเผาเหล่านี้ ก็ยังเป็นหลักฐานที่แสดงถึงความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนา ระหว่างชุมชนโบราณในลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน กับชุมชนโบราณในบริเวณอื่นๆ ทั้งในภูมิภาคต่างๆ ของประเทศไทย และในประเทศเพื่อนบ้านอีกด้วย ซึ่งสามารถวิเคราะห์ได้ดังนี้

ความสัมพันธ์กับชุมชนโบราณในคาบสมุทรภาคใต้ สังเกตได้จากกลุ่มพระพิมพ์ที่สร้างขึ้น โดยคติความเชื่อของนิกายมหายาน ซึ่งมักจะเป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับอยู่ท่ามกลางพระโพธิสัตว์ ลักษณะของพระพิมพ์แบบดังกล่าวมีปรากฏเป็นจำนวนมากในคาบสมุทรภาคใต้ บ่งบอกว่าชุมชนโบราณในลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน น่าจะได้รับอิทธิพลการสร้างพระพิมพ์ตามคตินิกายมหายานเช่นนี้มาจากชุมชนโบราณในคาบสมุทรภาคใต้ ซึ่งก็สอดคล้องกับหลักฐานความสัมพันธ์อื่นๆ ที่พบตามชุมชนโบราณในบริเวณแถบนี้ เช่น ประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์ดินเผา ที่เมืองโบราณคูบัว เป็นต้น

ความสัมพันธ์กับชุมชนโบราณทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สังเกตได้จากพระพิมพ์แบบที่ 1.1, 1.2 ที่มีลักษณะคล้ายกับพระพิมพ์แบบเดียวกันที่พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง พระพิมพ์ทั้งสองแบบนี้ยังได้ค้นพบในเขตจังหวัดลพบุรีอีกด้วย ซึ่งน่าจะเป็นหลักฐานอย่างหนึ่งที่บ่งบอกถึงการแผ่อิทธิพลทางพุทธศาสนาจากบริเวณศูนย์กลางอารยธรรมทวารวดี ในเขตลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ขึ้นมายังชุมชนโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยผ่านทางลุ่มแม่น้ำป่าสักในเขตจังหวัดลพบุรี

ความสัมพันธ์กับชุมชนโบราณในประเทศพม่า สังเกตได้จากกลุ่มพระพิมพ์แบบ “ซุ้มพุทธคยา” และกลุ่มพระพิมพ์ที่มีรูปพระพุทธเจ้าหลายองค์ ซึ่งพระพิมพ์ทั้งสองกลุ่มนี้เป็นที่นิยมสร้างขึ้นตั้งแต่ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย อันเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาที่เจริญขึ้นภายใต้ราชวงศ์ปาละ คตินิยมการสร้างพระพิมพ์แบบปาละเช่นนี้ ได้ส่งอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อความนิยมสร้างพระพิมพ์ในประเทศพม่า ช่วงสมัยอาณาจักรพุกาม (ราวพุทธศตวรรษที่ 15-16) ซึ่งพระพิมพ์แบบดังกล่าวนี้ได้ค้นพบเป็นจำนวนมากที่เมืองพุกามด้วย อย่างไรก็ตาม การสร้างพระพิมพ์แบบนี้มิได้จำกัดขอบเขตอยู่แค่บริเวณราชธานีเท่านั้น แต่ได้พบกระจายลงมาถึงเมืองโบราณต่างๆ ในเขตพม่าตอนล่างด้วย เช่น ที่เมืองศรีเกษตร และเมืองพะโค (หงสาวดี) อีกด้วย และในที่สุดความนิยมในการสร้างพระพิมพ์แบบดังกล่าว ก็ได้แพร่กระจายเข้ามายังชุมชนโบราณต่างๆ ในประเทศไทย โดยเฉพาะบริเวณที่มีพื้นที่ติดต่อกับประเทศพม่า อย่างแคว้นศรีสุพรรณภูมิทางภาคเหนือ และชุมชนโบราณในกลุ่มแม่น้ำแม่กลอง จึงอาจกล่าวได้ว่าพระพิมพ์กลุ่มนี้ น่าจะเป็นหลักฐานสำคัญอย่างหนึ่งที่แสดงถึง การรับอิทธิพลทางพุทธศาสนาจากศูนย์กลางพุทธศาสนาทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย ผ่านมาทางชุมชนโบราณในประเทศพม่า เข้ามายังโบราณสมัยทวารวดีในกลุ่มแม่น้ำแม่กลองอีกด้วย

จากการศึกษาพระพิมพ์ที่พบในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน ดังที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้ ทำให้เห็นถึงความสำคัญของชุมชนโบราณในบริเวณนี้ ในฐานะศูนย์กลางอารยธรรมทวารวดีที่ส่วนใหญ่นับถือพุทธศานานิกายเถรวาท และมีร่องรอยคติความเชื่อของนิกายมหายานปรากฏขึ้นในช่วงเวลาร่วมสมัยกัน ซึ่งในบางกรณีก็มีการผสมผสานหยาบยืมคติหรือรูปแบบบางประการซึ่งกันและกันระหว่างสองนิกายนี้ด้วย ลักษณะความหลากหลายทางคติความเชื่อดังกล่าวนี้ เป็นผลมาจาก การติดต่อสัมพันธ์กับชุมชนโบราณอื่นๆ ทั้งในภูมิภาคต่างๆ ของประเทศไทยและในประเทศพม่า ซึ่งรูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าว มีทั้งที่เป็นการรับอิทธิพลเข้ามาและการแพร่กระจายอิทธิพลออกไปด้วย อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีความหลากหลายทางคติความเชื่อในบริเวณแถบนี้ แต่จากโบราณวัตถุประเภทพระพิมพ์และร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีประเภทอื่นๆ ต่างก็มีความสอดคล้องกันในฐานะที่เป็นหลักฐานบ่งบอกว่า นิกายเถรวาทเป็นพุทธศาสนา “นิกายหลัก” ที่มีความสำคัญที่สุดในชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีนนี้เสมอ

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กฤษฎา พิณศรี. “พระพิมพ์สมัยเมืองพุกามแบบพระเจ้าอนิรุทธ.” ศิลปากร 40, 1 (มกราคม-กุมภาพันธ์ 2540) : 60-69.
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์. จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12-14. กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2529.
- จิตร บัวบุศย์. ประวัติย่อพระพิมพ์ในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อำนวยการพิมพ์, 2514.
- จิรนนท์ พุทธมนต์พิทักษ์ และคณะ. “เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง โบราณคดีทุ่งเจดีย์หัก หลักฐานใหม่จากการขุดแต่งและบูรณะเจดีย์แปดเหลี่ยมที่วัดเจดีย์หัก อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี.” สารนิพนธ์ปริญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2532.
- จิรัสสา วิชาชีวะ. “คำ “เมตเตยยะ” ที่เก่าที่สุดที่ได้พบจากหลักฐานประเภทจารึกในประเทศไทย.” ใน ดำรงวิชาการ รวมบทความทางวิชาการคณะโบราณคดีปี 2546, 28-34. กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546.
- เชษฐ ติงสัญชดี. “การวิเคราะห์การแสดงวัตรกรรมทวารวดีทั้งสองพระหัตถ์ของพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดี.” วิทยานิพนธ์ปริญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์. พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2513.
- เทิม มีเต็ม และ จำปา เอื้องเจริญ. จารึกในประเทศไทย เล่ม 2 อักษรปัลลวะ อักษรมอญ พุทธศตวรรษที่ 12-21. กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2529.
- นันทนา ชูติวงศ์. “ภาพชาดกที่เจดีย์จุลปะโทน.” ศิลปากร 21, 4 (พฤศจิกายน, 2520): 28-56.
- นิติพันธุ์ ศิริทรัพย์. “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม.” วิทยานิพนธ์ปริญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.
- บริหารบุรีภัณฑ์, หลวง. “เรื่องพระพิมพ์ (ต่อ).” ใน เรื่องโบราณคดี จากลายพระหัตถ์ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับของศาสตราจารย์หลวงบริหารบุรีภัณฑ์, 382-384. พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2503.
- บำเพ็ญ ะวิน. “ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับแนวคิดเรื่อง “พุทธ” ในเอกสารล้านนา.” ใน วรรณกรรมพุทธศาสนาในล้านนา, 195-221. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2540.

ปีเตอร์ สกิลลิ่ง และसानติ ภัคคีคำ. “จารึกพระสาวกและจารึกพระเจ้าศุทโธทนะ พบใหม่ที่พิพิธ
ภัณฑสถานแห่งชาติอุททอง จ.สุพรรณบุรี.” Fragile Palm Leaves Newsletter No.7

(December 2002) : 11-13.

ผ่องศรี วนาสิน และทิวา สุกจรธา. เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศ
ไทย : การศึกษาดำเนินที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหา
วิทยาลัย, 2524.

ผาสุข อินทรารุช. ทวารวดี การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
อักษรสมัย, 2542.

_____. พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2543.

_____. “รอยต่อก่อนประวัติศาสตร์-ประวัติศาสตร์ ในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.” ใน
ดำรงวิชาการ รวบรวมบทความทางวิชาการคณะโบราณคดีปี 2545, 15-16. กรุงเทพฯ: คณะ
โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545.

ผาสุข อินทรารุช,สินชัย กระบวนแสง และ เพียว นาคเวก. อารยธรรมโบราณในจังหวัดลำพูน.
กรุงเทพฯมมหานคร : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2536.

พรทิพย์ พันธุ์โกวิท และ ภัคพดี อยู่คงดี. “โบราณวัตถุที่ได้จากการขุดแต่งโบราณสถานบ้านจาและ
กลุ่มเมืองโบราณยะรัง อ.ยะรัง จ.ปัตตานี.” ศิลปากร 40, 4 (กรกฎาคม-สิงหาคม, 2540) :
85-97.

พระวินัยปิฎก เล่ม 1 ภาค 1 มหาวิภังค์ ปฐมภาค และอรรถกถา. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย,
2530.

พระวินัยปิฎก เล่ม 4 มหาวรรค ภาค 1 และอรรถกถา. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่มที่ 1 ภาคที่ 2 ตอนที่ 1. กรุงเทพฯ:
มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่มที่ 1 ภาคที่ 2 ตอนที่ 3. กรุงเทพฯ:
มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 6. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย,
2530.

พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ เล่มที่ 9 ภาคที่ 2. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราช
วิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย อปทาน ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พิทักษ์ เชาว์ดำรงค์, พิบูลย์ กังแฮ และ สมชาติ อยู่อื่น. รายงานผลการสำรวจและศึกษาข้อมูลเบื้องต้นลักษณะทางกายภาพและทรัพยากรธรรมชาติของกลุ่มน้ำท่าจีน. นครปฐม: ภาควิชา ภูมิศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527.

พิริยะ ไกรฤกษ์. “ประติมากรรมสมัยทวารวดีที่บริเวณถ้ำเขาวง จังหวัดราชบุรี.” ใน ศิลปและ โบราณคดีในประเทศไทย, 74-75. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2518.

_____. ประวัติศาสตร์ศิลป์ในประเทศไทย ฉบับคู่มือให้นักศึกษา. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2528.

_____. “พระพิมพ์: ที่พบในภาคใต้ก่อนพุทธศตวรรษที่ 20.” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่ม 6, 2286-2298. กรุงเทพฯ: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2529.

_____. พุทธศาสนนิทานที่เจดีย์จุลปะ โทณ. ทรงแปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2517.

_____. ศิลปทักษิณก่อนพุทธศตวรรษที่ 19. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2523.

ไพฑูรย์ คดีธรรม และคนอื่นๆ. แผนการใช้ที่ดินลุ่มน้ำสาขาที่ราบแม่น้ำแม่กลอง. กรุงเทพฯ: กรม พัฒนาที่ดิน, 2542.

มยุรี วีระประเสริฐ. “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่พบที่นาควน จังหวัดมหาสารคาม.” ใน ดินแดน ไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสตศตวรรษที่ 15 การประชุมทางวิชาการระดับ ชาติฝรั่งเศสไทย ครั้งที่ 1, 75-138. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531.

ยอร์ช เซเดส์. ก “การขุดค้นที่พงดึกและความสำคัญต่อประวัติศาสตร์สมัยโบราณแห่ง ประเทศไทย.” ใน ตำนานอักษรไทย ตำนานพระพิมพ์ การขุดค้นที่พงดึก ศิลปะไทยสมัย สุโขทัย ราชธานีรุ่งแรกของไทย. ทรงแปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 51-73. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2526.

_____. ข “ตำนานพระพิมพ์.” ใน ตำนานอักษรไทย ตำนานพระพิมพ์ การขุดค้นที่พงดึก ศิลปะ ไทยสมัยสุโขทัย ราชธานีรุ่งแรกของไทย. ทรงแปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 29-42. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2526.

ราชบัณฑิตยสถาน. อักขรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2525.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. ทวารวดี ศิลปกรรมยุคแรกเริ่มในดินแดนไทย. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543.

ศิลปากร, กรม. โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุททอง. พระนคร : ศิวพร, 2509.

_____. พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติราชบุรี และจังหวัดราชบุรี. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สมพันธ์, 2544.

_____. พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอุททอง. ปทุมธานี: สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติที่ 2, 2545.

สมศักดิ์ รัตนกุล. โบราณคดีเมืองคูบัว. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535.

_____. รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานเมืองเก่าอุททอง อำเภออุททอง จังหวัดสุพรรณบุรี. พระนคร: กรมศิลปากร, 2509.

สยามภานุสส เตปิฎกภานุสส เล่มที่ 26. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535.

สินชัย กระบวนแสง. “พระพิมพ์ที่พบที่บ้านคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี.” ใน รายงานประกอบวิชาโบราณคดี, 1-10. นครปฐม : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ. 2000. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์, 2535.

_____. “มหาวิทยาลัยโพธิ์ที่พุทธคยาและการจำลองแบบ.” วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร (ภาคการศึกษาปลาย, 2529) : 20-37.

_____. ศิลปะในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์, 2538.

_____. ศิลปะอินเดีย. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2519.

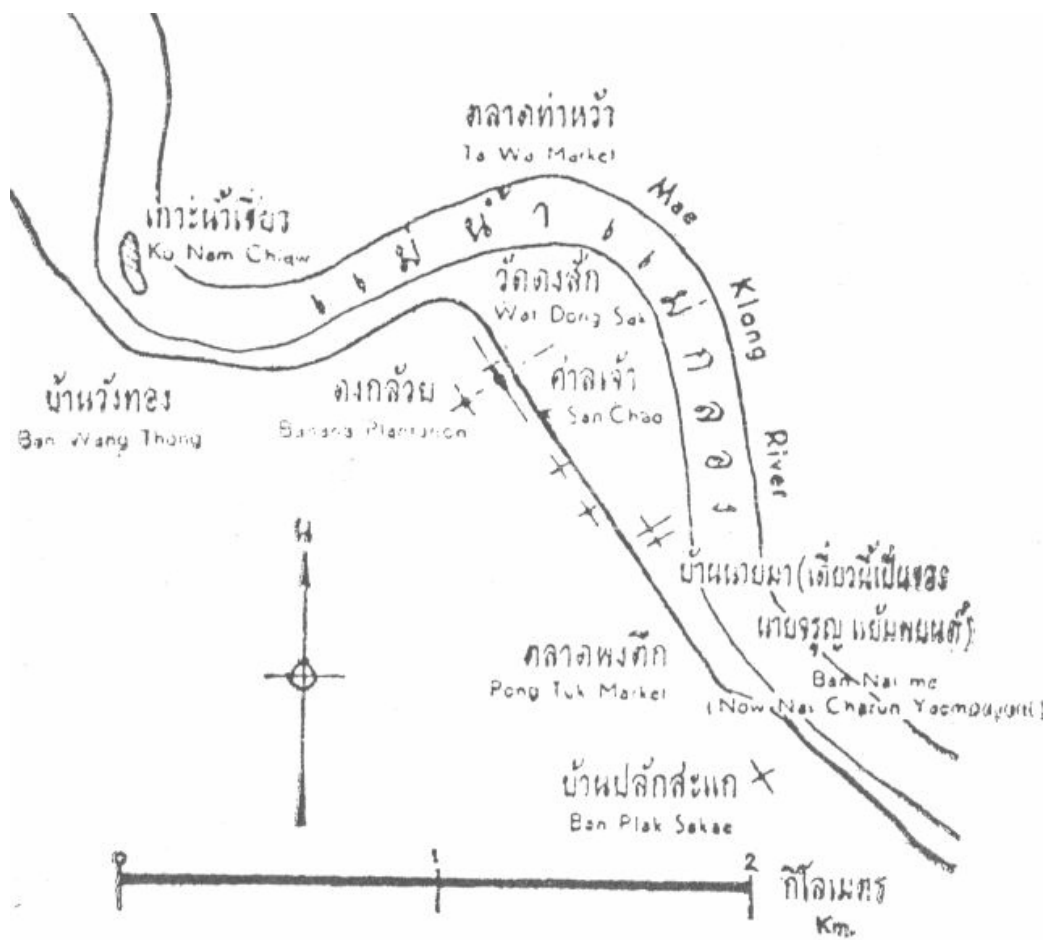
สุรสวัสดิ์ สุสวัสดิ์, หม่อมหลวง. “การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.

สุริยวุฒิ สุสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. “พระพิมพ์ปางเลไลยก์ในศิลปมอญ (ทวารวดี).” ใน ศรีทวารวดีถึงศรีรัตนโกสินทร์, 66-76. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2537.

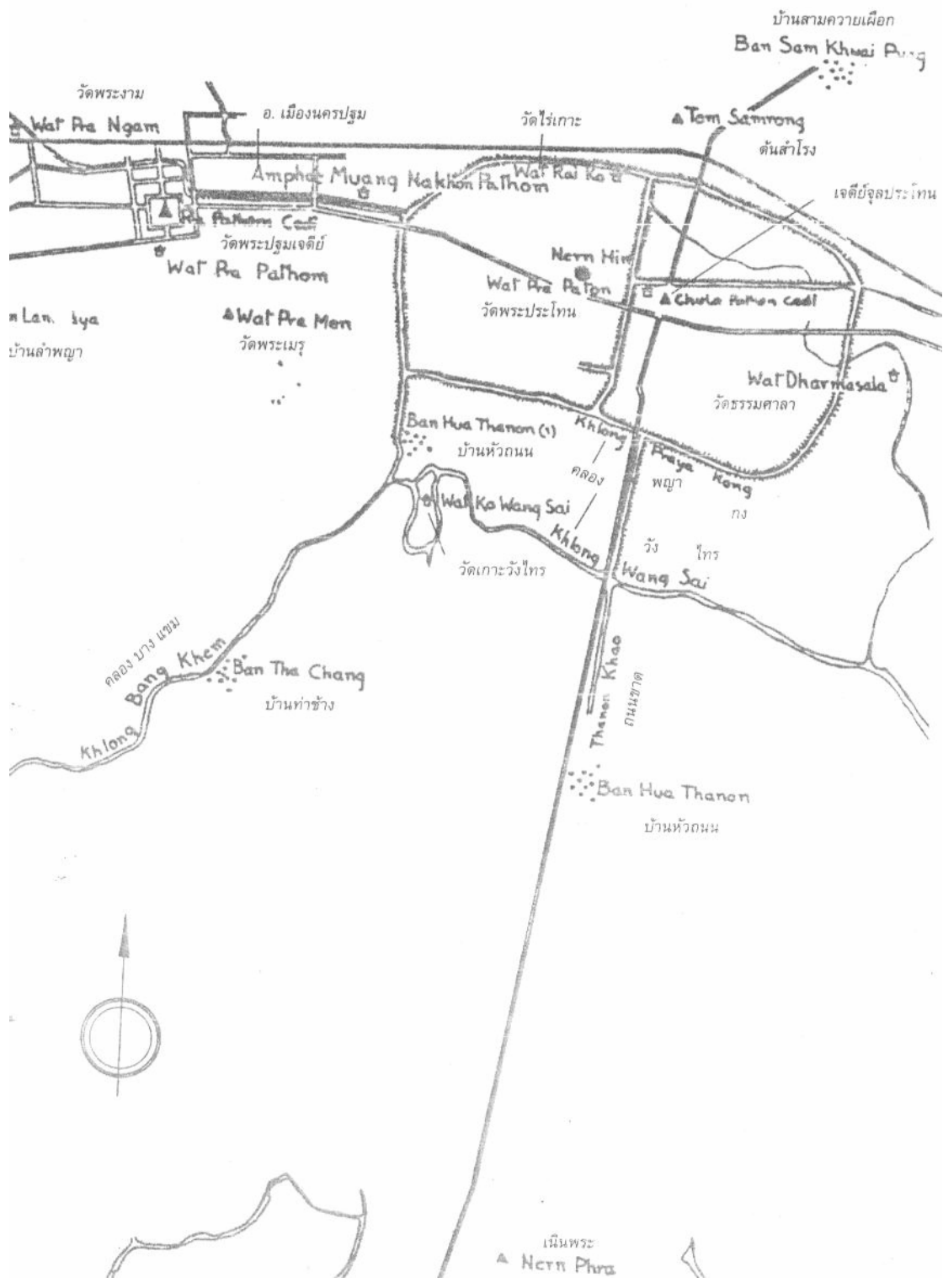
ภาษาต่างประเทศ

- Boisselier, Jean. "Travaux de la mission archeologique francaise en Thaïlande (juillet-novembre 1966)" Arts Asiatiques. XXV, 1972 : 49-51.
- Brown, Percy. Indian Architecture (Buddhist and Hindu Periods). Bombay: D.B. Taraporevala Sons & Co. Private, 1976.
- Chirapravati, PattaraTorn. "The cult of Votive Tablets in Thailand (sixth to thirteenth centuries)" Ph.D. dissertation. Cornell University, 1994.
- Chutiwong, Nandana. "The Iconography of Avalokitesvara in Mainland South East Asia" Ph.D. dissertation. University of Amsterdam, 1984.
- Cousens, Henry. "Buddhist Stupa at Mirpur-Khas, Sind." Archaeological Survey of India : Annual Report 1909-1919. Calcutta: Superintendent Government Printing, 1914 : 67-97.
- Cunningham, Alexander. Mahabodhi or the Great Buddhist Temple under the Bodhi Tree at Buddha-Gaya. Varanasi: Euroka Publication, 1982.
- Dupont, Pierre. L'Archéologie Mône de Dvâravatî. Paris: École Française d'Extrême-Orient, 1959.
- Foucher, Alfred. The Beginning of Buddhist Art and Other Essays in India and Central-Asian archaeology. New Delhi: AES, 1994.
- Getty, Alice. The God of Northern Buddhism. Tokyo : Charles E. Tuttle Company, 1962.
- Gupta, Charu Chadra Das. Origin and evolution of Indian Clay Sculpture. Calcutta: Calcutta University Press, 1961.
- Hallade, Madeleine. The Grandhara Style and the Evolution of Buddhist Art. Switzerland: n.n., 1968.
- I-Tshing. A Record of Buddhist Religion as Practised in India and the Malay Archipelago. Delhi : Munshiram Manoharlal, 1982.
- De Leeuw, J.E. Van Lohhizen. "The Pre-Muslim Antiquities of Sind." South Asian Archaeology 1975. Leiden : E.J.Brill, 1979 : 151-157.
- Krairiksh, Piriya. "The Chula Pathon Cedi Architecture and Sculpture of Dvaravati." Ph.D. dissertation. Harvard University, 1975.

- Lawson, Simon D. "A Catalogue of Buddhist Clay Sealing in British Museums." Ph.D. dissertation. Oxford University, 1982.
- Luce, Gordon. Old Burma-Early Pagan. Vol. II, Vol. III. Germany: J.J. Augustin Publicher, 1970.
 _____ . Old Burma-Early Pagan. Vol.III. New York : Artibus Asiae, 1969.
- Martin, Jessop Price. Coins. hong kong : the Hamlyn Publishing, 1980.
- Mitra, Debala. Ajanta. Calcutta : Archaeological Survey of India, 1966.
 _____ . Buddhist Monuments. Calcutta : Sahitya Samsad, 1971.
- Nehru, Lolita. Origin of The Gandharan Style: A Study of Contributory Influences. Delhi: Oxford University Press, 1989.
- Ray, Amita. Life and Art of Early Andhradesa. Dalhi : n.p., 1983.
- Skilling, Peter. "Buddhist Sealings : Reflection on terminology, motivation, donors' status, school-affiliation and print-technology" paper presented at South Asian Archaeology Conference. Paris, 4 July 2001: 1-13. (mimeographed)
- Snellgrove, David. The Image of The Buddha. n.p.: UNESCO, 1978.
- Wales, H.G. Quaritch. Dvaravati : The earliest Kingdom of Siam. London : Bernard Quaritch, 1969.

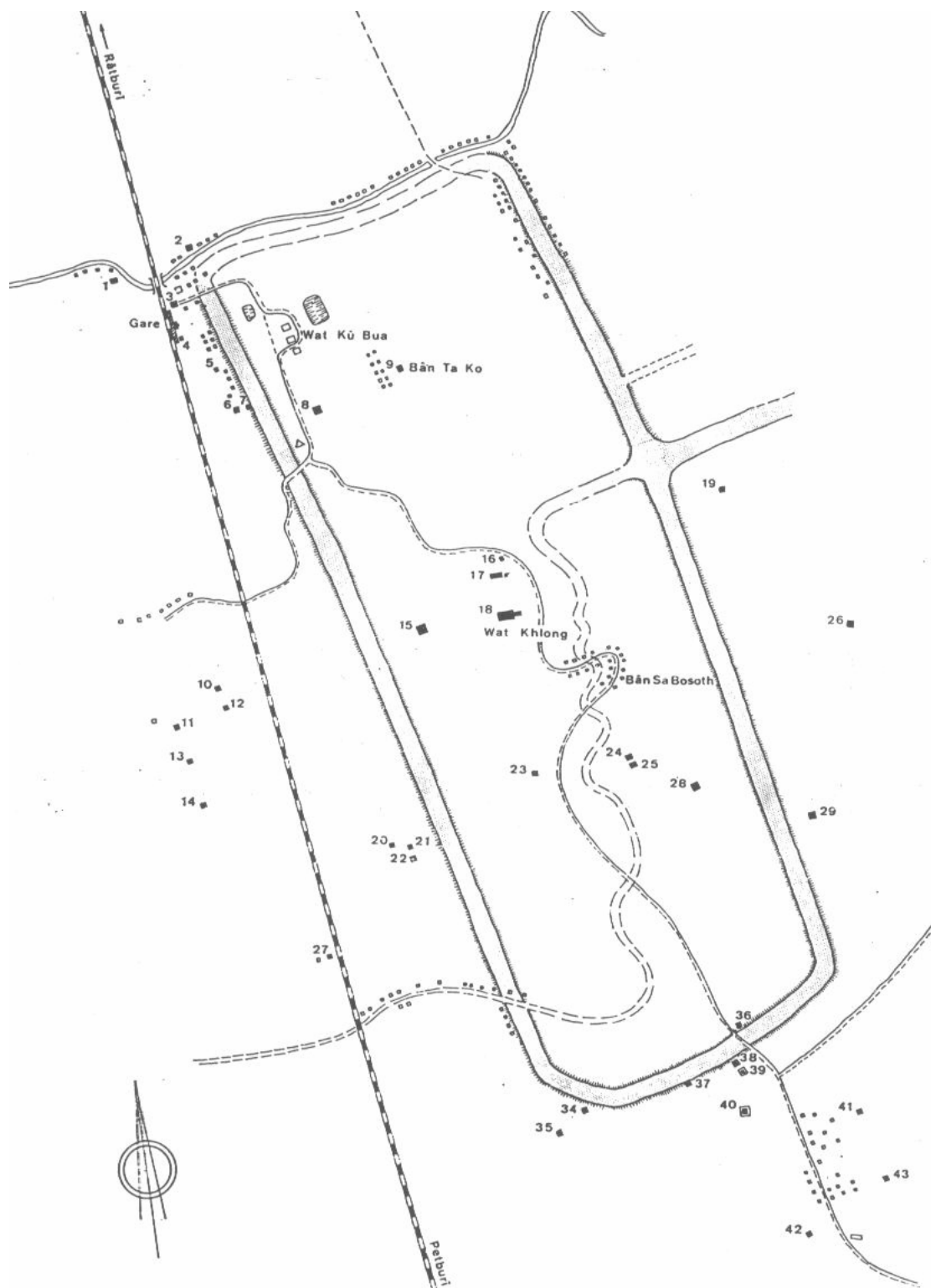
แผนผังที่ 2 แหล่งโบราณคดีฟงตึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี

แผนผังที่ 3 เมืองนครปฐมโบราณ อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม

แผนผังที่ 4 เมืองอุทุมพร อําเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี

แผนผังที่ 5 เมืองคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี

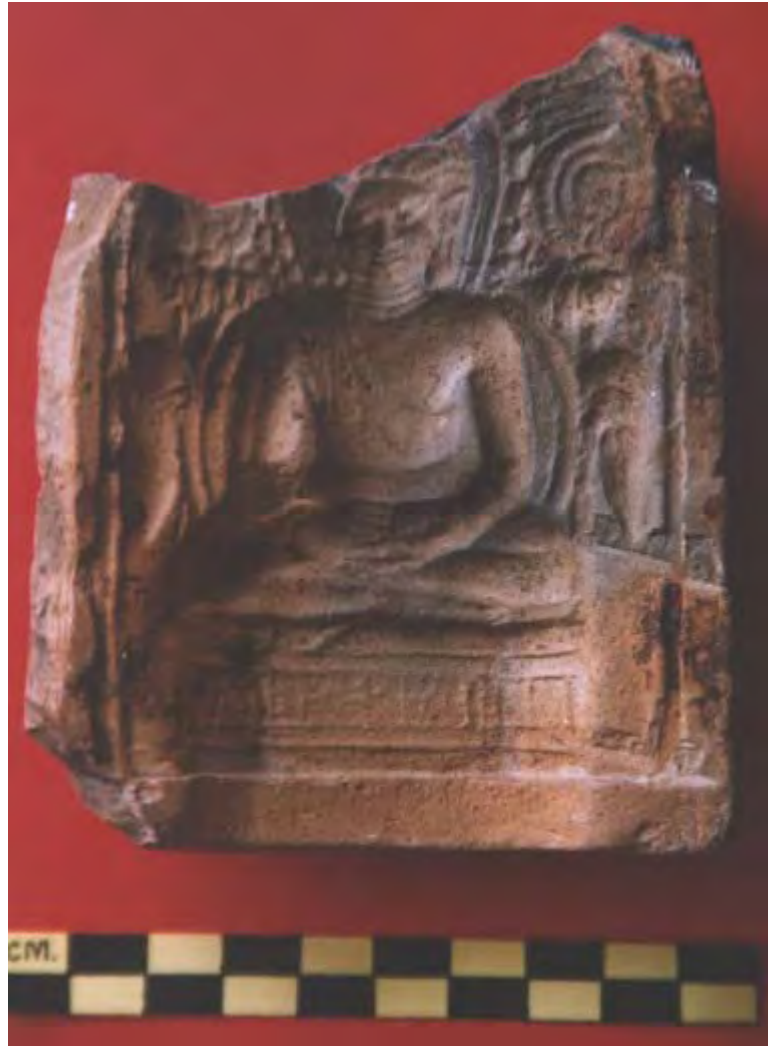
ภาพที่ 1 พระพิมพ์แบบที่ 1.1 พระพุทธรูปปางชานมูทรวงศ์เดียว

ภาพที่ 2 พระพิมพ์แบบที่ 1.1 พระพุทธรูปปางชานนุทราองค์เดียว

ภาพที่ 3 พระพิมพ์แบบที่ 1.2 พระพุทธรูปปางชานนุทธราแควดล้อมด้วยเครื่องสูง

ภาพที่ 4 ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 1.2

ภาพที่ 5 ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 1.2

ภาพที่ 6 ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 1.3 พระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางวิตรรกมูทรา

ภาพที่ 7 ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 1.3

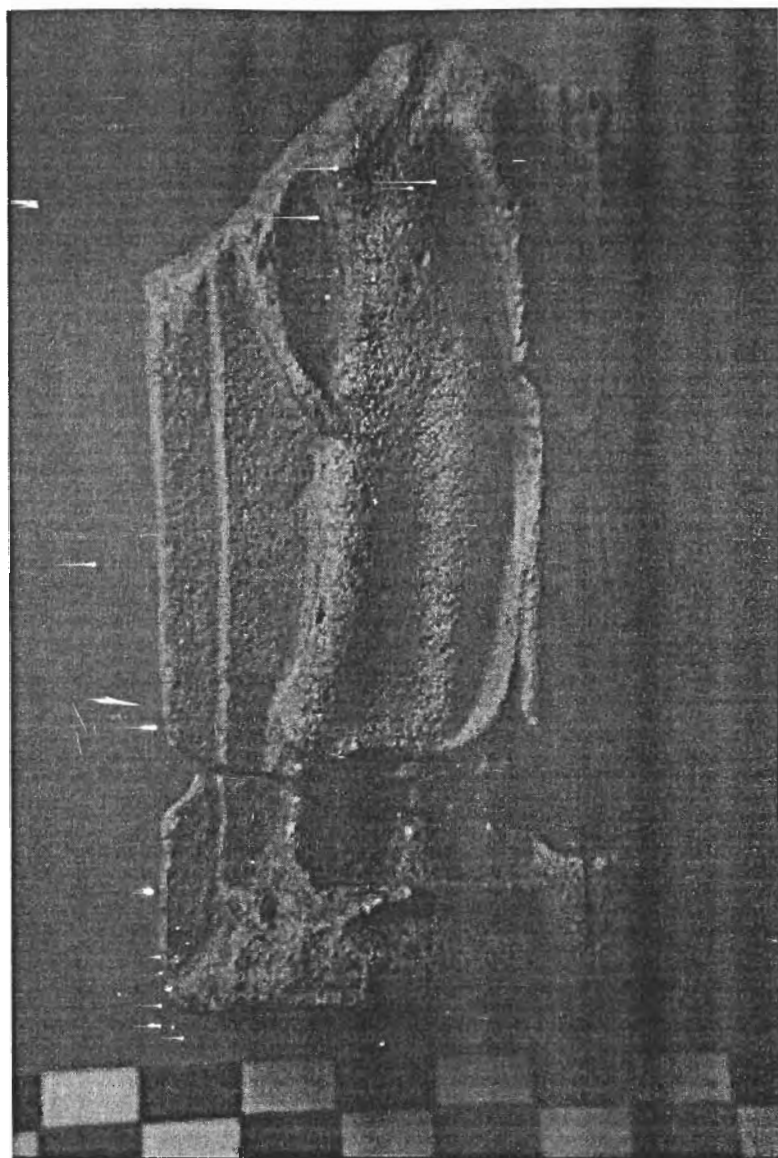
ภาพที่ 8 พระพิมพ์แบบที่ 1.4 พระพุทธรูปประทับยืนแสดงปางวิตรรกมูทราในซุ้มโค้ง

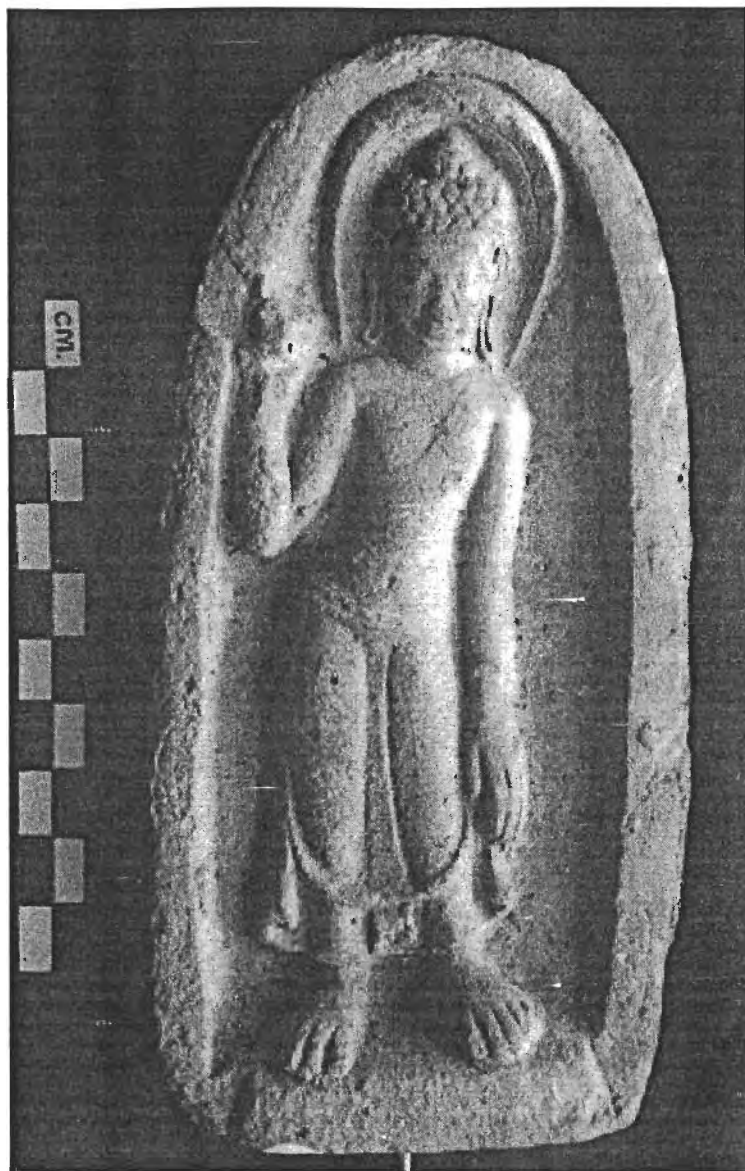
ภาพที่ 9 ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 1.4

ภาพที่ 10 พระพิมพ์แบบที่ 1.5 พระพุทธรูปประทับยืนแสดงปางวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์

ภาพที่ 11 พระพิมพ์แบบที่ 1.6 พระพุทธรูปประทับยืนตรีกังค์แสดงปางวรมุทรา

ภาพที่ 12 พระพิมพ์แบบที่ 1.7 พระพุทธรูปประทับยืนตรีกังค์แสดงปางวิตรรกมูทรา

ภาพที่ 13 พระพิมพ์แบบที่ 2.1 พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทในซุ้มพุทธคยา

ภาพที่ 14 พระพิมพ์แบบที่ 2.2 พระพุทธรูปปางภูมิสมุทราในชุ่มพุทธคยา

ภาพที่ 15 พระพิมพ์แบบที่ 2.3 พระพุทธรูปปางภูมิสถาปนาในซุ้มวงโค้งประกอบฉัตร

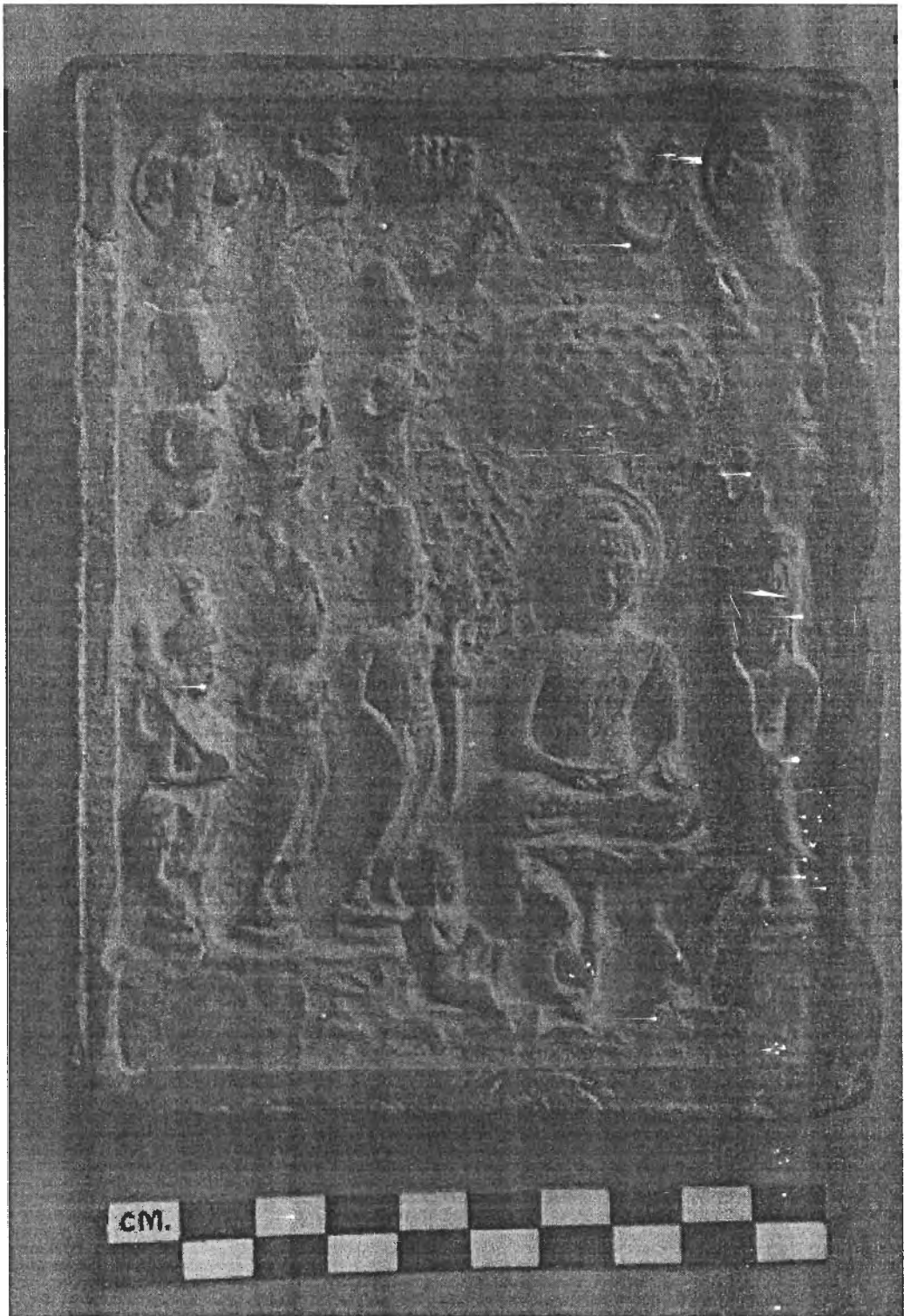
ภาพที่ 16 พระพิมพ์แบบที่ 2.4 พระพุทธรูปปางชยานมูทราขนาบข้างด้วยสถูปขนาดใหญ่

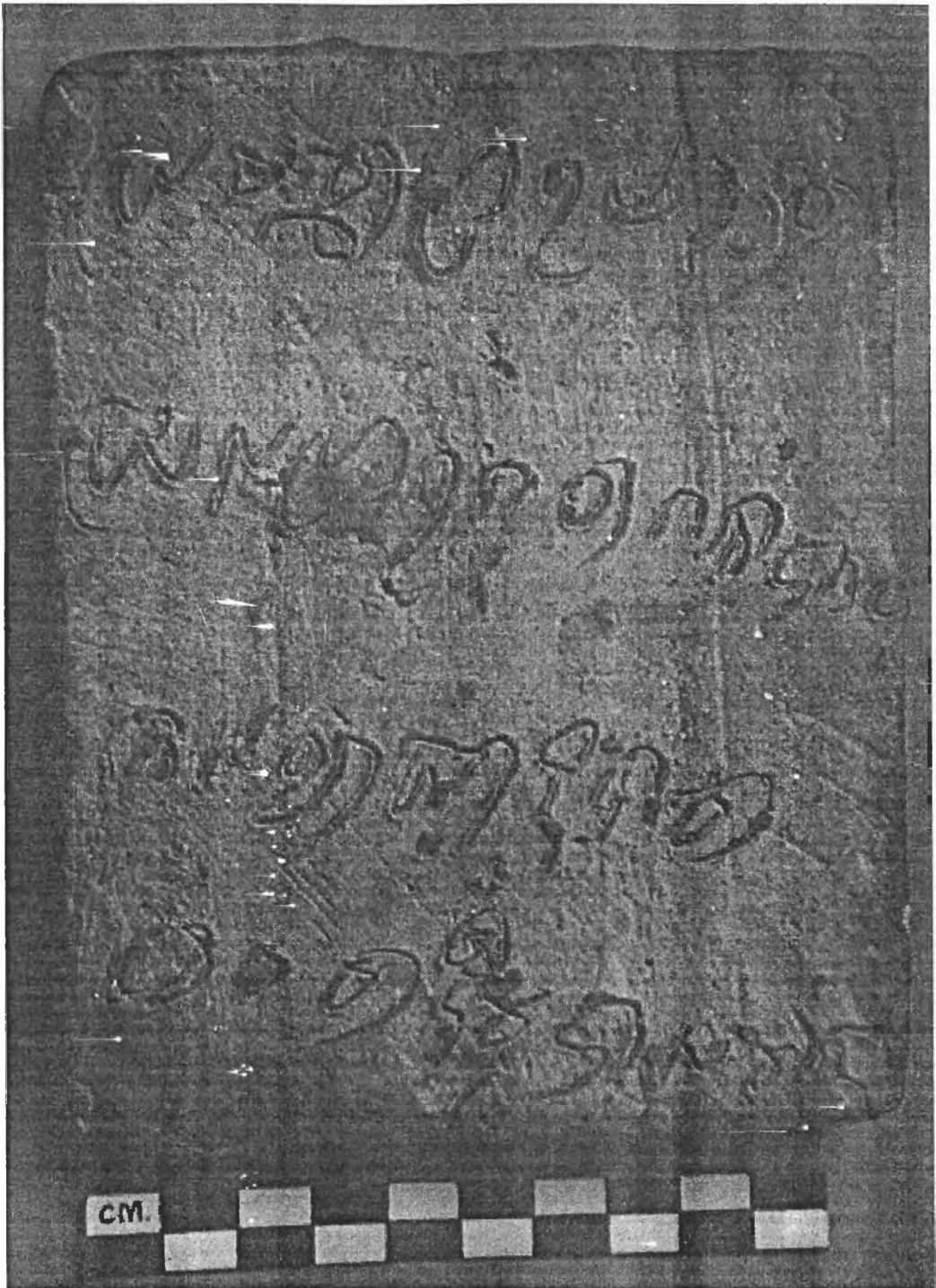
ภาพที่ 17 พระพิมพ์แบบที่ 2.5 พระพุทธรูปปางชานนุทธราชนาบข้างด้วยสลูปนขนาดเล็ก

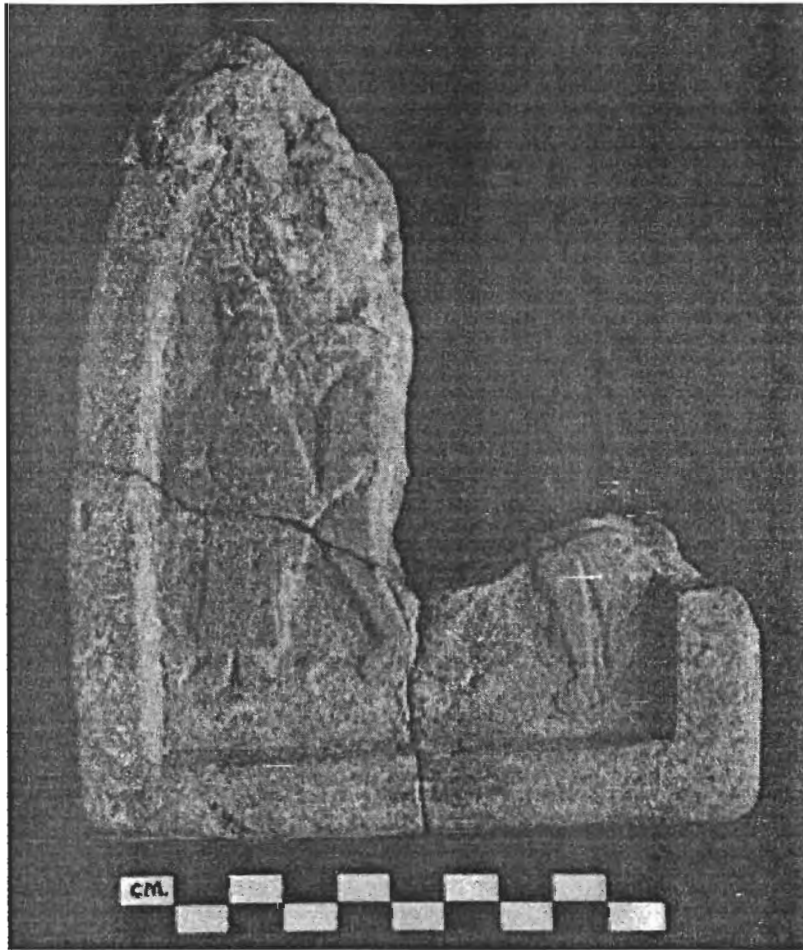
ภาพที่ 18 พระพิมพ์แบบที่ 3.1 พระพุทธรูปแสดงมหาปาฏิหาริย์ แบบที่ 1

ภาพที่ 19 พระพิมพ์แบบที่ 3.2 พระพุทธรูปแสดงมหาปาฏิหาริย์ แบบที่ 2

ภาพที่ 20 จารึกคธาเย ธรรมาฯ ด้านหลังพระพิมพ์แบบที่ 3.2

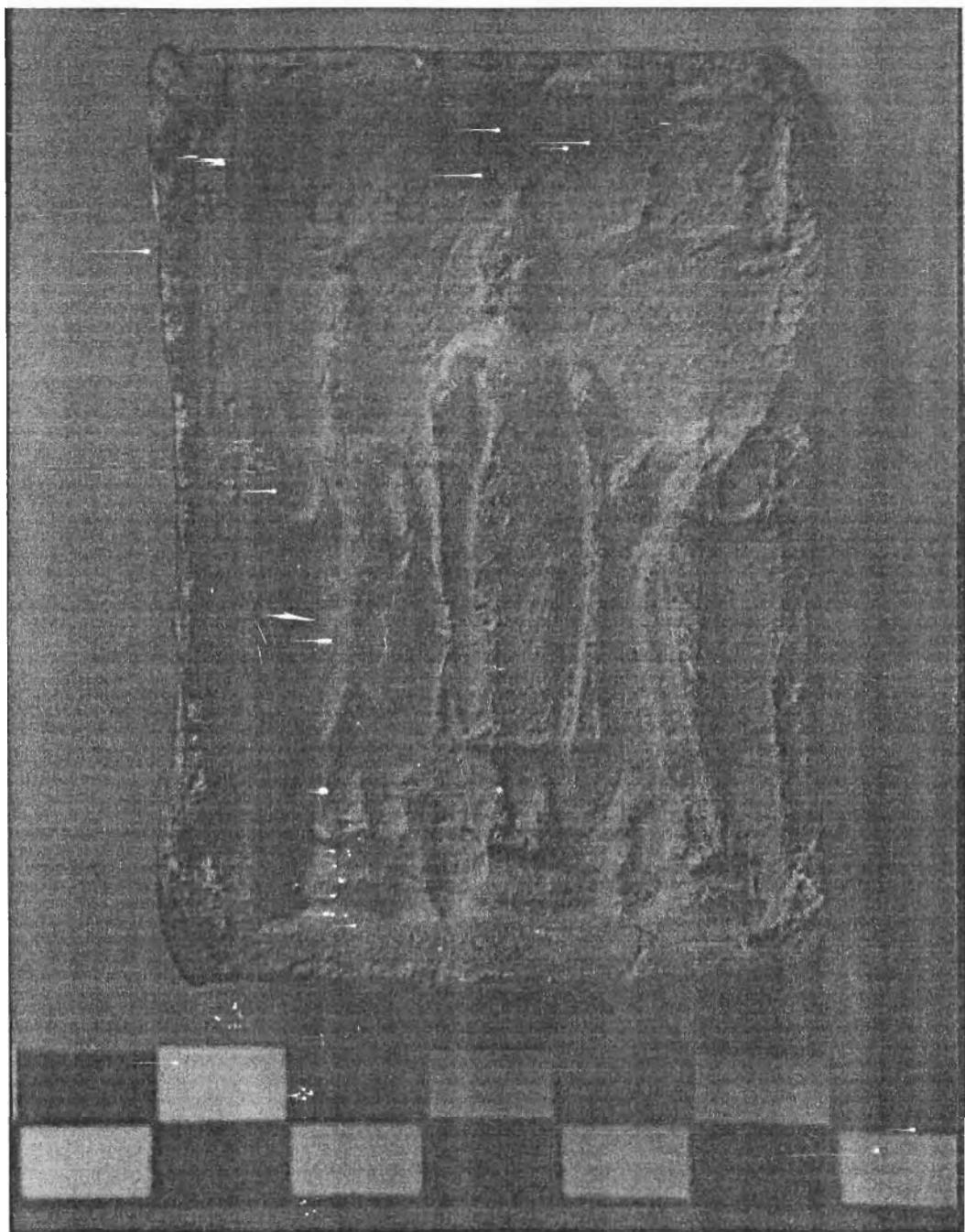
ภาพที่ 21 พระพิมพ์แบบที่ 3.3 พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทขนานบข้างด้วยรูปบุคคล

ภาพที่ 22 พระพิมพ์แบบที่ 3.4 พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทขนานข้างด้วยรูปบุคคล

ภาพที่ 23 พระพิมพ์แบบที่ 3.5 พระพุทธรูปนั่งปางวิตรรกมูทราขนาบข้างด้วยรูปนุคคล

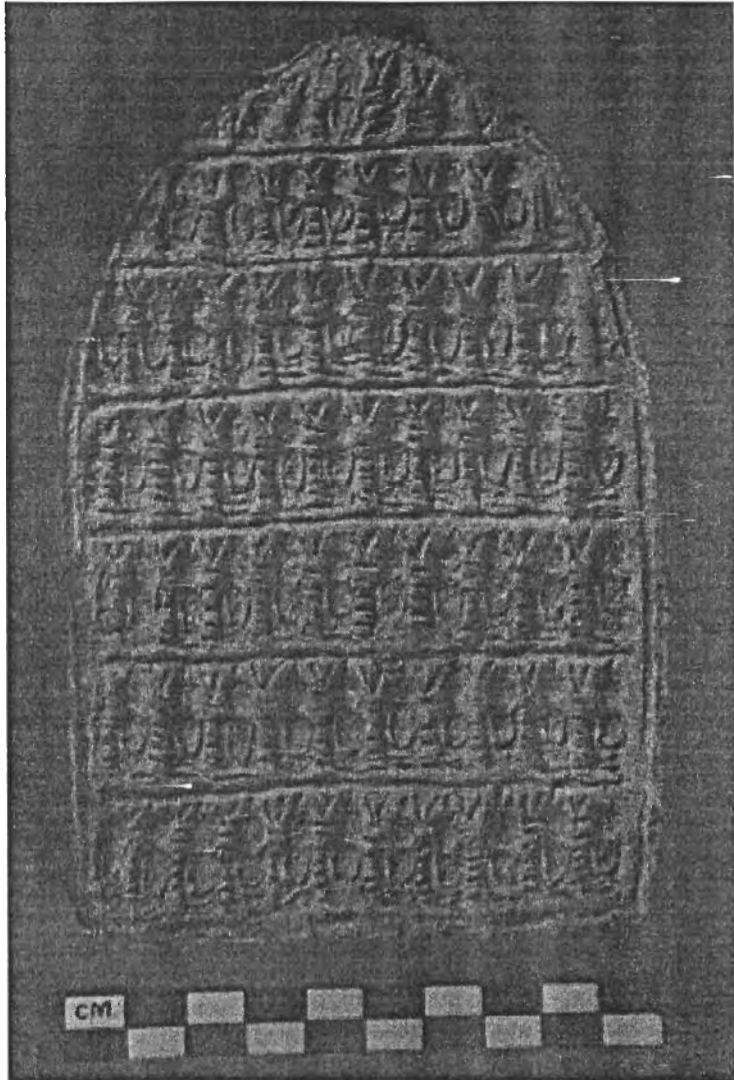
ภาพที่ 24 พระพิมพ์แบบที่ 3.6 พระพุทธรูปยืนปางวิตรรกมูทราขนานบข้างด้วยรูปนุคคล

ภาพที่ 25 พระพิมพ์แบบที่ 3.7 พระพุทธรูปนั่งปางวิตรรกมูทราโดยมีรูปสัตว์ประกอบ
ที่มา: ศรีศักร วัลลิโภดม, โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา, รูปที่ 25.

ภาพที่ 26 พระพิมพ์แบบที่ 4.1 พระพุทธรูปปางภูมิสมุทรา 5 องค์

ภาพที่ 27 พระพิมพ์แบบที่ 4.2 พระแสงรูปกลีบบัว

ภาพที่ 28 พระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 1

ภาพที่ 29 จารึก “เมตตยโยโก” ด้านหลังพระพิมพ์รูปพระสาวก ชั้นที่ 1

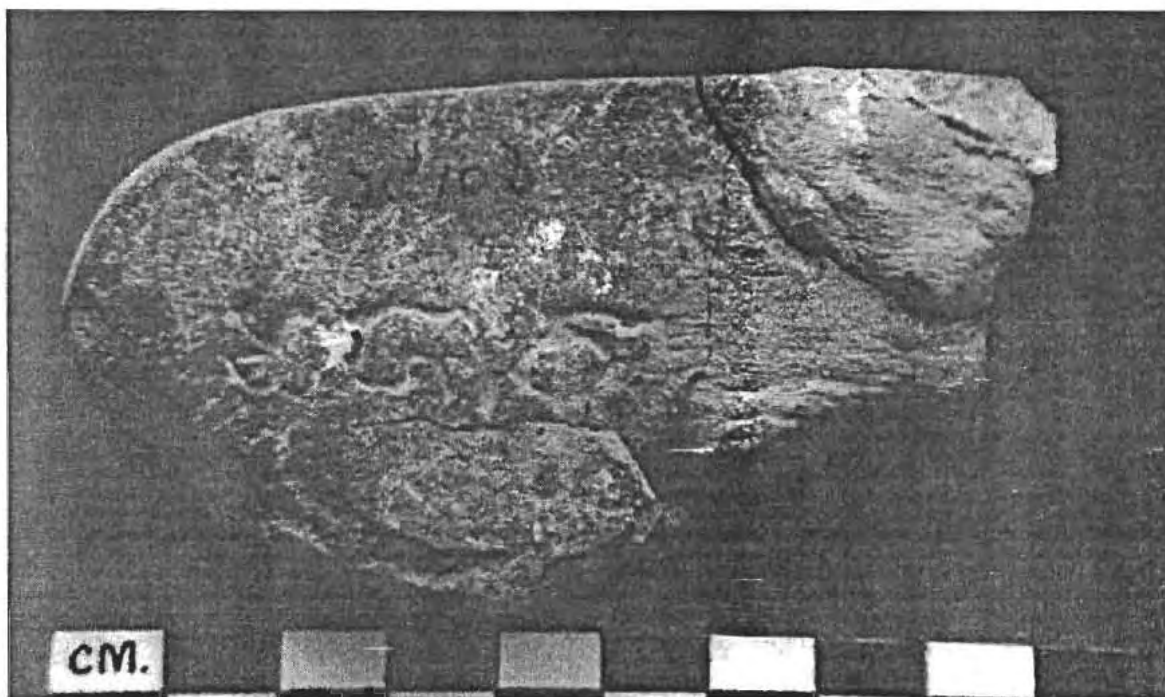
ภาพที่ 30 พระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 2

ภาพที่ 31 จารึก “สาริปุตโต” ด้านหลังพระพิมพ์รูปพระสาวก ชั้นที่ 2

ภาพที่ 32 พระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 3

ภาพที่ 33 จารึก “มหาก...” ด้านหลังพระพิมพ์รูปพระสาวก ชั้นที่ 3

ภาพที่ 34 พระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 4

ภาพที่ 35 จารึก “โกลิวิโต” ด้านหลังพระพิมพ์รูปพระสาวก ชั้นที่ 4

ภาพที่ 36 พระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 5

ภาพที่ 37 จารึก “กุงขาร...” ด้านหลังพระพิมพ์รูปพระสาวก ชั้นที่ 5

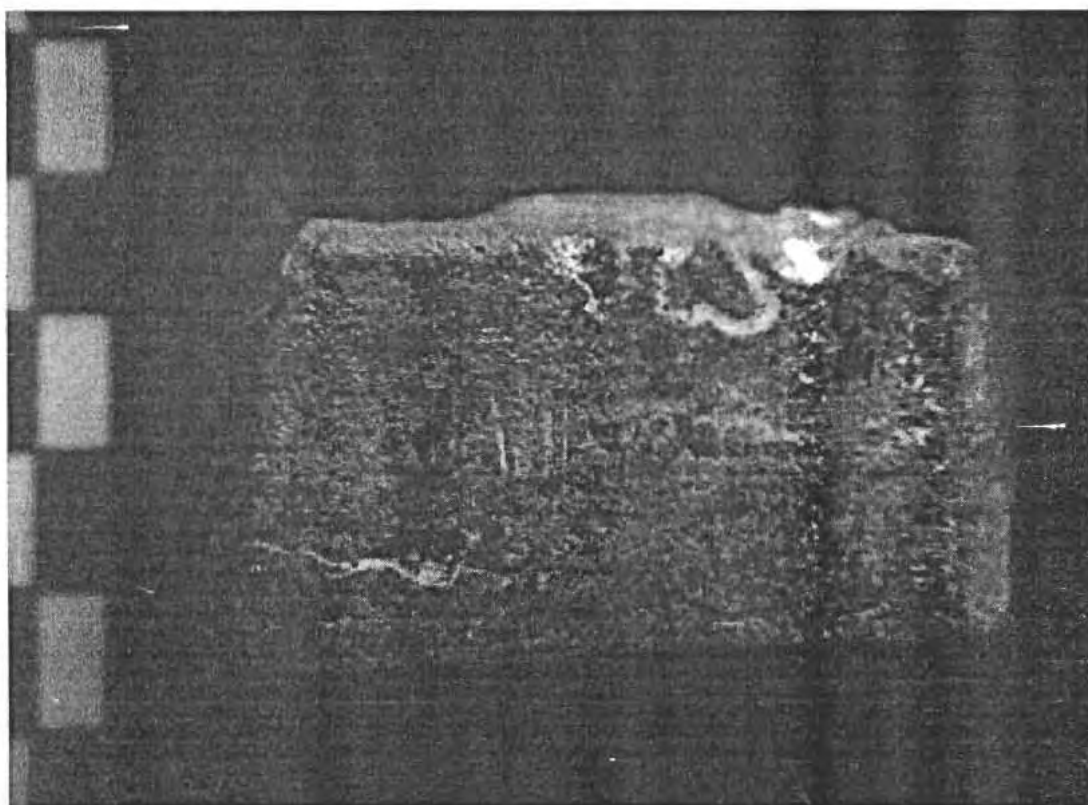
ภาพที่ 38 พระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 6

ภาพที่ 39 จารึก “...รณฺโต” ด้านหลังพระพิมพ์รูปพระสาวก ชั้นที่ 6

ภาพที่ 40 พระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 7

ภาพที่ 41 จารึก "...ธ..." ด้านหลังพระพิมพ์รูปพระสาวก ชั้นที่ 7

ภาพที่ 42 ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 5.1 รูปพระสาวก ชั้นที่ 8

ภาพที่ 43 ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 5.2 รูปบุคคลเขตรีกังค์ ชั้นที่ 1

ภาพที่ 44 ชิ้นส่วนพระพิมพ์แบบที่ 5.2 รูปบุคคลเขนตริภังค์ ชั้นที่ 2

ภาพที่ 45 พระพิมพ์แบบที่ 5.3 แม่พิมพ์รูปสลูป

ภาพที่ 46 พระพุทธรูปประทับประทับยืนในซุ้มโค้ง ที่ถ้ำอชันดา หมายเลข 19
ที่มา: <http://home.dongguk.edu/user/india/ss/picB/b01.jpg>

ภาพที่ 47 ภาพพระพุทธรูปในจิตรกรรมบนเสาดหิน ที่ถ้ำอชันดา หมายเลข 9
ที่มา: <http://www.kalavinka.org/pilgimage/ajapics/aja003a.jpg>

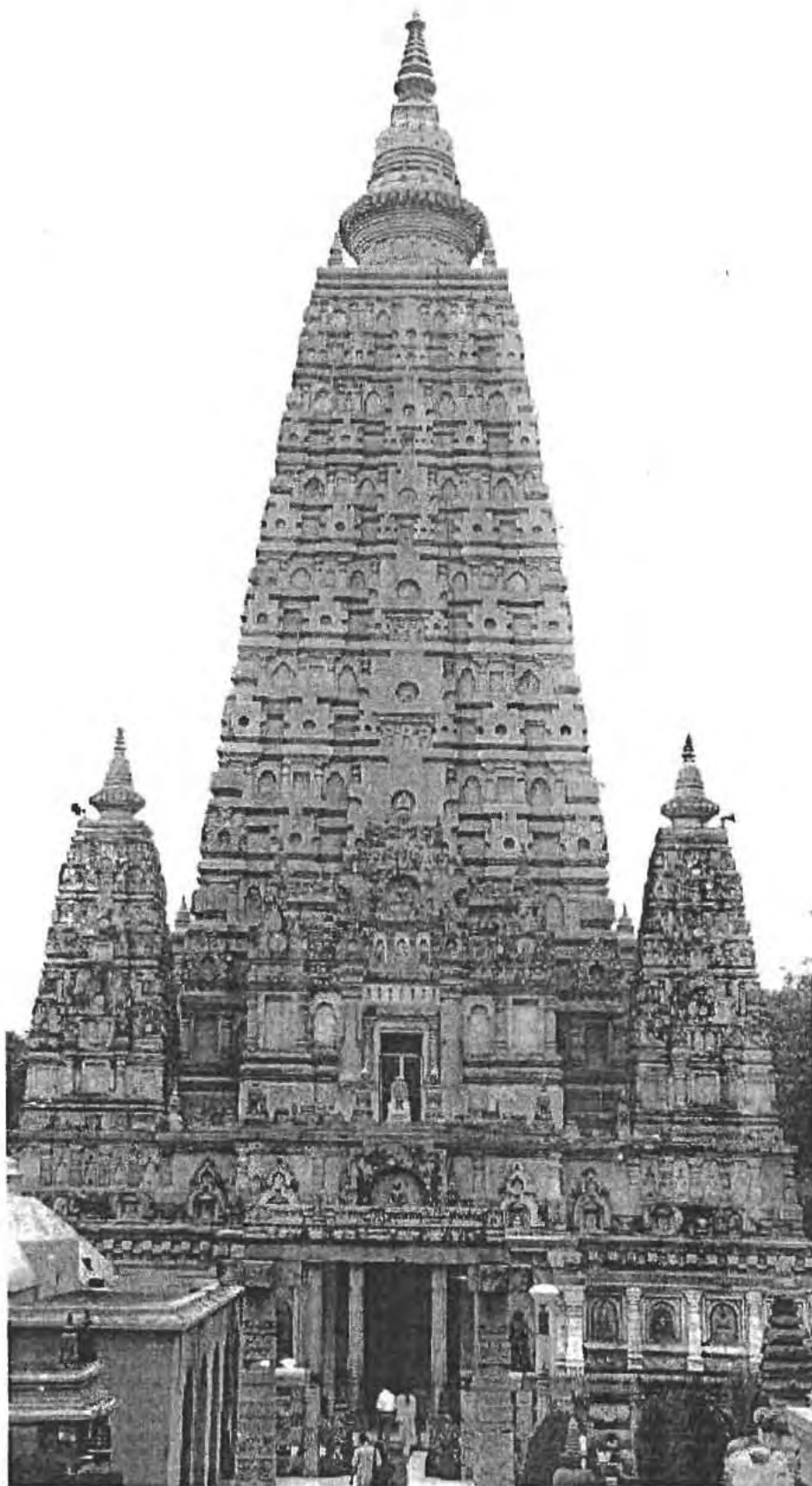
ภาพที่ 48 แผ่นหินแกะสลักภาพพุทธประวัติตอน “มหาปาฏิหาริย์”
ที่ด้านหลังฐานชุกชีพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศนเทพวราราม

ภาพที่ 49 พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ในถ้ำเอลโลร่า หมายเลข 10
ที่มา: <http://homepage.internet.lu/gerardlu/India/Photos5/3040.jpg>

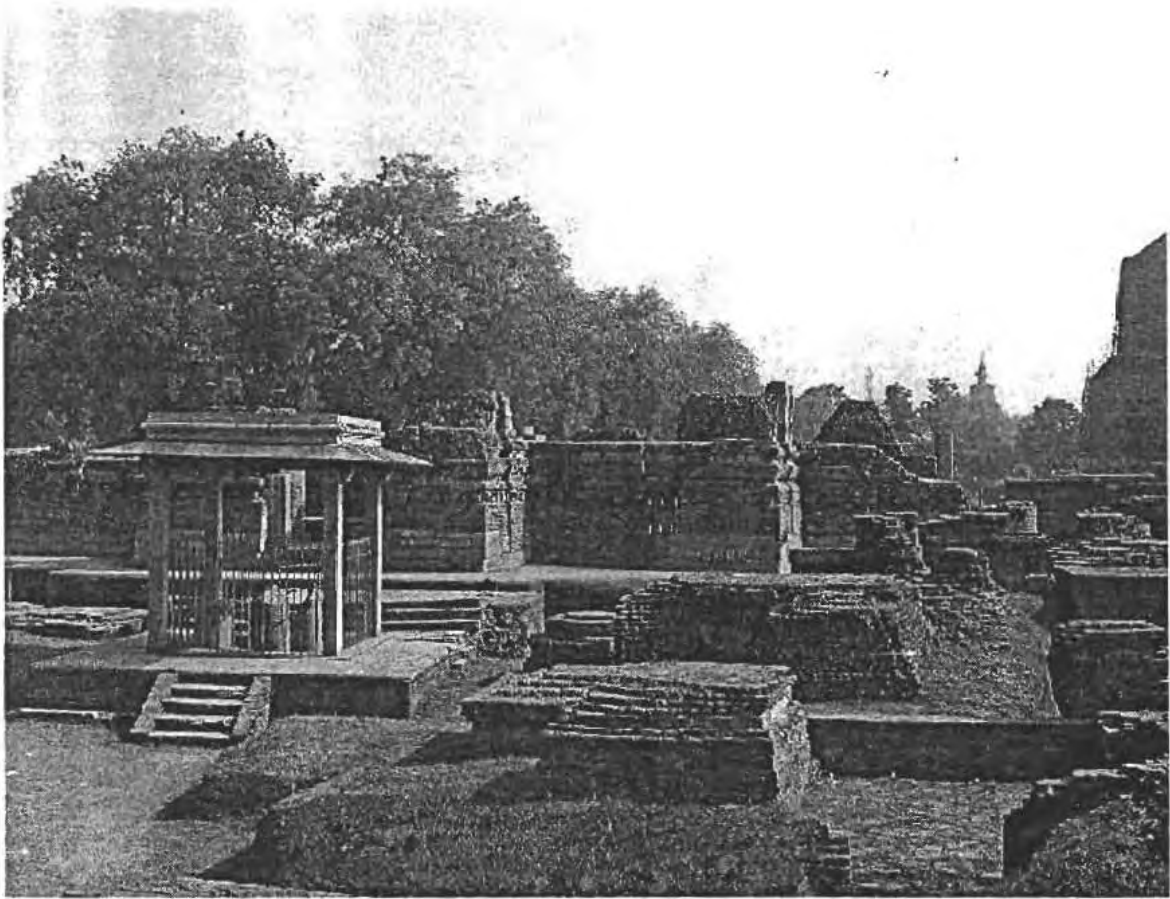
ภาพที่ 50 รูปนูนคล้ายรูปสัตว์ขนาดเล็ก ด้านล่างของพระพิมพ์แบบที่ 2.1

ภาพที่ 51 มหาวิหาร โฟธิ ตำบลพุทธคยา ประเทศอินเดีย

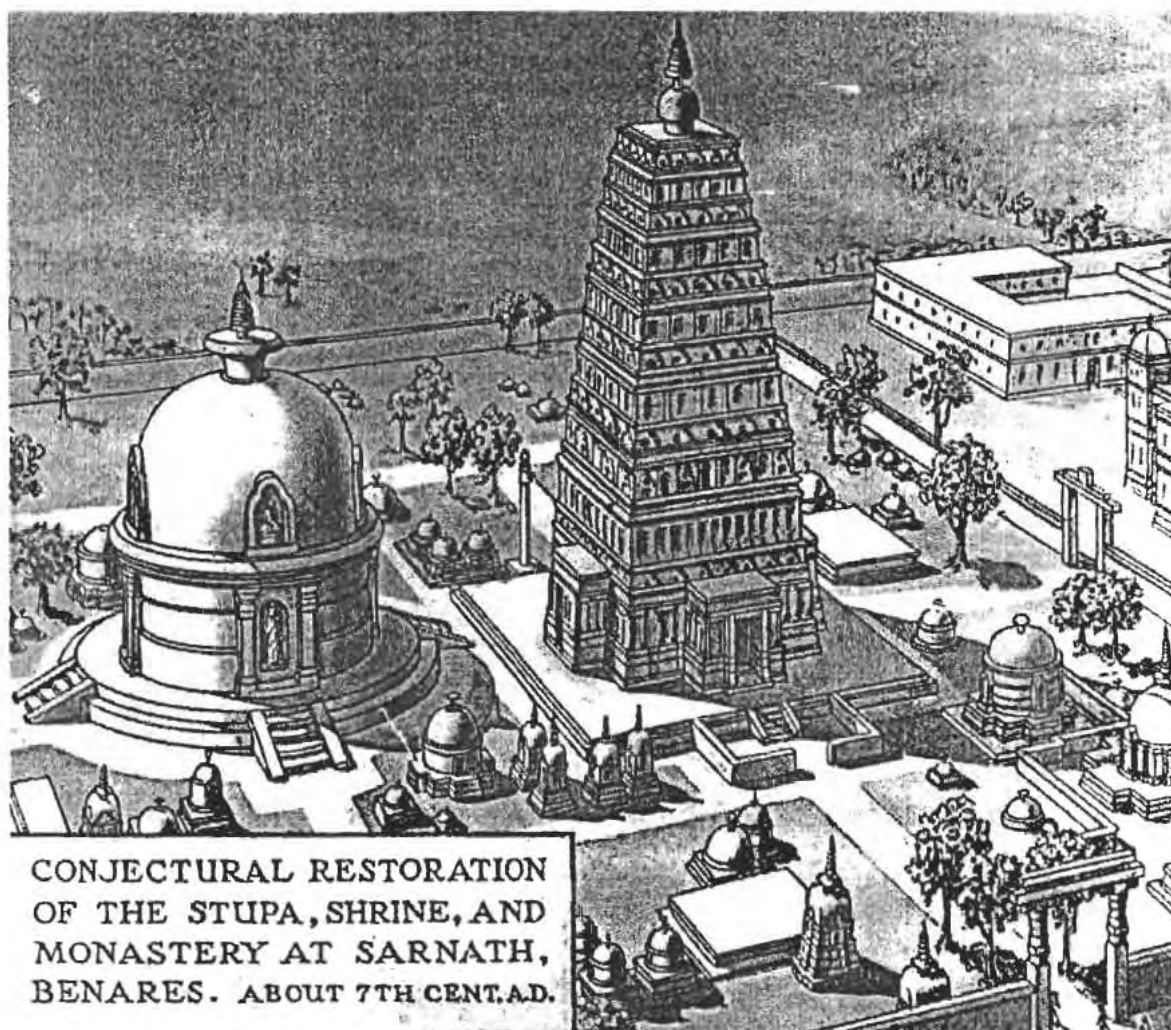

ภาพที่ 52 ดันพระศรีมหาโพธิ์ ตำบลพุทธคยา ประเทศอินเดีย

ภาพที่ 53 ซากอาคารศาสนสถานหลัก (Main Temple) ตำบลสารนาถ ประเทศอินเดีย

ที่มา: <http://www.satya.com/images/india/samath/samath1.jpg>

ภาพที่ 54 ภาพสันนิษฐานของศาสนสถานหลัก ตำบลสารนาถ ประเทศอินเดีย
ที่มา: Percy Brown, *Indian Architecture (Buddhist and Hindu Periods)*, pl. XXXIX

ภาพที่ 55 สตูปสถิตขนาดเล็ก บริเวณรอบๆมหาวิหาร โปธิ ตำบลพุทธคยา ประเทศอินเดีย

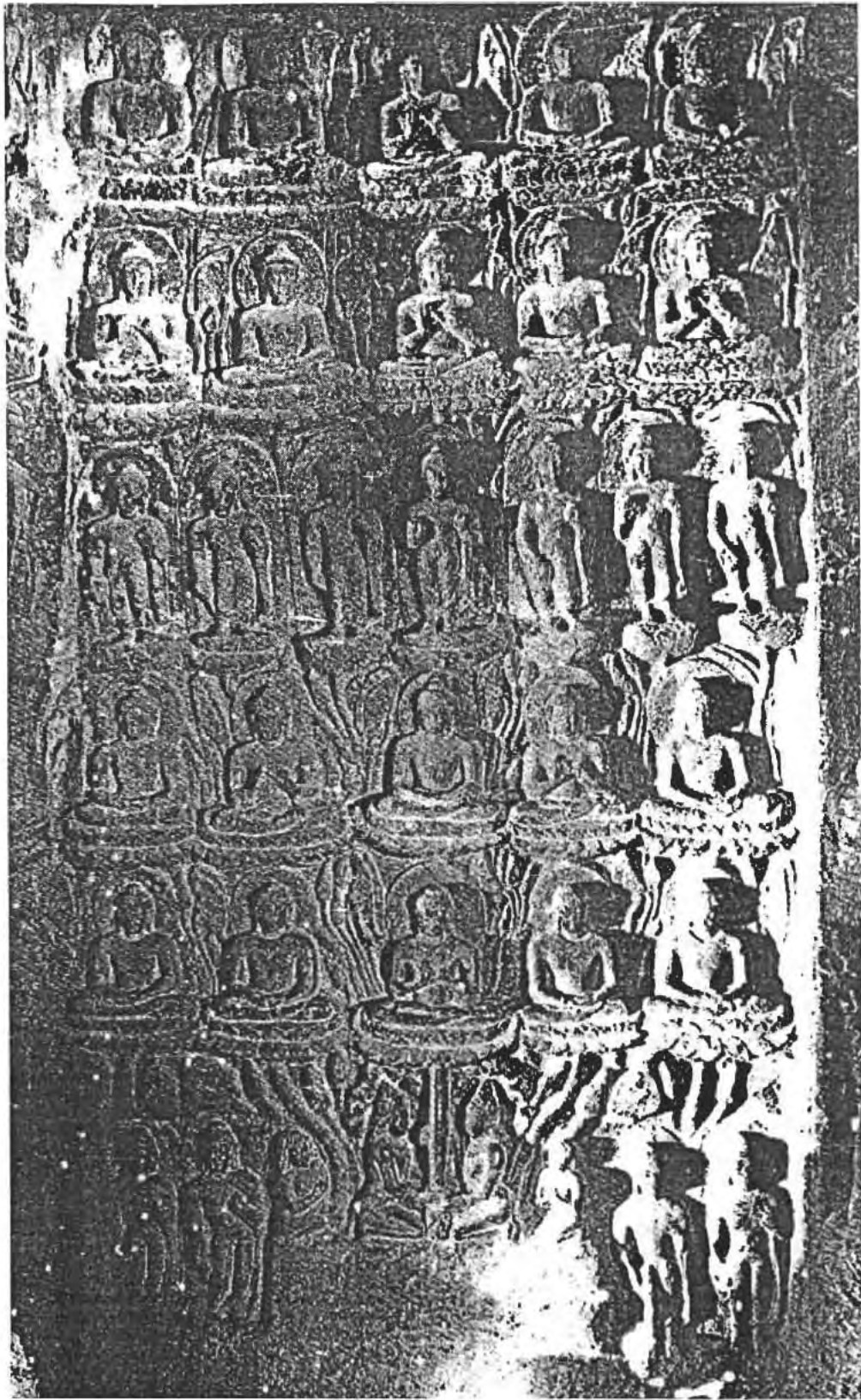
ภาพที่ 56 พระพุทธรูปนาคปรกสมัยทวารวดี จากคางศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี
ที่มา: หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, รูปที่ 12

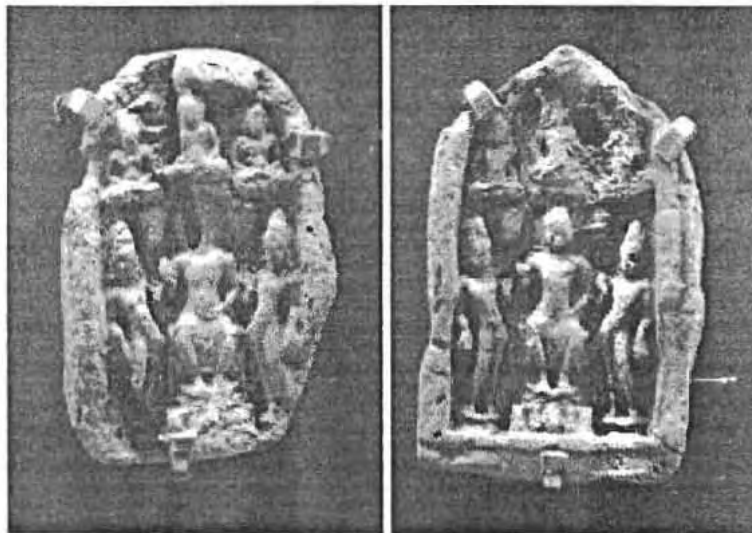
ภาพที่ 57 พระพิมพ์ “อัมฤมหพาฬิหารีย์” จากจังหวัดสุราษฎร์ธานี

ภาพที่ 58 ภาพสลักตอน “มหาปาฏิหาริย์” ศิลปะคันธาระ จาก Mohammed Nari
ที่มา: David Snellgrove, *The Image of The Buddha*, pl 65.

ภาพที่ 59 ภาพสลักตอน “มหาปาฏิหาริย์” ศิลปะแบบหลังคุปตะ ที่ถ้ำอชันดา หมายเลข 7
ที่มา: Debala Mitra, *Ajanta*, fig. 57.

ภาพที่ 60 พระพิมพ์ดินดิบ จากถ้ำเขากทะเล จังหวัดพัทลุง

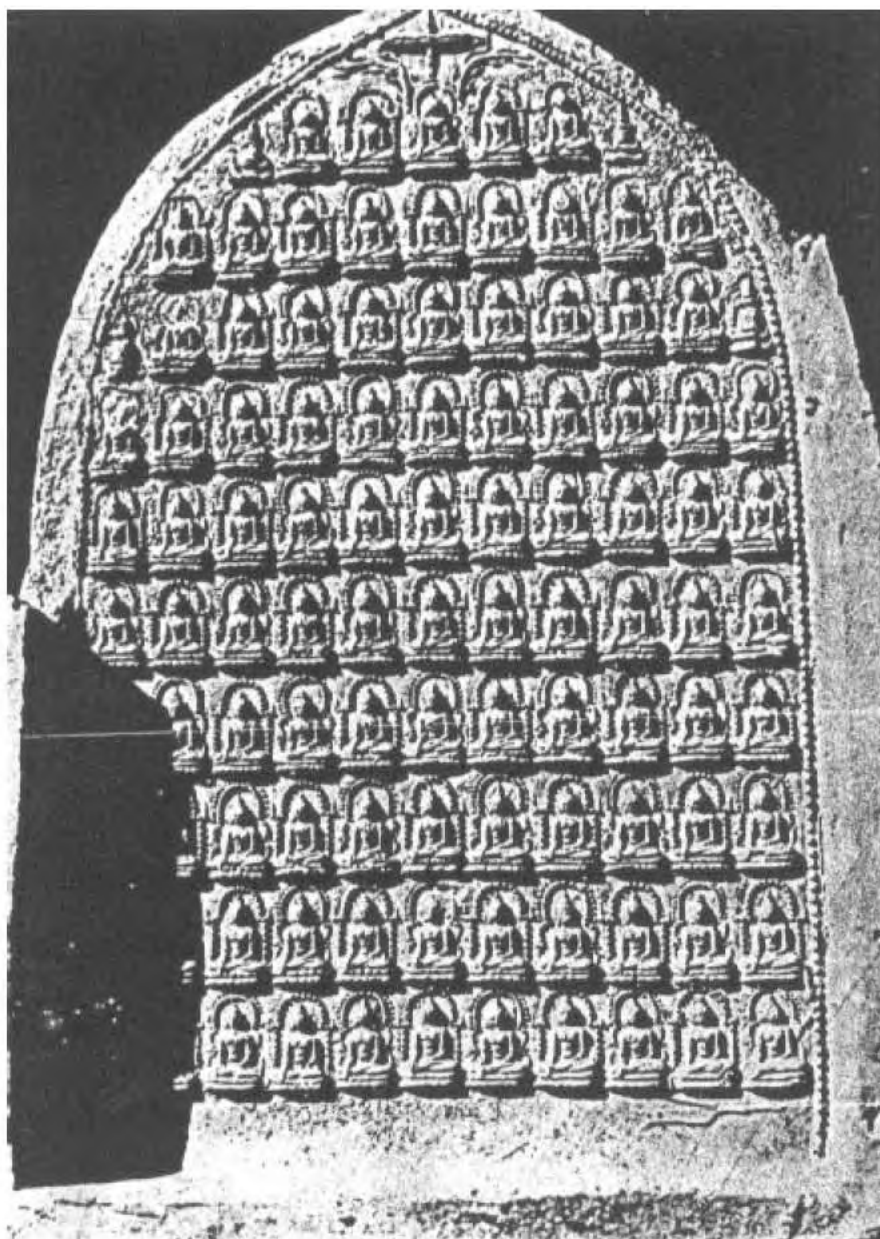
ภาพที่ 61 ภาพสลักตอน “เทศนาสังฆกรรมปุณทริกสูตร” ศิลปะแบบหลังคุปตะ ที่ผนังถ้ำการ์ตี
ที่มา: ฌาสุข อินทราวุธ, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, รูปที่ 214.

ภาพที่ 62 ภาพสลักตอน “เสด็จลงจากดาวดึงส์” ศิลปะแบบปาละ จากแคว้นเบงกอล
 ที่มา: Susan Huntington, *The Pala-Sena School of Sculpture*, fig. 232.

ภาพที่ 63 พระพิมพ์รูปพระพุทธเจ้า 5 พระองค์จากเมืองพะโค (หงสาวดี) ประเทศพม่า
ที่มา: Gardon Luce, *Old Burma Early Pagan* vol. III, pl. 63a.

ภาพที่ 64 พระพิมพ์รูปพระแสง (พระพุทธรูปเจ้าร้อยองค์) จากเมืองพุกาม ประเทศพม่า
ที่มา: Gardon Luce, *Old Burma Early Pagan* vol. III, pl. 62a.

ภาพที่ 65 พระพิมพ์ขนาดใหญ่ จากบ้านคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี
ที่มา: Jean Boisselier, "Travaux de la mission archeologique francaise en Thailande
(juillet-novembre 1966)," fig. 60.

ภาพที่ 66 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางชยานมูทราองค์เดียว จากเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์

ภาพที่ 67 พระพิมพ์พระพุทธรูปปางชยานมูทราแวดล้อมด้วยเครื่องสูง จากเมืองฟ้าแดดสงยาง
จังหวัดกาฬสินธุ์

ภาพที่ 68 พระพุทธรูปปางวรมุทรา ศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร จากถวลาฮอย
จังหวัดกำปงสะปือ ประเทศกัมพูชา

ที่มา: Helen Ibbitson Jessup, *Sculpture of Angkor and Ancient Cambodia*, pl. 3.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-สกุล	นายชนกฤต ลออสุวรรณ
ที่อยู่	166/13 ซอยลาดพร้าว 93 ถนนลาดพร้าว แขวงวังทองหลาง เขตวังทองหลาง กรุงเทพฯ 10310
ที่ทำงาน	ภาควิชาการท่องเที่ยวและการโรงแรม คณะศิลปศาสตร์และวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิตย์
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2541	สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต วิชาเอกโบราณคดี วิชาโท ประวัติศาสตร์ศิลปะ จากคณะ โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
พ.ศ. 2542	ศึกษาต่อระดับปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัย ประวัติศาสตร์ ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
ประวัติการทำงาน	
พ.ศ. 2545-ปัจจุบัน	อาจารย์ประจำ คณะศิลปศาสตร์และวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัย ธุรกิจบัณฑิตย์